vereniging

Oud·Utrecht

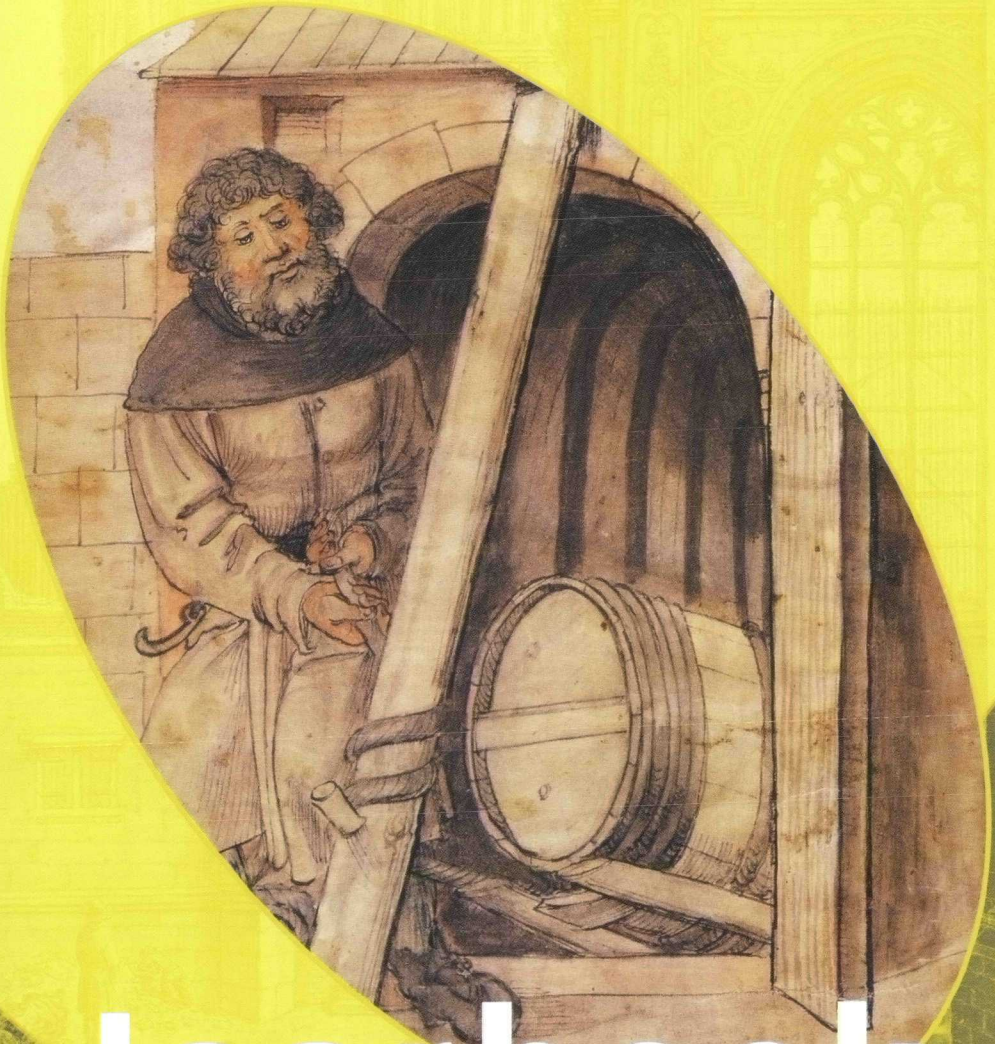

Jaarboek 2007

Oud·Utrecht

vereniging

Oud·Utrecht

Jaarboek

Oud·Utrecht

2007

Het Jaarboek 2007 is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht

Redactie
Ria van der Eerden, Piet 't Hart, Roman Koot, Huib Leeuwenberg, Hans Renes, Joost van der Spek, en Mark Stafleu

Colofon
Vormgeving: Hans Lodewijkx en Anja Verlaat, Tilburg
Opmaak, lithografie en druk: RotoSmeets GrafiServices Utrecht
Fotowerk: Fotodienst van Het Utrechts Archief
© **Vereniging Oud-Utrecht**

CIP-Gegevens Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

Jaarboek

Jaarboek/Oud-Utrecht, Vereniging tot Beoefening en tot Verspreiding van de Kennis der Geschiedenis van Stad en Provincie Utrecht. - 1970 -... - Utrecht:
Vereniging Oud-Utrecht
Verschijn jaarlijks
Jaarboek 2007 / [red. M.A. van der Eerden … et al.]
ISBN 978-90-71108-26-6
SISO utre 938 UDC 949.2830 (058)
Trefw.: Utrecht (provincie); geschiedenis; jaarboeken.

inhoudsopgave

Mariëlla Beukers
5 De route van de wijn. Wijn en wijnhandel in de stad Utrecht in de veertiende en vijftiende eeuw; een eerste verkenning

G.R.W. Dibbets
47 De auteur van 'De verwoestinge van Bozra'

Edwin Maes
69 'Van kluisters wars en slavenij, de zinspreuk hier is: dood of vrij'. De patriotse revolutie te Wijk bij Duurstede (1783-1787)

Lutgard Mutsaers
115 Op de maat en in de pas. De populaire danscultuur in de stad Utrecht 1918-1940

Roman Koot
171 Kunstenaars versus kunstlievenden. Kunstliefde onder voorzitterschap van Jan Engelman, 1951-1959

Ingrid en Simon den Daas
193 Kroniek over het jaar 2006

De **Vereniging Oud-Utrecht** is opgericht in 1923 en telt momenteel ca. 2000 leden. Het doel van de vereniging is de kennis van en de belangstelling voor de geschiedenis, archeologie en monumentenzorg van de stad en provincie Utrecht te bevorderen en te waken over het behoud van het cultureel erfgoed.
De leden ontvangen zes maal per jaar het Tijdschrift, in december het Jaarboek Oud-Utrecht en om het jaar de Archeologische Kroniek van de provincie Utrecht.
Daarnaast organiseert de vereniging lezingen en excursies en jaarlijks een groot cultureel evenement.

De contributie bedraagt

- voor leden € 25
- voor leden van 25 jaar en jonger en U-pashouders € 15
- voor huisgenootleden € 10
- voor bedrijven € 50

Meer informatie

www.oud-utrecht.nl of Secretaris Vereniging Oud-Utrecht, p/a Museum Catharijneconvent, Postbus 8518, 3503 RM Utrecht. Telefoon: 030 - 2330960.
E-mail: secretariaat@oud-utrecht.nl

Witte vlekken

Hoewel er over de geschiedenis van stad en provincie Utrecht al een bibliotheek is volgeschreven, zijn vele onderwerpen nog onontgonnen terrein. De Vereniging Oud-Utrecht wil deze witte vlekken invullen. Zij nodigt onderzoekers uit hiernaar onderzoek te verrichten dat uitmondt in een artikel voor het Jaarboek. Wie meer wil weten over de bedoelde onderwerpen, de honorering en de voorwaarden kan zich wenden tot de secretaris van de vereniging.

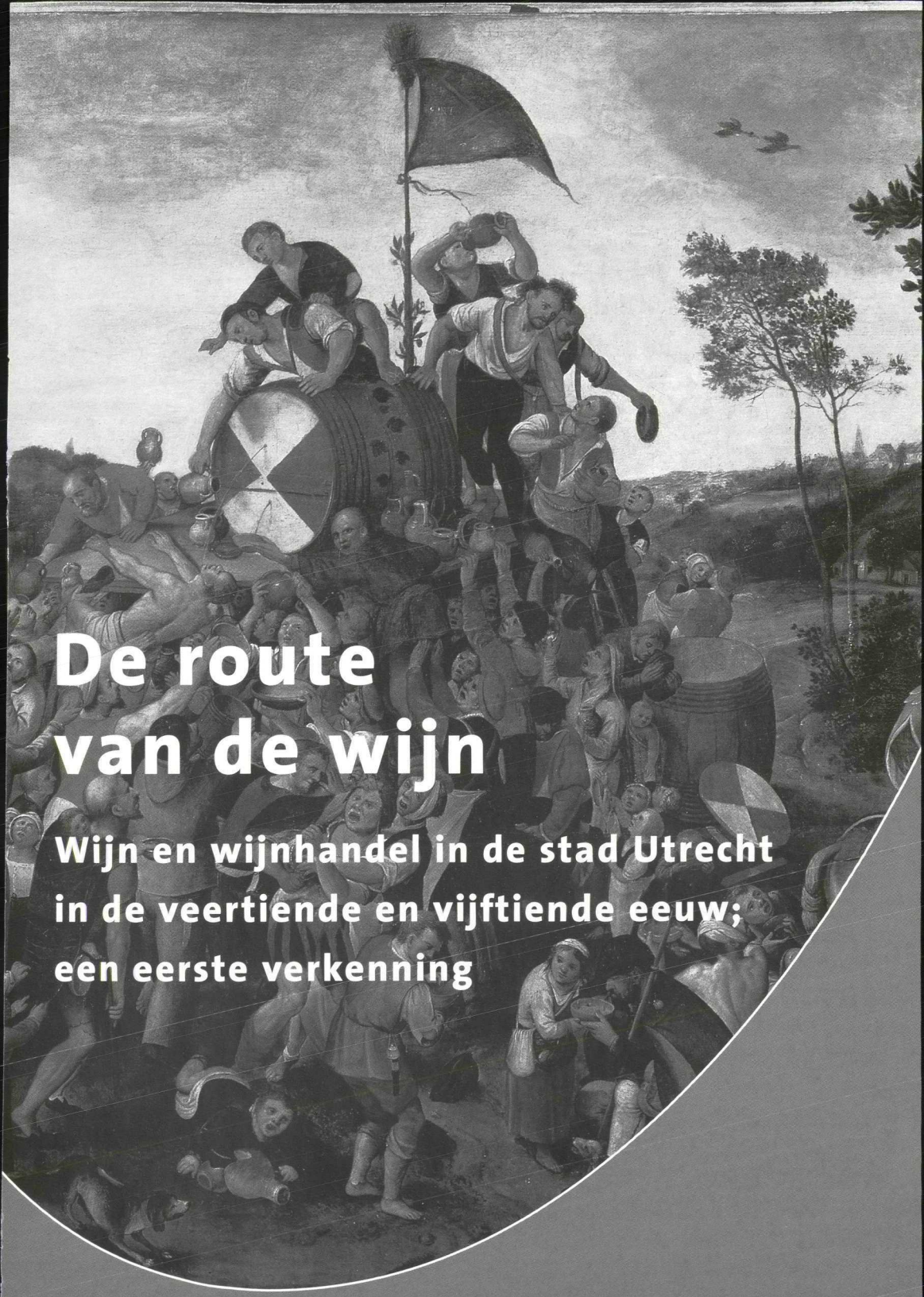

De route van de wijn

Wijn en wijnhandel in de stad Utrecht in de veertiende en vijftiende eeuw; een eerste verkenning

Mariëlla Beukers

In de Middeleeuwen werd wijn gedronken in Utrecht, maar hoe bereikte wijn de stad? In welke handelssteden werd wijn aangekocht en via welke routes werden de vaten aangevoerd? Wat voor soort wijn kwam er eigenlijk naar onze streken? Door welke handen gingen de vaten wijn voordat er een kan wijn op tafel stond? Welke beroepen waren er bij de wijnhandel betrokken in Utrecht? In dit artikel wil ik op deze vragen een antwoord geven, waarbij vooral gebruik is gemaakt van gegevens uit veertiende- en vijftiende-eeuwse Utrechtse bronnen.

Mariëlla Beukers (1963) studeerde van 1981 tot 1986 Geschiedenis en Mediëvistiek aan de Universiteit Utrecht. Zij publiceerde eerder over de stadsspeellieden in middeleeuws Utrecht en over de geschiedenis van wijnhandel Van Wageningen en De Lange. Momenteel is zij in haar vrije tijd bezig met het opzetten van een groter onderzoek naar de wijnhandel in Utrecht in de late Middeleeuwen en vroeg-moderne tijd.

Inleiding

Wie vandaag de dag een fles wijn wil opentrekken, gaat in veel gevallen naar de supermarkt en neemt een fles mee uit het schap. Wijn kopen bij een gespecialiseerde wijnhandel of slijter komt steeds minder vaak voor. Wijnen kunnen anno 2007 bovendien uit de hele wereld komen. De keuze in druivensoorten en herkomstgebieden is groot, evenals die in stijlen: droog, halfdroog, zoet, versterkt, het is allemaal in ruime mate voor iedereen beschikbaar, het hele jaar door. Wijn wordt bovendien gedronken door alle lagen van de bevolking, bij het eten of op een feestje.

In de Middeleeuwen werd ook wijn gedronken, maar de omstandigheden waaronder je die wijn kocht waren anders. Wijn werd niet aangeleverd in flessen maar in vaten. Wijn kocht je bij de tapper of importeerde je zelf. De meeste wijn was wit, hoewel er zeker ook rood verkrijgbaar was. Maar omdat de technieken om wijn te maken nog niet helemaal begrepen werden, was veel rode wijn vaak niet echt rood. Voor rode wijnen werd namelijk nauwelijks inweking van de schillen toegepast, waardoor de donkerrode kleur van de hedendaagse rode wijnen zelden voorkwam. Veel rode wijn was eerder rosékleurig.

Als je in Utrecht woonde, kwamen wijnen voornamelijk uit het Rijnland en als je wat meer geld had ook uit Frankrijk of uit landen rond de Middellandse Zee. Alcoholpercentages waren veel lager dan nu en een keuze voor een bepaalde druivensoort was over het algemeen niet mogelijk. Wijn – vooral goede wijn – werd voornamelijk gedronken door mensen met een gevulde beurs, tenminste, dat is de algemene opvatting.

In dit artikel wil ik voor de stad Utrecht aangeven waar de wijnen die hier in de veertiende en vijftiende eeuw gedronken werden, vandaan kwamen, hoe de route liep waarlangs ze naar de Domstad kwamen, wie daarbij betrokken waren en hoe je als inwoner aan een kan wijn kon komen. In het eerste deel zal geschetst worden waar de wijn gehaald werd: in welke handelscentra kon men terecht voor welke soort wijn? Vervolgens zal ik proberen de route te volgen die de vaten naar de Domstad aflegden.

In het tweede deel van het artikel staat de wijnhandel ín de stad centraal: door welke handen ging een vat wijn, wie waren er allemaal bij de wijnhandel betrokken? Ook zal gekeken worden naar de manier waarop de stad probeerde de wijnhandel te reguleren, en met welk doel. Aan het eind van dit artikel hoop ik dat de lezer een beeld heeft van de manier waarop de route van de wijn verliep, van de productiegebieden tot aan de tafel van de consument.

De bronnen die voor dit artikel zijn gebruikt, zijn divers. In de oude rechtsbronnen van de stad Utrecht, van het *Liber Albus* tot het *Liber Hirsutus Minor* en van het *Raads Dagelijks Boek* tot het *Buurspraakboek*, zijn veel bepalingen opgenomen over de handel in en verkoop van wijn. Voor dit artikel is gebruik gemaakt van de uitgegeven en/of getranscribeerde versies van die bronnen.[1] Daarnaast is aanvullende informatie gezocht in de stadsrekeningen, voornamelijk van de tweede kameraar. Origineel bronnenmateriaal is bestudeerd voorzover de vermeldingen in de inventarissen aanleiding gaven te veronder-

stellen dat daaruit nuttige informatie voor dit onderzoek gehaald zou kunnen worden. Dit geldt bijvoorbeeld voor de rekeningen van de bewaarder van de stadswijnkelder en een aantal rekeningen van de wijnkelderbewaarder van het Domkapittel, Willem Lobe.[2] Uiteraard is ook de secundaire literatuur uitvoerig bestudeerd. Dit betreft voornamelijk studies over de wijnhandel in Vlaanderen. Auteurs als Craeybeckx en recenter Van Uytven en De Buck hebben veel geschreven over de wijnhandel in het algemeen en in de steden Brugge, Antwerpen en Gent in het bijzonder. Voor Nederland is tot op heden nog weinig onderzoek naar wijnhandel in de Middeleeuwen gedaan.[3]

Wijn halen

Wijnhandel tot 1300

Waar kwam de wijn vandaan die in Utrecht gedronken werd, welke soorten wijn waren dit en door wie, of in opdracht van wie, werd die wijn naar Utrecht gebracht of gehaald? Tot circa 1300 zijn we aangewezen op verspreide opmerkingen in vooral oorkonden. In de literatuur worden vaak dezelfde oorkonden aangehaald als het om wijnhandel gaat, maar deze oorkonden zijn nooit systematisch onderzocht op gegevens over wijnhandel.[4] Wijn is een handelsartikel, dat in Utrecht altijd van elders aangevoerd moest worden. Voor wijngaarden in en rond de stad zijn geen betrouwbare aanwijzingen, al wordt er vaak wel van uitgegaan dat kloosters een kleine wijngaard bezaten, ook zo ver noordelijk als in onze streken. De Kerk had wijn nodig, zowel als drank voor de geestelijken als voor de mis. Maar ook de stedelijke overheid had belang bij de wijnhandel, want de adel en de stedelijke bestuurders lustten evenals de geestelijken wel een kannetje wijn. Daarnaast fungeerde wijn als betaalmiddel, bijvoorbeeld voor kanunniken en stedelijke functionarissen. De kanunniken van Oudmunster hadden recht op een 'karrevracht' wijn als zij een nieuwe collega in hun midden opnamen (een karrevracht is een kleine 1000 liter). Oorspronkelijk werd daadwerkelijk wijn geschonken door de nieuweling, maar later werd dit omgezet in een geldbedrag, het zogenaamde wijngeld.[5] Hier gaan we er voor het gemak van uit dat er vanaf de vroegste eeuwen door allerlei geledingen in de zich ontwikkelende Utrechtse samenleving behoefte aan wijn is geweest, en dat die gehaald of gebracht werd, ofwel door kooplieden, ofwel door dienaren van bijvoorbeeld een geestelijke instelling. Zo weten we dat de Utrechtse kerk in de tiende eeuw St. Maartenslieden in dienst had, die onder andere wijn voor de bisschoppelijke entourage verzorgden. Kapittels en kloosters bezaten soms eigen wijngaarden, bijvoorbeeld in het Rijnland, of wendden de opbrengsten van een bepaald bezit aan speciaal om wijn te kopen. Zo incasseerde de Domproost jaarlijks 65 ponden van zijn Groningse domeingoederen en besteedde dat bedrag aan wijn.[6]

In 1122 komen we de volgende bepaling tegen in de oorkonde waarin voor het eerst sprake is van stadsrecht voor Utrecht: 'Zij die wijn aanleveren, zijn voor elke kruik 16 denariën

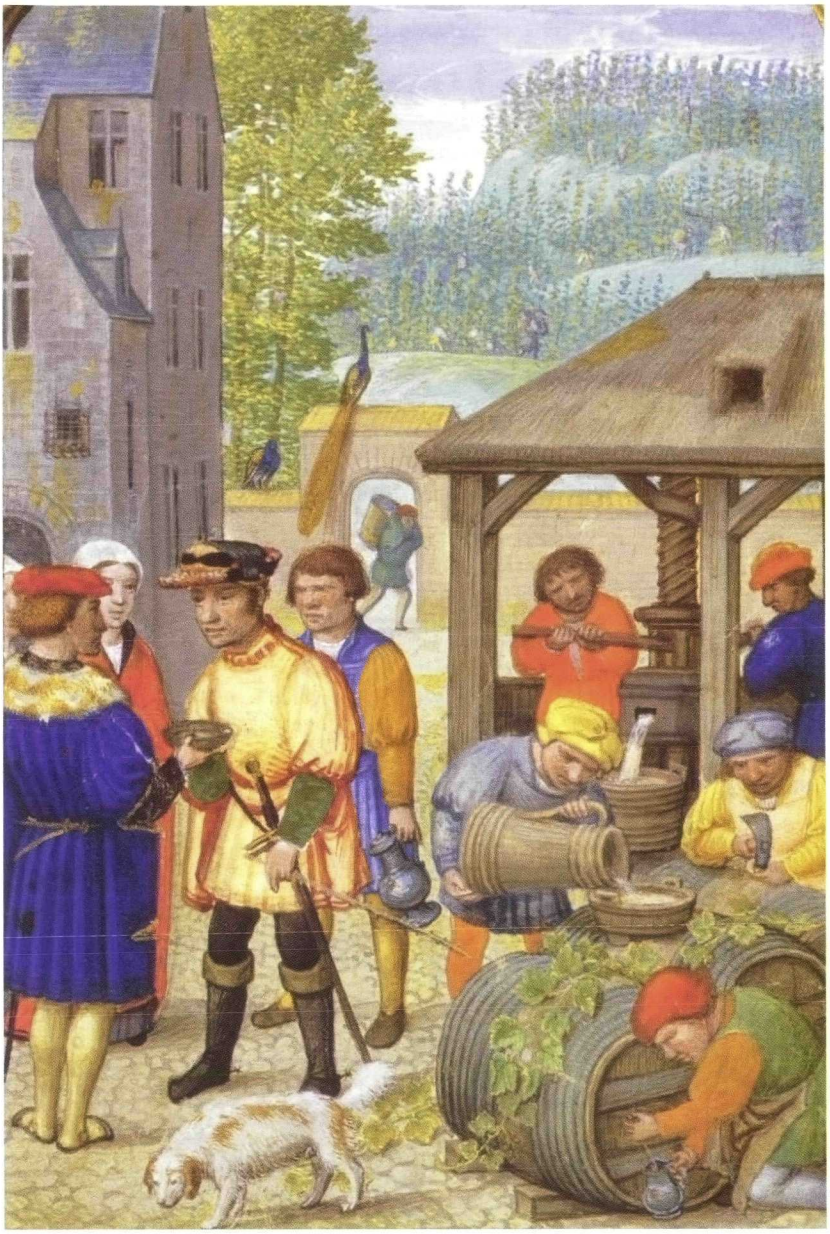

Deze scène illustreert de koop van wijn door een rijkere burger. Deze krijgt van de koopman wijn aangereikt om te proeven, terwijl zijn dienaar achter hem klaar staat met een kan om de wijn in mee te nemen. Op de voorgrond worden vaten bijgevuld, op de achtergrond is een wijnpers in bedrijf. Miniatuur van Simon Bening uit The Golf Book, *(ca. 1520-1530), Londen, British Library, Add. 24098, f. 27v.*

verschuldigd; de 16e moet hun worden teruggegeven. Als zij tien kruiken of meer hebben, moet hen één kruik tol worden teruggegeven, wat in de volkstaal *vullewin* wordt genoemd. Hebben zij er minder dan tien, dan wordt hen niets teruggegeven.' Het gaat hier om buitenlandse kooplieden: de inwoners van Utrecht werden in dezelfde oorkonde vrij-

gesteld van tolbetalingen en kunnen dus niet bedoeld zijn.[7]

Met *vullewin* wordt bedoeld de wijn die nodig is om de vaten wijn van tijd tot tijd bij te vullen.[8] Door verdamping ging al tijdens het transport veel wijn verloren. Om de vaten bijgevuld te houden, werd extra wijn meegenomen. Gebeurde dat niet, dan had de wijn grote kans te bederven door bijvoorbeeld oxidatie. In de toltarieven werd met dit bekende gegeven rekening gehouden. Er hoefde niet over alle wijn tol betaald te worden, omdat men wist dat niet de volledige hoeveelheid wijn uiteindelijk verkocht werd.

Rond 1225 bestond er een wijnmarkt tussen de Visbrug en de Stadhuisbrug (aan de zuidzijde, langs de Choorstraat), vlakbij de oude haven in de stad. Deze wijnmarkt is slechts aanwijsbaar tot circa 1270; daarna blijkt de lakenhandel op deze plek geconcentreerd te zijn geweest.[9] Volgens een oorkonde uit 1234 zou de verkoop van wijn aan de tap in deze tijd voorbehouden zijn geweest aan Utrechtse burgers. In de veertiende eeuw veranderde deze situatie: toen mochten ook 'gasten' (niet-burgers) wijn in kleinere hoeveelheden binnen de stad verkopen.

In de literatuur wordt ervan uitgegaan dat wijn in het groot vanaf het midden van de dertiende eeuw niet meer in de stad verhandeld werd, maar bij Het Gein. Als reden wordt gegeven dat het takelen van de grote wijnvaten over de IJsseldijk bij Het Gein te kostbaar zou zijn geweest.[10]

Zoals we verderop zullen zien, werd wijn voornamelijk vanuit Keulen over de Rijn aangevoerd. In de al genoemde oorkonde van 1234 worden 'mercatores Reni' genoemd en spreekt men van 'vinum Colonie'. Bij het huidige Vreeswijk werd de rivier de Lek verlaten en moesten kleinere wateren worden opgezocht om de stad te bereiken. De route van de Rijn naar de stad liep vanaf 1122, toen de Vaartse Rijn werd gegraven, via het Klaphek over de Hollandse IJssel naar Het Gein, waar een kraan stond. Vaten werden daar over de dijk getild en bereikten via de Vaartse Rijn vervolgens de stad. In 1285 werd tussen de Lek en de Vaartse Rijn een nieuw kanaal gegraven, de Nieuwe Vaart. De route over Het Gein kwam nu te vervallen. Er moest echter nog steeds overgetakeld worden: om de stad tegen het water van de Rijn te beschermen, werd in de Nieuwe Vaart een dam gelegd, bij de Wiers, net even ten noorden van Vreeswijk. De vaten wijn moesten ook daar overgetakeld worden. Die dam bij de Wiers werd in 1373 vervangen door sluizen bij Vreeswijk. Toen pas werd het vervoer naar de stad een stuk makkelijker.[11]

Er zijn diverse aanwijzingen dat handel in het groot, ondanks de aanwezigheid van een dam, ook in de stad bleef plaatsvinden. Utrecht bleef bijvoorbeeld een belangrijke halte op sommige Hanzeroutes. Een aantal andere aanwijzingen zullen we verderop nog tegenkomen. Uiteraard was het handiger wijn in het groot in Vreeswijk – of aan de Vaart – zoals de middeleeuwers het zelf noemden, te verhandelen: Vreeswijk was veel gunstiger gelegen dan Utrecht voor handelaren op doorreis van Keulen naar Dordrecht. Even een paar vaten voor Utrecht lossen aan de Vaart schoot sneller op dan helemaal over de Nieuwe Vaart en de Vaartse Rijn naar de stad te moeten reizen.

Herkomst van de wijn vanaf 1300

In Utrecht werd wijn in de veertiende en vijftiende eeuw aangevoerd via twee belangrijke rivierroutes: enerzijds via de Rijn/Lek en de Nieuwe Vaart vanuit het Rijnland, met als belangrijkste handelsstad Keulen; anderzijds via de Lek en de Nieuwe Vaart uit Dordrecht, Middelburg en Vlaamse steden als Brugge en Damme. Een derde mogelijkheid om wijn te halen was via de Vecht vanuit Amsterdam, iets wat een enkele keer voorkwam tussen 1400 en het midden van de zestiende eeuw.

De wijn die uit Keulen over de Rijn werd aangevoerd was uiteraard rijnwijn, terwijl de wijn die via de Lek uit Dordrecht of van elders uit het westen kwam, ofwel rijnwijn, ofwel zuid- of westwijn kon zijn.

Van alle wijn die in Utrecht gedronken werd, neemt rijnwijn de belangrijkste plaats in. Als de bronnen 'wijn' vermelden zonder nadere aanduiding, betrof het eigenlijk altijd witte wijn uit het gebied stroomopwaarts van Keulen. Het kon gaan om wijn uit de Moezelstreek, maar ook van de oevers van de Rijn zelf, tot aan de Elzas toe. [12] Rijnwijnen kwamen tot de zestiende eeuw meestal voor zonder nadere herkomstbenaming. Pas in de rekeningen van Willem Lobe, beheerder van de wijnkelder van het Domkapittel rond 1530, maken we in Utrecht kennis met specifieke aanduidingen als 'deelwijn', 'Rijnchouwer' of 'Neuren'. Diezelfde termen treffen we ook aan in de overgeleverde rekeningen van de bewaarder van de stadswijnkelder uit het midden van de zestiende eeuw. In 1569 kon het stadsbestuur onder andere beschikken over deelwijn, 'Rinchgouwers' en 'Noeren'. [13] Deze tendens tot nadere specificering van de wijnsoort aan het eind van de Middeleeuwen is ook bekend uit diverse Duitse steden. [14] 'Rinchgouwer' kwam uit de Rheingau, ook nu nog een bekend wijnbouwgebied in Duitsland. Van 'Neuren' is alleen bekend dat het een mindere kwaliteit wijn betrof. [15] Deelwijn is wijn van hoge kwaliteit. 'Deel' zou een verbastering zijn van Zell aan de Moezel, of van dal, in de betekenis van vallei. [16] Een heel enkele keer kwam wijn uit verder weg gelegen Duitse gebieden naar Utrecht: keizer Karel IV liet in 1376 een aantal vaten Frankenwijn (wijn uit Franken) aanvoeren. [17]

De termen 'zuderschen' en 'westerschen' wijn komen niet allebei vanaf het begin in de Utrechtse bronnen voor. De oudste van de twee is 'zuderschen'. Deze term komt al voor in het oudste rechtsboek, het *Liber Albus*, ontstaan vóór 1340. [18] Hiermee werden wijnen uit het Middellandse Zeegebied bedoeld, vooral 'malvizeien' en 'romanie'. 'Malvizeien' (malvezij) is een zware zoete wijn, waarschijnlijk van de druivensoort malvasia, die ook nu nog in alle landen rond de Middellandse Zee staat aangeplant. De precieze herkomst van de naam is onderwerp van discussie, maar de oorsprong van de wijn ligt hoogst waarschijnlijk in Griekenland; de wijn vond van daaruit zijn weg over het hele gebied rondom de Middellandse Zee. [19] Zeer oude stokken malvasia bevinden zich tegenwoordig nog in Sitges, vlakbij Barcelona, op land van het Hospitaal van San Juan Bautista. Al in de dertiende eeuw werd malvasia hier geïntroduceerd. [20] In de zestiende eeuw vond de druivensoort ook zijn weg naar het eiland Madeira, waar hij nog steeds een zeer belangrijk onderdeel uitmaakt van zoete maderas, de zogenaamde malmsey's.

De zuidwijnen waren de duurste wijnen. Terwijl er met een aantal geïmporteerde wijnsoorten ook gekookt werd, was dat met zuidwijnen eigenlijk ondenkbaar: die waren alleen om te drinken. Zoals uit diverse stadsrekeningen blijkt, liet het stadsbestuur zich een kannetje malvezij regelmatig goed smaken, vaak vergezeld van een schaal noten, appels of peren.

Oorspronkelijk eveneens een Griekse zoete wijn was de 'romanie'. Evenals de naam 'malvizeien' duidt deze naam mogelijk zowel op een druivensoort als op een herkomstgebied, in dit geval het oude Byzantijnse Rijk, dat zich Romania noemde. Later werd dit type wijn ook via Spanje verscheept of in Spanje gemaakt, in de buurt van Malaga. [21] Romanie kon in Utrecht regelmatig worden gedronken. Beide zoete wijnen zijn vooral door Venetiaanse kooplieden in het westen bekend geworden. [22] Vaten malvezij en romanie bereikten Utrecht via de markten van Brugge en Damme en later Middelburg.

De aanduiding westwijnen komen we voor het eerst tegen in 1451. [23] Dit is waarschijnlijk niet toevallig dezelfde tijd als waarin de Engelsen het monopolie verloren op export van wijnen uit de streek rond Bordeaux. Met westwijnen zijn namelijk wijnen bedoeld die geproduceerd werden in zuidwestelijk Frankrijk, in Poitou of in Gascogne. Vóór 1453 bereikten vooral wijnen uit Poitou onze streken; de uitvoerhaven was La Rochelle (vanwaar de wijnnaam 'rotsele', die we een heel enkele keer in Utrechtse bronnen aantreffen). Na 1453, het einde van de Honderdjarige Oorlog tussen de Engelse en Franse kroon en de val van Bordeaux, bereikte ook wijn uit de omgeving van Bordeaux onze streken, via handelscentra in Vlaanderen en later via Middelburg en Amsterdam. Bordeaux was in 1452 weer in Franse handen gekomen en kon zo eindelijk uitvoerhaven worden voor wijnen uit de Gascogne, ook naar bestemmingen anders dan de Britse eilanden. [24] De kanunniken van de Utrechtse Dom konden in 1501 bij een feestmaal dan ook beschikken over diverse soorten westwijn: 'garscoensche' (uit Gascogne) en 'petouwen' (uit Poitou) bijvoorbeeld. [25] Beide soorten waren rood, en werden niet alleen gebruikt om te drinken maar ook om mee te koken. Willem Lobe en de stadskelderbewaarder schaften verder regelmatig 'pilgetten' aan, waarschijnlijk een wat bleke rode wijn uit de Bordeauxstreek. [26]

Wijnen uit andere bekende wijnstreken, zoals Bourgogne en Champagne, bereikten Utrecht waarschijnlijk zelden. Terwijl vanaf de veertiende eeuw de Bourgondische wijnen van de pinot noir-druif in Vlaanderen en Henegouwen steeds gewilder werden, dronk de Stichtse adel, burgerij en geestelijkheid vooral de lichtere witte wijn uit het Rijnland of de zwaardere, zoete soorten uit Spanje of Italië. [27] Er bestonden ook belangrijke landwegen voor het vervoer van wijn per kar, maar voor regelmatige aanvoer via een dergelijke route hebben we in Utrecht geen aanwijzingen. Gezien de zware vaten, de kwetsbaarheid van het product, de slechte toestand van de wegen en de aanwezigheid van een makkelijke transportverbinding als de grote rivieren, met veel minder kans op schokken en kapot gaan van de vaten, lag het vervoer over het water ook meer voor de hand. [28] Aanvoer over land moet overigens wel voorgekomen zijn: in een bepaling over de wijnaccijns uit 1411 bijvoorbeeld wordt gesproken van 'gasten' die wijn aanvoerden met een 'scip of die peer-

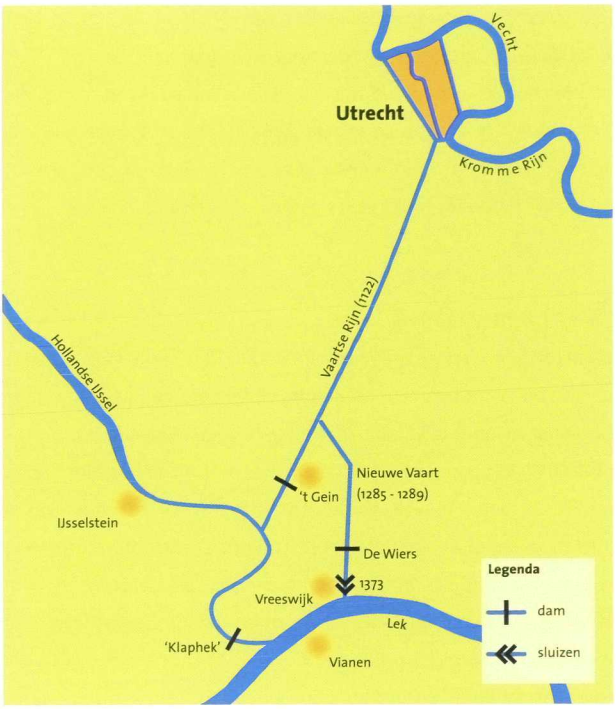

De route van de wijn liep vanaf 1122 via de Lek, de IJssel, de Vaartse Rijn en later de Nieuwe Vaart naar de stad. Kaart door Jeroen Tirion.

de ende dat touwe daer hij desen wiin mede brocht'.[29]

Wanneer de rivieren dichtvroren, was er geen aanvoer van wijn mogelijk naar onze streken. In januari 1433 meldde de Hollandse tolgaarder te Schoonhoven dat er geen inkomsten waren, 'overmits dat die stroem mitten yse lach'. Geen tol betekende ook geen aanvoer van goederen over het water op dat moment en dus ook geen wijn.[30]

Groothandel en kleinhandel

Opvallend genoeg kennen we uit het Utrechtse bronnenmateriaal voornamelijk bepalingen over de tappers, handelaren die de wijn aan de daadwerkelijke consument verkochten. Over de groothandel in wijn vinden we vrij weinig aanwijzingen. Toch stond Utrecht bekend als een plaats waar wijn in het groot ingekocht kon worden, ook in de veertiende en vijftiende eeuw. Zo werd in 1399 in Utrecht wijn voor de Friese veldtochten van graaf Albrecht ingekocht.[31] In 1495 werd aan de Haagse wijntappers verboden wijn in Utrecht te kopen. In dit laatste geval was een eerder conflict met Dordrecht de achtergrond: Haagse wijntappers moesten zich aan de Dordtse stapeldwang houden en naar de Drechtstad afreizen om rijnwijn in te slaan. De opmerking suggereert echter dat er in Utrecht wel wijn te halen viel.[32]

In de meeste literatuur wordt er, zoals hierboven al opgemerkt, van uitgegaan dat wijn in het groot eerst in Het Gein en later in Vreeswijk aangekocht móest worden. Echter, in 1390 werd het volgende bepaald: iedere koopman die hier binnenkwam mocht zijn wijn vanaf drie aam (totaal 510 liter, zie ook het kader over de inhoudsmaten) of meer accijnsvrij verkopen, mits die wijn onmiddellijk weer de stad uitgevoerd werd. Verkocht hij hoeveelheden onder de drie aam, dan moest hij accijns betalen. Als hij wijn aan kerkelijke instellingen of geestelijken in de stad verkocht, dan hoefde hij niet meer accijns dan burgers te betalen.[33] Uit deze bepaling kunnen we concluderen dat er, in ieder geval aan het eind van de veertiende eeuw, niet alleen aan de Vaart in het groot in wijn werd gehandeld, maar dat dat ook binnen de stad mogelijk was, niet alleen door eigen burgers maar ook door 'vreemde' kooplieden. Zodra het echter over hoeveelheden kleiner dan 510 liter ging, viel de verkoop onder de accijnzen en dus onder de kleinhandel.

Voor een indruk van de aanvoer van de wijn in het groot zijn we aangewezen op zeer verspreide bronnen, vaak zelfs losse opmerkingen verstopt in bepalingen die over heel andere zaken gaan. In het *Liber Albus* komt bijvoorbeeld een bepaling voor over de tol die Utrechtse burgers moesten betalen in Vreeswijk, aan de Vaart. [34] Daaruit kan worden afgeleid dat er inderdaad Utrechtse burgers naar Vreeswijk kwamen met ladingen wijn. Of die wijn uit Keulen of uit Dordrecht kwam, valt helaas niet vast te stellen.

Rijnwijn

Bij een ander toltarief voor Utrechtse burgers, in 1399 uitgevaardigd door de Gelderse hertog, kunnen we er wel van uitgaan dat de vertolde wijn uit het Rijnland kwam. [35] In dat toltarief wordt gesteld dat 'de oude tarieven voor wijn bleven gelden'. Een bedrag wordt niet genoemd, maar het bewijst in ieder geval dat Utrechtse burgers wijn haalden langs de Rijn ten oosten van Lobith. Utrechtse burgers moesten zowel in Lobith als in Nijmegen, Zaltbommel en Herewaarden tol betalen. Ook werden toltarieven voor Zutphen en IJsseloord gegeven. Je kunt je afvragen of de wijn die door Utrechters langs het merendeel van deze tolplaatsen werd gevoerd, wel bestemd was voor de stad zelf. Utrechters die in Keulen of andere plaatsen langs de Rijn wijn haalden bestemd voor de Domstad, zullen na de tol te Lobith gekozen hebben voor de route over Arnhem en IJsseloord, om zo via Rhenen uiteindelijk aan de Vaart te komen. De route over Nijmegen, Zaltbommel en Herewaarden lag niet voor de hand.

Keulen gold in de veertiende en vijftiende eeuw in de Lage Landen als dé markt voor rijnwijn. In het Oostzeegebied stond de stad bekend als 'Weinhaus der Hanse'. De hele economie van Keulen draaide om wijn. Keulse handelaren gingen wijn halen in de productiegebieden, maar handelaren uit diverse wijnstreken kwamen er ook wijn brengen. Handel tussen vreemden onderling was in Keulen verboden; vreemde kooplieden konden er alleen zaken doen met Keulse tussenpersonen. Wijn inkopen voorbij Keulen, in het Rijnland zelf, was uitgesloten voor Vlaamse, Hollandse of Brabantse kooplieden. Keulen werd dan ook aangeduid als 'de hoogste markt'. Keulse wijnkooplieden, maar vooral ook kooplieden uit steden stroomafwaarts van Keulen - Wezel, Duisburg en Emmerik bijvoorbeeld - reisden veelvuldig naar de Nederlanden. Het lijkt er sterk op dat kooplieden uit de Nederlanden vanaf de veertiende eeuw de handel in wijn dan ook overlieten aan deze kooplieden en er zelf steeds minder op uit gingen om wijn te halen. [36]

Een van de weinige Utrechtse bepalingen waaruit we direct informatie kunnen halen over de wijnhandel met Keulen stamt uit 1445. De Raad bepaalde op 12 oktober van dat jaar dat geen enkele Utrechtse burger wijn tussen Keulen en de stad mocht inkopen, behalve aan de Vaart. Bovendien werd bepaald dat een ieder die daar wijn ging halen ook zonder weigeren wijn moest meenemen voor anderen die in de wijnnering werkzaam waren. Bovendien moest hij de wijn bij zijn collega's afleveren tegen de prijs waarvoor hij deze had gekocht. [37] Mogelijk hangt deze bepaling samen met een handelsoorlog tussen Dordrecht en diverse steden langs de Rijn, die op dat moment gaande was. De Rijn was op

dat moment waarschijnlijk vrij onveilig. Wat de achterliggende redenen ook geweest mogen zijn, de bepaling suggereert in ieder geval dat er normaal gesproken dus wél wijn gehaald werd tussen Keulen en de Vaart.

De jaren rond het midden van de vijftiende eeuw vormden een roerige tijd, want ook in december 1451 moest de Raad weer een bepaling over de wijnhandel uitvaardigen. Daarin lezen we dat burgers zelf wijn gingen halen in Keulen, 'ter hoogster markt', en dat zij die wijn voor eigen rekening en risico ('op hoeren coste ende zorge') meebrachten. Uit die bepaling blijkt tevens dat er nog zeer recent gebrek aan wijn in de stad was geweest; zo erg zelfs dat de accijnsmeesters zelf wijn hadden laten inkopen 'beneden' Keulen. Zij kregen de vrije hand van de oversten en mochten de wijn gaan halen waar ze deze maar konden krijgen! [38]

In januari 1453 rommelde het opnieuw in de wijnnering: er was sprake van een geschil tussen de wijnlieden in de stad en vreemde kooplieden. We weten niet precies wat het conflict inhield, maar de wijnlieden in de stad meenden aanspraken (misschien vorderingen?) te hebben op kooplieden van buiten. De Raad stelde de kooplieden van buiten in het gelijk en gelastte de wijnlieden hen met rust te laten. Naast Utrechters die zelf wijn haalden op de grote markten langs de Rijn waren er dus ook vreemde kooplieden betrokken bij de aanvoer van wijn. [39]

In 1461 waren er al weer beperkingen voor de wijnhandel: de wijnlieden in de stad werden gewaarschuwd niet op eigen gelegenheid wijn in te kopen in Rhenen of 'daerbeneden', dus stroomafwaarts van Rhenen richting Vreeswijk. Zij mochten dat alleen doen als er Utrechtse makelaars bij betrokken waren, die bemiddelden tussen de tappers en de kooplieden (op deze makelaars kom ik in het tweede deel van dit artikel nog terug). Blijkbaar was het toen dus mogelijk ook op andere plaatsen langs de Rijn wijn in te slaan, niet alleen aan de Vaart.

Voor de handel met wijn op Utrecht vanuit het Rijnland kunnen we behalve de Utrechtse bronnen ook de rekeningen van de tolplaatsen in handen van de Gelderse hertogen raadplegen. We hebben al kennisgemaakt met een toltarief van de Gelderse hertog. Vooral rekeningen van de tol te Lobith komen in aanmerking. Te Lobith betaalde iedereen tol, of hij (soms ook zij) nu over de Waal via Nijmegen en Tiel verder naar Dordrecht reisde, of via de Rijn en vervolgens de IJssel of Lek naar het westen kwam. Kooplieden met bestemming Utrecht zullen via Arnhem en de tol bij IJsseloord de Rijn verder zijn afgevaren. Bij de Vaart konden zij dan kiezen dáár hun wijn met bestemming Utrecht te lossen en te verkopen, door te varen naar Dordrecht zonder iets te lossen of door te reizen via de Nieuwe Vaart naar de Domstad, om vandaar eventueel via de Vecht verder te reizen naar Muiden en Amsterdam. Ook kon aan de Vaart de Hollandse IJssel ingevaren worden, waardoor Hollandse steden bereikt konden worden zonder eerst de Hollandse tol te Schoonhoven of Dordrecht aan te doen. Aangezien voor de aanvoer van wijn naar Utrecht alleen lossen aan de Vaart of doorreizen naar de stad zelf van belang was, zal ik hier niet

Ook de scroders in Utrecht zullen zich ongetwijfeld bediend hebben van palen en ladders, zoals op deze afbeelding uit Duitsland te zien zijn. Het touw om de paal werd aan het vat bevestigd., waarna het over een zogenaamde schrootladder in de kelder kon worden neergelaten of naar boven getrokken. Uit: Hausbuch der Landauerschen Zwölfbrüderstiftung, *(ca 1516), Nürnberg, Stadtbibliothek, Amb. 297.2, f. 8v.*

ingaan op de andere mogelijkheden.

In de Gelderse tolrekeningen lijken tolplichtigen uit Utrecht niet voor te komen, noch voor goederen die 'opwaarts' gingen (in de richting van Keulen), noch voor goederen die 'naar beneden' kwamen. Alleen over het jaar 1306 zijn er enige lieden *de Traiecto* die tol betalen *de vino*. Nu zijn de Gelderse tolrekeningen een lastige bron om te gebruiken. Deze tolrekeningen en de handel op de Rijn worden in het kader van een proefschrift momenteel grondig bestudeerd. In een artikel dat enige jaren geleden door de promovendus over de laatveertiende-eeuwse Gelderse riviertolrekeningen is gepubliceerd, is Utrecht als afzetmarkt in ieder geval een opvallende afwezige.[40] Voor de Utrechtse (wijn)geschiedenis is de door Alberts uitgegeven rekening van 1306/07 al eens eerder gebruikt: 'Uit het feit dat slechts 30 op de ongeveer 2000 vrachten [in de rekening van 1306/07, mb] een Utrechtse eigenaar hadden, mogen we echter concluderen dat de lieden uit de Domstad liever dicht bij huis bleven en de Rijnhandel aan anderen overlieten. De 'inheemse' kooplui hadden op hun thuismarkt echter groot voordeel, doordat kooplieden van buiten de stad wijn of laken slechts in het groot in Utrecht mochten verkopen maar niet als detaillist aan individuele klanten.'[41] Ik heb geen aanwijzingen kunnen vinden dat dit voordeel van de Utrechtse kooplieden ook in de latere veertiende en de vijftiende eeuw nog bestond. Utrechtse burgers haalden wel degelijk zelf wijn in Keulen, zoals we zagen, en waagden zich wel degelijk op de Rijn. En 'vreemden' komen we ook tegen als detaillisten of kleinhandelaren. Wel hebben we al gezien dat kooplieden uit Keulen en andere steden langs de Rijn vaker naar het westen reisden dan dat Utrechters naar het oosten reisden. De precieze omvang van de Utrechtse tegenover de 'vreemde' handelsbewegingen naar de stad is zonder verder onderzoek niet

vast te stellen en zal misschien ook wel nooit vastgesteld kunnen worden.

In de Gelderse tolrekeningen komen veel kooplieden uit steden langs de Rijn voor, maar daarvan werd vaak niet vermeld met welke bestemming zij de wijn vervoerden. Vaak zal het gegaan zijn om wijn bestemd voor Dordrecht, soms ook voor Zutphen en Deventer. Maar er moeten ook ladingen bestemd zijn geweest voor Utrecht. Een bewijs daarvoor is te halen uit enerzijds de Hollandse tolrekeningen, speciaal die van de tol te Schoonhoven, en anderzijds de rekeningen van Willem Lobe, bewaarder van de wijnkelders van het Domkapittel. Helaas zijn er slechts twee rekeningen overgeleverd van de voor Utrecht zeer nabij gelegen tol te Schoonhoven: over het jaar 1432/33 en de jaren 1478-81. In de rekening over 1432/33 komen we geen enkele Utrechtse koopman tegen, met wijn noch met andere handelswaar. Dit is evenwel verklaarbaar, want op 12 januari 1430 werd de stad Utrecht bij de vrede tussen Holland en het Sticht hersteld in zijn oude privileges. Dit hield onder andere in dat tolbetalingen werden afgekocht voor een jaarlijks bedrag van 400 oude schilden. [42] Utrechtse kooplieden hoefden voor een groot aantal jaren bij hun passage geen tol meer af te dragen. Het zijn vooral kooplieden uit Wezel en Duisburg die we in de rekening van 1432/33 tegenkomen. Zij waren met vaten wijn op weg naar (waarschijnlijk) Dordrecht. Een kleine vijftig ladingen wijn kwamen tussen 10 augustus 1432 en 30 mei 1433 uit het Rijnland, met herkomstaanduidingen als Keulen, Wezel, Griet en Duisburg. Een aantal van deze handelaren had mogelijk handelscontacten met Utrecht. We komen namelijk personen met gelijkluidende namen tegen in de Utrechtse stadsrekeningen: Dirc Amelonc en Dirk Sloeyenburch bijvoorbeeld, beiden uit Wezel. In 1427/28 had de stad ten behoeve van het papegaaischieten op de zondag na Sacramentsdag ruim 900 liter wijn gekocht van 'Sluyenberch uten lande van Cleve', tegen een waarde van ruim 192 pont. [43] Het is zeer verleidelijk in deze Sluyenberch dezelfde te zien als Dirk Sloeyenburch uit Wezel. Ik stel me voor dat Sluyenburch halt heeft gehouden aan de Vaart en daar zijn wijn heeft aangeboden ten behoeve van Utrechtse kopers. Mogelijk dat hij, gezien zijn passage van de tol te Schoonhoven, na verkoop aan de Vaart, regelmatig doorreisde naar Dordrecht om de rest van zijn lading te verkopen. Het was voor een handelaar uit Wezel natuurlijk alleen maar logisch wijn náár Dordrecht te vervoeren en dus tol te betalen op de heenweg. De terugweg werd meestal ondernomen met andere goederen, haring bijvoorbeeld, waarover geen tol meer verschuldigd was bij Schoonhoven. [44]

Wat voor de gegevens over de handel vanuit Keulen geldt, geldt nog sterker voor de handel met Dordrecht en andere westelijk van Utrecht gelegen steden, zoals Middelburg. Voor de veertiende en vijftiende eeuw hebben we een beperkt aantal aanwijzingen in het Utrechtse bronnenmateriaal voor wijnhandelscontacten met die steden. De Utrechtse gegevens kunnen heel beperkt aangevuld worden met de al genoemde tolrekeningen van de Hollandse graven. Toch levert de rekening over de jaren 1478–1481 van de tol te Schoonhoven interessante informatie over de wijnhandel door of voor Utrechters.

Schoonhoven ligt op de vaarroute over de Lek van Dordrecht naar Utrecht. Dordrecht was voor Hollandse steden de verplichte stapel voor rijnwijn in de veertiende en vijftiende

eeuw. Utrechters waren geen onderdaan van de Hollandse graaf en konden dus niet verplicht worden wijn die zij in Keulen of andere steden langs de Rijn hadden gekocht, aan te bieden op de stapelmarkt van Dordrecht. Maar net als vele Hollandse steden en diverse steden langs de Rijn in Gelre en Kleef tot aan Keulen toe, hadden zij wel problemen met of last van de Dordtse aanspraken.[45] Dordrecht vocht bijvoorbeeld tussen 1442 en 1445 met deze steden een handelsoorlog uit, waarbij de Drechtstad ook kaapvaart op de Rijn bedreef. De eerder genoemde bepalingen uit 1445, waarin aan Utrechtse burgers verboden werd wijn in te kopen tussen Keulen en Vreeswijk, hadden ongetwijfeld met deze handelsoorlog te maken. Het gaat voor het verhaal over de route van de wijn te ver om alle politieke verwikkelingen te ontrafelen, maar duidelijk mag zijn dat ze hun invloed hadden op de aanvoer van wijn.

Utrechters bezochten waarschijnlijk ook de wijnmarkt in Dordrecht. In tijden van oorlog met Gelre of wanneer Keulen weer eens in onmin verkeerde met de omliggende gebieden, was het waarschijnlijk veiliger om rijnwijn in Dordrecht te gaan halen dan in het Rijnland. Naar alle waarschijnlijkheid is dit het geval geweest tussen september 1478 en april 1480: de Hollandse tollenaar noteerde toen namelijk een groot aantal vaten als Utrechts goed en diverse Utrechtse inwoners die wijn (lieten) vervoeren. Tussen 21 september 1478 en 1 april 1479 komen 26 ladingen wijn van Utrechtse burgers voor in de rekening, met een totale omvang van 144.500 liter; tussen 20 oktober 1479 en 14 april 1480 zijn dat 16 ladingen, totaal 92.394 liter.

Schoonhoven was op de Lek een verplichte tol: kooplieden die het graafschap Holland vanuit het oosten binnenkwamen moesten hier of in Gorinchem tol betalen. Kooplieden die wijn hadden gekocht in Dordrecht en bij Schoonhoven het graafschap weer verlieten, betaalden tot 1436 tol in Dordrecht, maar hoefden dat bij Schoonhoven niet nog eens te doen. Na 1436 veranderde die situatie en werd bij Schoonhoven tol betaald zowel voor inkomende als voor uitgaande goederen.[46] Waren in 1432/33 de Utrechters nog vrijgesteld van tolbetaling, in 1478 gold de eerder genoemde afkoopsom niet meer en moesten zij weer tol betalen. Dit alles overziend, kunnen we nog niet met zekerheid zeggen of de Utrechters die wijn vervoerden, kopers of verkopers van wijn geweest zijn. Het meest logische lijkt mij dat ze wijn gehaald hebben in Dordrecht, want er zijn geen aanwijzingen dat Utrechters in de tweede helft van de vijftiende eeuw betrokken waren bij handel in wijn die niet bestemd was voor de eigen stad. In de herfst en winter van 1480/81 treffen we bovendien geen Utrechters meer aan in deze tolrekening. Ook hier zijn politieke verwikkelingen mogelijk de achtergrond. De Lek is namelijk tussen 1481 en 1483 gesloten geweest; de tollenaar noteerde dat hij daardoor verliezen had geleden. De sluiting stond in verband met oorlogen, twisten en geschillen tussen Philips van Bourgondië als graaf van Holland enerzijds en de hertog van Kleef, de steden van Utrecht, Amersfoort en Montfoort met hun aanhangers anderzijds.[47]

In 1478 en 1479 waren het steeds dezelfde Utrechters die de tol van Schoonhoven passeerden: Dirk Sasse, Gijsbert Heinricxzoon, Gillis Block, Clais Janz., Jan Foyt en Jacob van

Lokhorst worden allen meer dan eens in de tolrekening genoemd. Nu willen we natuurlijk graag weten of dit schippers waren die in opdracht van kooplieden reisden, of dat het de kooplieden zelf waren die de tol betaalden. Reisden kooplieden in eigen persoon over de rivieren of huurden zij schippers in? Wiens naam werd genoteerd bij de tolpassage, die van de schipper of die van de koopman? [48] Een indicatie voor identificatie kan zijn de tijd die er ligt tussen de verschillende tolpassages van één en dezelfde persoon. De afstand Utrecht - Dordrecht moet in minder dan vier dagen af te leggen zijn geweest. [49] De diverse reizen van de genoemde heren liggen telkens ruim meer dan een week uit elkaar, zodat het inderdaad mogelijk is dat het telkens over de handelaar zelf gaat en niet over een schipper in dienst van een koopman. Gelukkig worden we door het toeval nog een handje verder geholpen: in een Raadsbepaling van 12 oktober 1492 komen we diezelfde namen weer tegen. Claes Janszoen, Dirck Zas, Jan Foeyt en Gelis Block worden dan expliciet aangeduid als tappers; samen met elf andere tappers, tapsters (!) en kuipers beloofden zij om geen rijnwijnen met zoetstoffen te zullen versnijden, met uitzondering van 'bastaard', een wijn van mindere kwaliteit waaraan waarschijnlijk honing was toegevoegd. [50]
Sommige van deze tappers, Jan Foyt en Jacob van Lokhorst bijvoorbeeld, zijn wel geïdentificeerd als patriciërs en daarmee als (grote) kooplieden. [51] Moeten we hieruit nu constateren dat bijvoorbeeld koopman Jan Foyt zelf zijn wijn ging halen in Dordrecht en dat hij die bij terugkomst in Utrecht ook nog eens zelf uittapte? Dat Jan Foyt 'schipper in opdracht van een ander' was, lijkt uitgesloten. En dat patriciër en koopman Jan Foyt zelf de tap bediende, lijkt evenmin geloofwaardig. Op basis van de huidige gegevens is het helaas niet mogelijk hierover nadere uitspraken te doen. Mogelijk dat kooplieden als Jan Foyt en Jacob van Lokhorst niet zelf de tap bedienden en daarvoor weer anderen inhuurden. Wel waren zijn dan verantwoordelijk voor de tap en daarmee degenen die de eed moesten zweren. Ik kom hierop verder in dit artikel nog terug.

Zuidwijnen en westwijnen

In het *Liber Albus*, uit de eerste helft van de veertiende eeuw, wordt nog een ander toltarief voor Utrechters vermeld: in Geervliet moest aan de Hollandse tolgaarder door iedereen die binnen de Utrechtse muren woonde voor wijn het volgende betaald worden: voor een roede (2000 liter) wijn zeventien Engelse penningen; in een roede gaan 'twee corte vaten'. Bovendien had de tollenaar zelf recht op één halve taak wijn per roede (circa twee liter, of een duizendste van de roede), of het equivalent in geld, waarbij een halve taak zes penningen waard was. [52]
Geervliet was binnen het Hollandse tolsysteem een belangrijke tol: handelaren die met hun waren via zee de Hollandse binnenwateren opvoeren, moesten dat via Geervliet doen. Het is waarschijnlijk dat het hier dus gaat om Utrechtse burgers die elders, bijvoorbeeld in Middelburg, Brugge of Damme, wijn hadden gehaald en die naar hun eigen stad wilden vervoeren. Dit is dan hoogstwaarschijnlijk de 'malvizeien' geweest die de Utrechtse stadsbestuurders en de vele geestelijken in de stad zo graag dronken. Ook andere zuid-

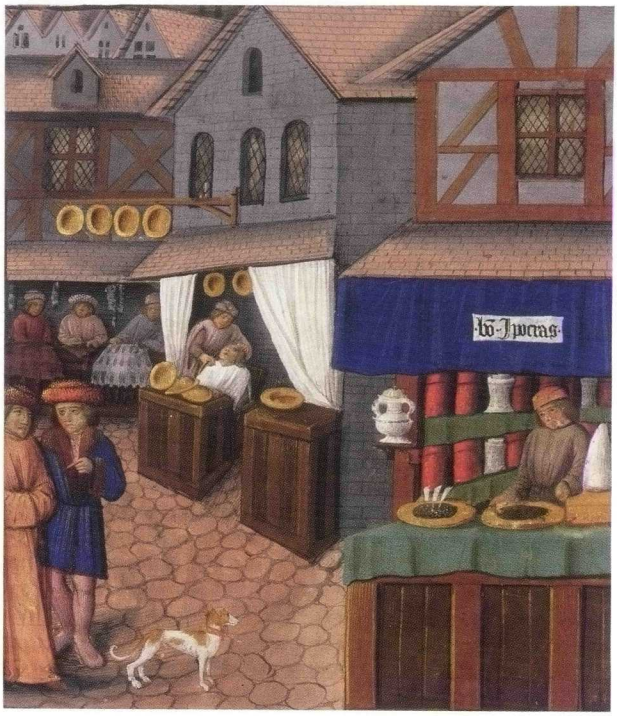

Hypocras is een drank gemaakt met wijn en kruiden. De kruiden ervoor kon men bijvoorbeeld kopen bij deze gespecialiseerde winkel. De waardering voor hypocras was even groot als die voor zuidwijnen als malvezij en romanie, krachtige zoete wijnen uit het Middellandse Zeegebied. Gilles de Rome, Livre du Gouvernement des Princes, *Parijs, Bibliothèque Nationale, Bibliothèque de l'Arsenal, ms. 5062, f. 146v.*

wijnen als 'romanie' en Franse wijnen als 'petouwen' en 'pilgetten' zullen via de tol te Geervliet aangevoerd zijn naar de Domstad. Deze veronderstelling wordt gesteund door de vermeldingen van de term 'corte vaten'. Deze vaten werden vooral gebruikt voor lichte Franse wijnen als 'petouwen' en 'rotsele' (uit La Rochelle). De vaten waren korter en kleiner dan de grote Duitse voeders en de Engelse okshoofden.[53]

In de rekening van de tol te Schoonhoven van 1432/33 worden ook zuidwijnen en westwijnen vertold: kooplieden uit Doesburg en Arnhem vervoerden 'malvizeien', 'romanie' en 'garschoer' (wijn uit Gascogne). Coppijn Everhont uit Damme vervoerde behalve 'romanie' en 'malvizeien' ook 'muscadeel' (een zoete muskaatwijn, mogelijk uit Portugal), 'bastaert' en rode (roets) wijn. Helaas weten we niet waar deze lieden heengingen of wat de bestemming van hun wijn was. Voor de kooplieden uit Arnhem en Doesburg lag de eigen stad als eindbestemming voor de hand, terwijl voor Coppijn Everhont iedere aanlegplaats tussen Schoonhoven en Keulen in aanmerking kwam. Misschien maakte hij kort na het passeren van de tol een stop aan de Vaart om aan Utrechtse inwoners te verkopen. We weten het niet, maar kunnen wel concluderen dat deze wijnen in ieder geval de kant van de Domstad op kwamen.

Gelukkig hebben we in het eigen Utrechtse bronnenmateriaal ook weer een klein aantal vermeldingen van de aankoop van westwijnen. Een voorbeeld is het hierboven al genoemde Raadsbesluit uit 1451.[54] Daarin wordt niet alleen van rijnwijn gesproken, maar ook van 'alle westwijnen die onze burgers in Antwerpen, Damme of Brugge of daarboven kopen of die van daaruit [naar Utrecht] gezonden worden voor rekening en risico van onze burgers'. Aan het begin van de zestiende eeuw komen in de rekeningen van Willem Lobe, kelderbewaarder van het Domkapittel, veelvuldig vermeldingen voor van het halen van wijn uit Middelburg of Amsterdam. En ook uit de rekeningen van de stedelijke wijnkelderbewaarder, uit het begin van de zestiger jaren van de zestiende eeuw, blijken contacten met Middelburg.

We hebben hiermee de route van de wijn tussen de grote handelscentra van de veertiende en vijftiende eeuw naar de Domstad min of meer vastgesteld. Vanuit het Rijnland kwam witte rijnwijn via Keulen, langs de tol van Lobith, over de Rijn naar Vreeswijk. Daar, aan de Vaart, werd de wijn vaak gelost en vervolgens overgebracht naar de stad. Via de Nieuwe Vaart en de Vaartse Rijn bereikte de wijn dan de stad. Een enkele keer werd ook rijnwijn in Dordrecht gekocht, waarvoor soms bij Schoonhoven tol betaald moest worden.
Wijn uit Frankrijk en het Middellandse Zeegebied kwam via Vlaamse steden als Brugge en Damme naar de Domstad. Later, aan het eind van de vijftiende en zeker in de zestiende eeuw, werd ook wijn in Middelburg aangekocht. Dit hing samen met de opkomst van Middelburg als handelscentrum van wijn, ten koste van bijvoorbeeld Brugge.[55] Ook deze wijnen moesten via Vreeswijk over de Nieuwe Vaart en de Vaartse Rijn naar de stad vervoerd worden. We zagen ook dat zowel Utrechters als 'uitheemse' kooplieden voor aanvoer naar de stad zorgden. Helaas hebben we niet kunnen achterhalen welke van deze twee groepen de belangrijkste aanvoerder van wijn was. In het tweede deel van dit artikel zullen we zien hoe de wijnhandel binnen de stad eruit zag.

Wijn kopen en verkopen

De afnemers

Voordat we gaan kijken hoe de wijn uiteindelijk op tafel kwam, gaan we eerst even langs aan de Vaart. Samen met de kelderbewaarder van het Domkapittel, Willem Lobe, reizen we in november 1531 in een gehuurde schuit en in het gezelschap van één of meer Domkanunniken over de Vaartse Rijn en de Nieuwe Vaart naar Vreeswijk. Daar aangekomen, ontmoeten we Geerlof Ingerpas, koopman uit Wezel. We proeven de wijnen die Geerlof heeft meegebracht, dineren in de herberg, belonen de serveerster en sluiten de koop. Daarna worden de vaten gemerkt en 'over gezet' op speciale wijnschepen.[56] Soms gebeurt dat overzetten pas de volgende dag. Ook de kuiper is met ons meegereisd om de vaten te controleren en toe te zien op de juiste behandeling daarvan. Samen met Willem en de kuiper begeleiden we de wijn terug naar de stad. Als de vaten uiteindelijk in het centrum van de stad aankomen, worden ze gelost met behulp van de kraan bij het wed aan de huidige Ganzenmarkt. Om de vaten uit de scheepjes op de wal te krijgen en te vervoeren naar de kelders van het Domkapittel, schakelt Willem de 'scroders' in. Zij bedienen de kraan, leggen de vaten op een wijnslee en vervoeren de wijn naar de kelder onder de sacristie van de Dom, of naar de officiële wijnkelder van het Domkapittel. Ook zijn zij verantwoordelijk voor het daadwerkelijke transport de kelder in, wat geen licht karwei geweest zal zijn. Willem betaalt de scroders zowel met bier als met geld. Het komt ook wel voor dat de kelders van het Domkapittel vol zijn: dan huurt Willem extra opslagruimte bij Jan de kuiper, die een kelder bezit langs de Oudegracht: 'aen die Plaets onder die Ring'. Zodra er weer ruimte is in de eigen kelders, laat Willem de wijn naar het kapit-

telterrein overbrengen. Opnieuw moet hij de scroders inhuren, waarbij de kuiper een oogje in het zeil houdt. [57]

Op deze manier waren de heren kanunniken een groot deel van het jaar verzekerd van wijn. Dat ze daar prijs op stelden, blijkt uit allerlei gegevens. Eerder kwamen we al het wijngeld van de kanunniken van Oudmunster tegen, maar er zijn ook rekeningen van individuele kanunniken overgeleverd waaruit blijkt dat zij zich een kannetje goed lieten smaken. Van den Hoven van Genderen heeft in zijn proefschrift een prachtig beeld van de levensstijl van de kanunniken geschetst; de heren van de kerk hielden van het goede leven en bezaten bijvoorbeeld zilveren kroezen en bokalen, bestemd voor het drinken van wijn. Kanunnik en wijn waren welhaast synoniem, zo stelt Van den Hoven van Genderen. Blijkbaar was het een dorstig beroep. [58]

Wijn was niet alleen een drank bij de maaltijd, maar het was ook sociaal smeermiddel en betalingsmiddel. Zowel de stedelijke als de geestelijke archieven leveren hiervan bewijzen te over. In een artikel dat Van den Hoven van Genderen schreef over Utrechtse kanunniken en de regels rondom begrafenissen, komen grote hoeveelheden wijn voor, ook wel 'dootwijn' genoemd. Als beloning voor hun aanwezigheid en diensten bij een begrafenis ontvingen de geestelijken aan het eind van de veertiende eeuw wijn als betaling – overigens pas als het graf was gedicht! Een kanunnik ontving rond 1342 bijvoorbeeld een halve taak (ruim twee liter). Vanwege het toenemende bandeloze gedrag – ongetwijfeld als gevolg van de wijn – werden die hoeveelheden wijn later teruggebracht en deels omgezet in geld. [59]

Deze gewoonte om beloningen in vloeibare natura uit te delen kwam niet alleen onder de geestelijkheid voor. De Utrechtse kameraar, die verantwoordelijk was voor de financiele boekhouding van de stad, noteerde jaarlijks trouw wat de stad uitgaf aan wijn na processies, maar ook aan wijn die geschonken werd aan hoge gasten. Daarbij ging het niet alleen om een paar kannetjes bij de maaltijd: hoge gasten kregen als eerbetoon diverse liters bezorgd op hun logeeradres. [60] Het uitdelen van wijn hoorde er gewoon bij en was daarmee uiteraard een belangrijke reden om de wijnaanvoer van stadswege goed te reguleren. Aan de hoeveelheid wijn die iemand geschonken kreeg na een processie, was ook zijn sociale status af te leiden. Dit blijkt duidelijk uit de hoeveelheden wijn die de kameraar noteerde na iedere belangrijke processie. Na de Sacramentsprocessie op 19 juni 1427 kreeg de postulaat-bisschop acht taak, de Domdeken, de proost van Sint Pieter en de deken van Oudmunster ieder drie taak, de Domkanunikken die 'de dienst deden' elk één taak, de gezellen die het Sacrament droegen elk een halve taak, ridders en knechten elk één taak, de oversten van de stad elk één taak, goede lieden van de raad en schutmeesters één taak, en tenslotte de stadsdienaren, stadsknechten, pijpers en speellieden in de processie elk een halve taak. [61] Zelfs als er bezuinigd moest worden door de stad, bleef er wijn uitgedeeld worden. In dat geval werden de hoeveelheden teruggebracht, maar het onderscheid in status en dus aantal taken, mengelen of stadskannen bleef gehandhaafd. [62] Ook de schutters hadden recht op wijn, als zij erop uit trokken om strijd te leveren en als zij wedstrijden hielden bijvoorbeeld; we komen de uitdelingen tegen in de stadsrekenin-

gen. Maar ook hier gold weer die differentiatie: de gewone schutter kreeg een mengel (0,85 liter, net iets meer dan een hedendaagse standaard fles van 0,75 cl), de koning, hopmannen en banierdragers het dubbele.[63]

Normaal gesproken werd rijnwijn uitgedeeld, maar als er eens geen wijn was, zoals op 10 november 1474 (mogelijk moest de nieuwe oogst nog binnenkomen), voelde de raad zich verplicht duurdere wijn uit te delen: 'Item op sunte Meertijnsavont gegeven den scutten ende gezwoeren voir hoiren gewoentliken wijn elke een quarte malevezeyen soe hier geen wijn en was ende beliep na uutwijsinge der cedulen die sij overleverden tesamen 309 quarten 1 mengelen.'[64]

Als het stadsbestuur niet over wijn kon beschikken, wat bijvoorbeeld in 1429 het geval was omdat de tappers niet wilden tappen tegen de prijs die de stad bepaalde, kocht ze zelf wijn: adviseurs van de hertog van Bourgondië waren op bezoek en 'onse stat zonder wijn niet wezen en woude'.[65] Voor twee processies moest de stad dat jaar eveneens wijn kopen. Ze deden dat bij Weynkin aan de Plaats en maakten van de aankoopbijeenkomst maar een proeverij: de gezamenlijke kosten aan wijn en spijs bedroegen 8 pont en 20 scelling.[66] Op Sint Marcusdag, 25 april 1429, werd Jan van Heemsteden naar de Vaart gestuurd om er de kastelein (de bewaarder van de verdedingswerken daar) te melden dat als er wijn kwam, hij die onmiddellijk door de sluizen moest laten.[67]

Deze kleine greep aan uitgaven en optekeningen van de kameraar geeft een indruk van zorg en aandacht die de stad besteedde aan een goede en geregelde aanvoer van wijn naar de stad.

We zagen ook dat die wijn vooral uitgedeeld werd aan de gegoeden en de rijken in de stad: kanunniken, overige geestelijken, stadsbestuurders, hoge gasten, ridders en hun gevolg. Slechts een enkele keer horen we over wijngebruik door eenvoudiger lieden: de stadsspeellieden en de dienaren van de stad bijvoorbeeld. Bij de huidige stand van mijn onderzoek is het nog niet mogelijk verdergaande uitspraken te doen over wie er in Utrecht wijn konden drinken. Elders is wel gesuggereerd dat wijn weliswaar door veel geledingen van de middeleeuwse (stedelijke) bevolking werd gedronken, maar niet in gelijke mate en gelijke kwaliteit. Zo klaagt de auteur van een lesboek Frans en Duits in 1380 dat hij slechts op zondagen wijn kan drinken.[68] Aangezien de meeste onderzoeken naar consumptie van wijn stammen uit productiegebieden, de stad Luxemburg bijvoorbeeld, of uit steden waar de wijnhandel een forse kurk was waarop de stedelijke economie dreef, zoals de Vlaamse handelssteden Gent, Brugge en Antwerpen, durf ik voor Utrecht hieruit geen conclusies te trekken. In dergelijke steden was wijn vele malen makkelijker te verkrijgen en veel meer een onderdeel van het dagelijks leven dan in Utrecht. Bovendien was in onze streken in de veertiende en vijftiende eeuw ook bier van goede kwaliteit te krijgen. Zowel in Amersfoort als Utrecht werd bier met een zekere reputatie gebrouwen.[69] Ook het feit dat accijns op de verkoop van bier vele malen meer stedelijke inkomsten opleverde dan de accijns op de verkoop van wijn, zegt misschien al iets over de mate waarin in Utrecht bier en wijn werd gedronken.[70]

Stedelijke regulering

Gezien het belang dat de stad hechtte aan de continue aanvoer van wijn, is het niet verwonderlijk dat er veel bepalingen overgeleverd zijn voor regulering van de wijnnering, vanaf het moment van aankomst van de wijn in de stad tot de aankoop door de consument die een kan wijn wilde hebben. Die bepalingen zijn ruwweg te verdelen in twee categorieën: bepalingen die te maken hebben met de accijnsheffing op wijn en daarmee invloed hebben op de stedelijke inkomsten, en bepalingen die te maken hebben met de daadwerkelijke regulering van de wijnnering.[71]

Wijn betekende voor de stad een aanzienlijke inkomstenbron; na de accijns op bier bracht accijns op wijn de meeste inkomsten op. Die accijnzen werden niet rechtstreeks door de stad geïnd, maar net als diverse andere accijnzen verpacht aan (rijke) belangstellenden. Om het pachtbedrag te financieren, konden burgers vennootschappen sluiten. Oorspronkelijk mochten daar slechts vier mensen deel van uitmaken die hun geld verdienden in de wijnhandel. Later werd dat aantal uitgebreid tot maximaal tien man en nog weer later teruggebracht tot maximaal acht. Die extra zes of vier man mochten niet 'winnen of verliezen' aan de wijnhandel, aldus de diverse bepalingen. Soms, in tijden van onrust of oorlog, hield de stad de inning van de wijnaccijnzen in eigen hand. Dat was onder andere het geval in het eerste kwartaal van 1429. De pachters of sijsmeesters, zoals ze in Utrecht heetten, mochten ook boetes opleggen. De opbrengsten van die boetes werden door de stad en de sijsmeesters gedeeld.[72]

De wijnaccijns werd geheven bij het aanslaan van een nieuw vat, bij de verkoop aan de consument dus. Het was echter de tapper die de accijnzen moest betalen en niet de koper. De tappers mochten de prijs van de wijn niet verhogen vanwege die accijnzen; de stad stelde regelmatig de prijzen voor een taak wijn vast. In het oudste rechtsboek, het *Liber Albus* uit de eerste helft van de veertiende eeuw, werd al bepaald dat iemand die wijn tapte binnen de stad of de stadsvrijheid tegen een hogere prijs dan vastgesteld door de stad, een boete kreeg van drie pond.[73] De hoogte van de accijnzen werd regelmatig aangepast. Vóór 1423 werd getapt op de zevende penning, na 1423 op de zesde. Dit hield in dat over iedere zevende of zesde taak wijn één penning accijns betaald moest worden.[74] Eerder, aan het eind van de veertiende eeuw, stond die accijns nog op de twaalfde en later, vanaf 1374, op de tiende penning. Gasten mochten toen tappen op de achtste penning en waren hiermee dus wel in het nadeel bij burgers van de stad.[75] In 1388 moest alle wijn op de achtste penning getapt worden en werd er geen verschil meer gemaakt tussen gasten en burgers.[76]

Geestelijken betaalden geen accijnzen zolang de wijn die ze kochten bestemd was voor eigen gebruik. Onenigheid hierover met de burgerlijke autoriteiten deed zich door de eeuwen heen regelmatig voor. Het gebeurde namelijk wel eens dat geestelijken wijntappertje gingen spelen, wat ten strengste verboden was. Al in 1255 moest de bisschop in een conflict met de stad laten vastleggen dat de geestelijkheid voor eigen gebruik wijn mocht kopen, maar geen taveerne mocht houden.[77] En rond 1340 moest de burger die aan een geestelijke wijn had verkocht die vervolgens werd uitgetapt om geld, gewoon zijn accijn-

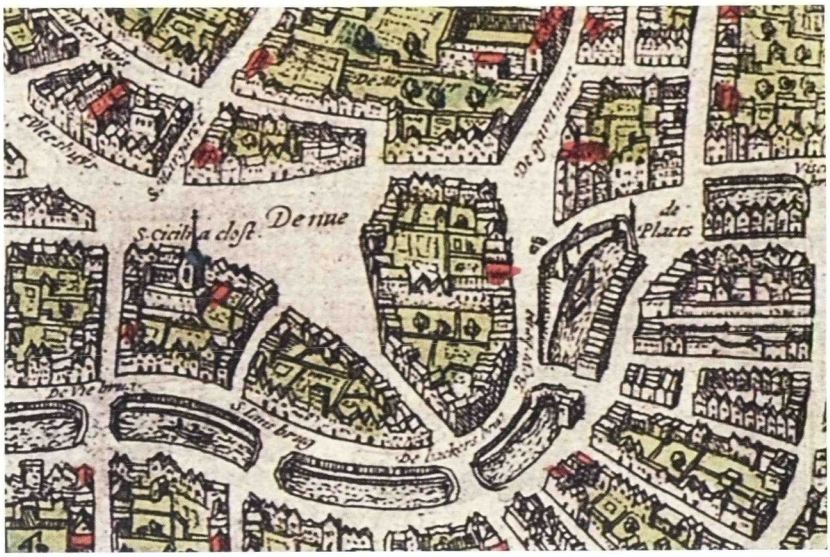

Detail van een zestiende-eeuwse kaart van Utrecht, waarop naast De Plaets een kraan te zien is. De kraan die hier in 1402 gebouwd werd, zou er zo uitgezien kunnen hebben. Ingekleurde gravure door Frans Hogenberg, [tussen 1569 en 1572], HUA, Coll. beeldmateriaal, X 4278I.

zen over die wijn afdragen.[78]

De stad had bij de inning van de accijnzen oog voor de redelijkheid: van ieder vat dat aangeslagen werd, hoefde men over een halve taak, dus ruim twee liter, geen accijns te betalen. Ik vermoed dat dit net als bij de vulwijn te maken had met het natuurlijke verlies van wijn door verdamping of lekken. In het midden van de zestiende eeuw werd dit zelfs expliciet toegegeven: omdat de wijnlieden veel onkosten hadden aan het lekken, oversteken en het laten proeven van wijn, mochten de sijsmeesters de tappers een korting verlenen. Op iedere aam rijnwijn (170 liter) hoefde over een mengel (0,85 liter) geen accijns betaald te worden.[79] Voor de route van de wijn is de complexe materie van de accijnsheffing op wijn niet rechtstreeks relevant. Ik zal er hier dan ook verder niet op ingaan.

Makelaars en scroders

We pakken nu de route van de wijn weer op: we hebben al kennis gemaakt met de scroders, die voor het vervoer in de stad zorgden. Maar voordat de wijn van een koopman door scroders naar de kelder van de tapper gebracht kon worden, kwam er nog een tussenpersoon aan te pas. Wijn werd in Utrecht over het algemeen via makelaars ingekocht. De oudste gegevens hierover vinden we in het *Liber Hirsutus Minor*, waar een eed van de makelaars uit 1357 is opgenomen.[80] De makelaars moesten zweren dat zij in de onderhandelingen tussen Utrechtse burgers en een koopman een 'rechte koers zouden varen'. Zij mochten van geen enkele partij 'voermiede' (steekpenningen) aannemen en moesten beloven te doen 'al dat een goed gherecht makelaer verplicht is te doen. Zo helpe hem God en zijn heiligen'.

In 1407 waren er vier makelaars en werden tarieven vastgelegd: per verhandelde roede (ruim 2000 liter) moest aan de makelaars twee oude groten betaald worden, of de make-

laar nu bij de koop aanwezig was of niet. Bovendien gold het tarief al vóór 1407, want het werd vastgelegd 'alse die oude gewoent is'.[81] In 1445 bleken de makelaars er bovendien ook nog 'steekwijn' bij te krijgen. Dit hield in dat van elk schip dat wijn leverde zij één taak mochten eisen. Dit moest de verkoper betalen. Een koopman kon ook de hulp van een makelaar inroepen als hij reeds ingekochte wijn weer wilde doorverkopen aan een andere partij. Hij was dit echter niet verplicht en makelaars konden ook geen aanspraak maken op dergelijke transacties. Zoals we al zagen, waren de makelaars gezworen functionarissen: iemand die de eed niet had afgelegd, mocht niet als makelaar optreden en riskeerde een hoge boete als hij dat toch deed.[82]

Een bepaling over het vervoer van wijn door wijnscroders komen we voor het eerst tegen aan het eind van de veertiende eeuw. 'Sc(h)roden' betekent letterlijk het versjouwen van zware ladingen, vooral vaten bier en wijn. Wijnscroders waren, in Utrecht althans, degenen die de vaten wijn vervoerden binnen de stad, van het schip naar de kelder. Als twee mannen echter een vat met behulp van een draagboom zelf konden vervoeren, hoefden zij de hulp van de scroders niet in te roepen.[83] Uiteraard ontstond hier regelmatig onenigheid over. Wijnscroders hadden bijvoorbeeld concurrentie van de 'vatewasschers', arbeiders die de vaten reinigden en omspoelden. In 1408 werd opnieuw bepaald en vastgelegd dat het transport tussen het schip en de kelder of vanuit een kelder naar elders ook gedaan mocht worden door de vatenwassers, zolang die het vat maar met twee mannen en een draagboom konden dragen. Hielp een derde persoon deze twee mannen, dan waren allen strafbaar en moest er een boete betaald worden.[84]

Vanaf 1402 stond een kraan ter beschikking van de burgers van Utrecht. Vaten konden nu gemakkelijker uit de schepen getakeld worden dan voorheen. In 1433 werd die kraan in pacht gegeven aan de scroders voor 100 pond per jaar. De bepaling moet al eerder gegolden hebben, want in de stadsrekeningen over 1427/28 en over 1429/30 vinden we ' Opgeboert van den kraen dat men jairlyx onser stadt sculdich is 100 pont'.[85]

De scroders moesten de kraan, die in prima conditie en met nieuwe touwen door de stad werd opgeleverd, in goede staat houden. Met de kraan hadden ze het alleenrecht alle wijn te verladen 'die van buiten de stad inkomt, en die van binnen de stad weer uitgevoerd wordt'. Een uitzondering werd opnieuw gemaakt voor het vat dat twee mannen met een boom konden dragen.

Voor elk voeder (een vat) dat ze met de kraan tilden, ontvingen ze vijf plakken, voor ieder voeder dat ze 'op wentelen of op strijken' (met de hand optillen of verplaatsen, maar over kleinere hoogte, bijvoorbeeld op en af een stelling) kregen ze vier plakken. Alle keldereigenaren langs de Oudegracht en langs de huidige Ganzenmarkt waren verplicht deze prijzen te betalen. Een voeder was geen officiële maat, maar meer een algemene aanduiding van een wijnvat. Een voeder kon diverse inhouden hebben. Voor de tarieven van de scroders werd uitgegaan van vaten van 4,5 aam en 10 taak tot vaten van 8 aam. Bij minder inhoud werden ook minder plakken uitbetaald.

In Utrecht gelden de volgende inhoudsmaten.[a]

1 roede = 12 aam = 2040 liter

1 aam = 40 take = 170 liter

1 taak = 4,25 liter

1 stadskan = 1,7 liter

1 mengel = 0,5 stadskan = 0,85 liter

a. Gebaseerd op Muller, 1883, 357 en J.M. Verhoeff, De oude Nederlandse maten en gewichten, Amsterdam, 1982.

Voor wijnvaten die op karren, wagens of sleeën aangevoerd werden en die binnengebracht moesten worden in een kelder binnen het genoemde gebied langs de Oudegracht, moest zes plakken betaald worden. Het met de hand verplaatsen van vaten was duidelijk zwaarder werk dan het werken met de kraan. Ook verplaatsingen binnen een kelder vielen onder het recht van de scroders en hiervoor moest drie plakken betaald worden. Vaten die vanaf de gracht op stellingen voor de kelders geplaatst moesten worden, brachten zes plakken op. Dit was het geval in de dagen voor Sint Maarten, als de wijn nog niet in de kelders gebracht mocht worden. De most was namelijk nog niet uitgegist op dat tijdstip en opslag in de kelder bracht in het geval van ontploffing door opwarming te veel risico's met zich mee. Buiten was het kouder en veiliger.

Vervoer naar en van een aantal huizen of taveernen, namelijk Lichtenap, in het huis Ten Weerde en In Wittenhaen, werd speciaal genoemd. 'Gasten' die uit deze kelders wijnen over de gracht wilden vervoeren moesten negen plakken per voeder betalen. Voor het overige mochten de scroders niet meer betaling eisen van een koopman van buiten dan van eigen burgers. Ook het transport van vaten wijn bestemd voor uitvoer was voorbehouden aan de scroders. De scroders waren bovendien verplicht daarvoor de benodigde schepen en gereedschap te leveren. Tot slot mochten scroders geen werk weigeren. Sterker nog, als hen werd gevraagd om een klus te komen doen, dan moesten zij binnen twee uur aan de slag gaan. Deden zij dat niet, dan mocht de klant zelf zijn transport regelen en konden de kosten op de scroders verhaald worden. Bleven zij volharden in een weigering en kon de klant het niet anders regelen, dan werd van de scroders een dwangsom van twee pond per dag geëist. De opbrengst hiervan kwam voor de helft aan de klant en voor de helft aan de stad ten goede.

Kraankinderen

Willem Lobe, de kelderbewaarder van het Domkapittel, noteerde in 1531: 'de kraankinderen gegeven van een boet romenye in de kelder te brengen acht stuver 1 oert'. Een boet is een vattype, alleen gebruikt voor zuidwijnen als romanie. De scroders werden in de zestiende eeuw ook kraankinderen genoemd; zij vervoerden de vaten naar de kelders van zowel tappers als van geestelijke instellingen. De term kraankinderen duidde niet op het feit dat er kinderen aan het werk gezet werden; het waren juist tamelijk stevige (haven)arbeiders. Kinderen is hier gebruikt in de betekenis van knechten.[86] In Gent waren de scroders eveneens

dezelfde als de kraankinderen. In Brugge waren het echter twee verschillende beroepen. Behalve loon ontvingen de kraankinderen ook bier. Zelfs voor verplaatsingen van vaten in de kelders van het Domkapittel werden de kraankinderen ingeschakeld: regelmatig moesten er vaten van de ene kelder naar de andere worden verhuisd, bijvoorbeeld als er weer eens westwijn bij rijnwijn was gelegd, wat ten strengste verboden was, of als men moest uitwijken naar de kelder onder de sacristie als de wijnkelder te vol was. De vaten lagen daarbij overigens op stellingen, uiteraard om wegrollen te voorkomen en mogelijk ook om te kunnen stapelen.[87] In de stadsrekeningen komen de scroders niet voor. Uit de bepalingen in de rechtsbronnen blijkt echter dat ze ook werkten voor de tappers en burgers die wijn inkochten.

Kraan, kelders en kannen

Hierboven werd gesteld dat de scroders de kraan moesten onderhouden. Die kraan werd gebouwd in 1402. In de stadsrekening over 1402/03 vinden we de oude en nieuwe oversten bijeen, samen met de schutmeester (die verantwoordelijk was voor wat we nu openbare werken zouden noemen) om te bepalen waar de kraan het beste neergezet kon worden.[88] Opvallend genoeg was rond deze tijd in Den Haag ook sprake van de bouw van een kraan. Graaf Albrecht van Holland schonk in 1401 aan een werknemer uit zijn drankenkelder (bottelrie) het levenslange recht het scrode-ambacht in Den Haag uit te oefenen. Op eigen kosten moest de kersverse scroder een kraan op het Spui laten timmeren, waarmee hij de wijnvaten kon verplaatsen. Na zijn dood zou de kraan eigendom blijven van zijn erfgenamen. Vanaf 1407 is die kraan ook daadwerkelijk aanwijsbaar in Den Haag.[89] In Gent is vanaf het midden van de veertiende eeuw een kraan aanwezig. Deze werd oorspronkelijk door de scroders gepacht, maar werd vanwege de kosten later toch weer door de stad geëxploiteerd. Uit andere Vlaamse steden, Brugge bijvoorbeeld, zijn al kranen bekend uit het einde van de dertiende eeuw.[90]

Hoe dergelijke kranen er in onze streken hebben uitgezien, kunnen we niet afleiden uit bronnenmateriaal. Afbeeldingen van de kraan in Utrecht zijn allen van later datum. Waarschijnlijk biedt de afbeelding die uit Brugge bekend is, nog de meeste houvast. Zeker is in ieder geval dat een dergelijke kraan ook in Utrecht met man- dan wel paardenkracht werd aangedreven. Op de afbeelding uit Brugge zijn duidelijk de leren te zien die we ook in de Utrechtse stadsrekeningen tegenkomen: in de loop der jaren had de stad soms uitgaven aan de kraan, hoewel ze verpacht werd. In de schutmeestersrekening over 1472 wordt bijvoorbeeld gesproken van nieuwe wijnleren en een 'moeshaeck'. Bovendien werden dat jaar ook nieuwe banden om een wijnslee gemaakt.[91]

De scroders vervoerden dus de vaten van de aanlegplaats van de schepen naar de plaatsen waar de wijn werd opgeslagen en verkocht. Waar dat precies in de stad is geweest, blijkt niet duidelijk uit het bronnenmateriaal. Er zijn echter aanwijzingen dat er vooral veel wijntappersactiviteit plaats vond op het stuk van de Oudegracht tussen de huidige Bezembrug (tegenover de Winkel van Sinkel) en de Maartensbrug, die de Servetstraat met de Zadelstraat verbindt. In de dertiende eeuw, in ieder geval rond 1227, was er sprake

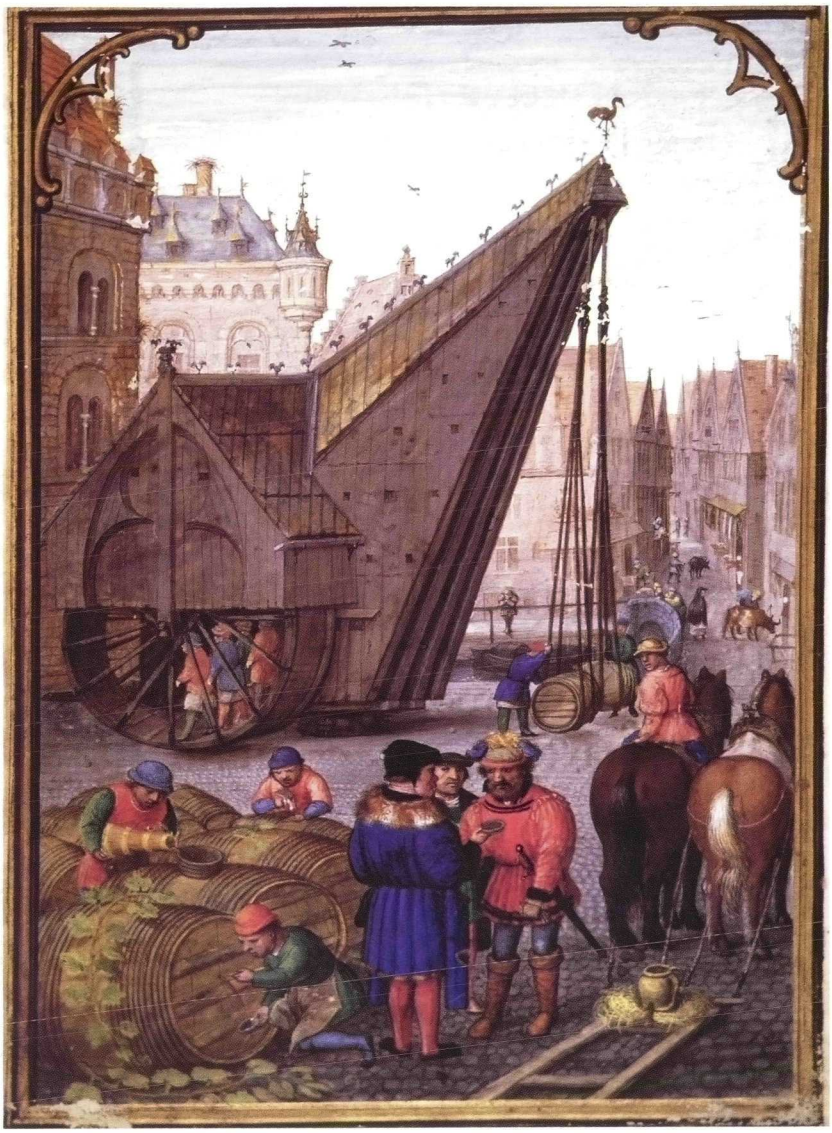

Kraan voor het lossen van wijnvaten aan de kade in Brugge. Op de voorgrond worden vaten bijgevuld, wordt wijn gekeurd en staat de wijnslede klaar om een vat te vervoeren. De leren banden aan de kraan werden ook in Utrecht gebruikt en op kosten van de stad onderhouden. Miniatuur uit een gebedenboek geïllustreerd door Simon Bening,(ca 1520), München, Bayerische Staatsbibliothek, ms 23.638, f. 11v.

van een wijnmarkt langs het noordelijke deel van de huidige Choorstraat, vlak bij de huidige Stadhuisbrug. [92] Na 1272 verdween deze wijnmarkt uit de bronnen, maar wijn bleef uiteraard in de stad aankomen. Een bepaling van rond 1340 over de wijnhandel bevat een kleine aanwijzing: een wijnroeper moest een aangeslagen vat omroepen. Dat moest hij doen aan beide zijden van de wijnkelder, tot twee bruggen ver. De kelders lagen dus aan het water, en daarvoor komt alleen de waterweg in aanmerking die wij tegenwoordig

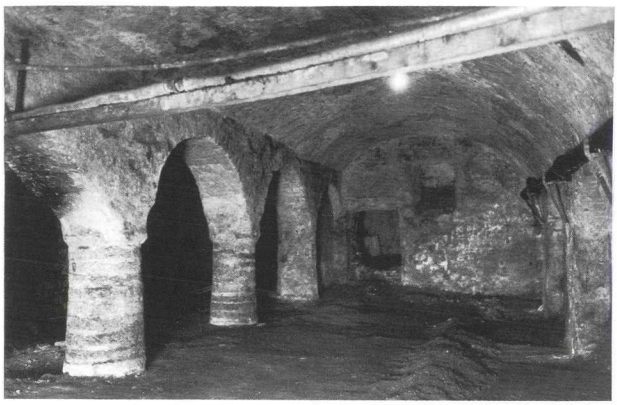

Kelder onder het huis Groot Lichtenberg, nu onderdeel van het Stadhuis. Mogelijk dat hier al sinds de bouw - in de tweede helft van de twaalfde eeuw - wijnvaten werden opgeslagen. Foto, 1930, HUA, Coll. beeldmateriaal, 41214.

Oudegracht noemen. Wijnkelders lagen daarmee dan in het hart van het veertiende- en vijftiende-eeuwse handelscentrum, rondom de Plaats (de huidige Stadhuisbrug) en vlakbij de belangrijke (jaar)markten die nog vrij lang op het Buurkerkhof en in de directe omgeving werden gehouden. Bevestiging voor deze aanname komt weer uit kleine aanwijzingen: in 1402 werd de kraan gebouwd, aan de gracht op de plaats waar het wed aan de Ganzenmarkt uitkomt bij het water. In de al genoemde bepaling over de wijnscroders en de kraan van rond 1433 wordt verder gezegd dat de scroders een bepaald bedrag kregen voor alle voeders wijn die zij verwerkten 'van alle kelders die langs de gracht gelegen zijn, inclusief Pallaes en Brandenborch met zijwoningen'. Pallaes en Brandenborch waren huizen op de Ganzenmarkt en met de gracht werd dus de Oudegracht bedoeld.[93] Tot slot wordt ook in de rekening van Willem Lobe gesproken van een kelder van Jan de kuiper onder de Plaats waar wijn werd opgeslagen.

Overigens heeft die aanwezigheid van wijnhandelaren langs de Oudegracht zich doorgezet tot in de twintigste eeuw. Van de vele firma's die rond 1900 aantoonbaar zijn, rest er heden ten dage nog één, in de kelders onder het oude huis Fresenburch.

Het verkopen van wijn gebeurde rechtstreeks vanuit het vat. Men kon een kan wijn of grotere hoeveelheden aanschaffen, meestal aangegeven in amen. Die kannen hadden een standaardmaat; het was strafbaar een kan van een andere maat in huis te hebben. Op 6 maart 1398 vond het stadsbestuur het nodig daarover een aantal zaken vast te leggen.[94] Wijntappers moesten kannen van tin gebruiken, die een pin moesten hebben van een duimbreed lang en een vlakke bodem, ook van een duimbreed dik. Was de kan te klein, dan moest men hem inleveren en een pond boete betalen. De kan werd kapot geslagen. Alle kannen moesten van hetzelfde maaksel zijn, net zoals de kannen 'die de Raad gebruikte'. De 'weghemeysters' die op het gewicht van het brood toezicht hielden, mochten bovendien bij iedereen thuis regelmatig de kannen controleren; als de kannen te klein waren, mochten ze een boete uitdelen die ze zelf mochten houden.

Het belang van gestandaardiseerde kannen blijkt uit de stadsrekeningen: regelmatig kregen mensen in dienst van het stadsbestuur een uitbetaling in wijn. Een maat die daarvoor gewoonlijk gebruikt werd, was de stadskan. De inhoud van zo'n stadskan was 1,7 liter, omgerekend naar de flessen van tegenwoordig dus ruim twee stuks. Dit is de hoeveelheid die we ook nu nog, in de eenentwintigste eeuw, vaak aan het eind van het jaar van relaties krijgen!

In diverse andere steden wordt gesproken van stadswijnkelders. De beroemdste is die van Bremen. Deze kelder is ook nu nog steeds in gebruik als wijnopslag, wijnhandel en restaurant.[b] Ook voor Utrecht kom je de term stadswijnkelder tegen, echter vaak zonder aanduiding wanneer en waar die stadswijnkelder dan heeft bestaan. Van de kelders onder het huidige stadhuis, bijvoorbeeld die van het huis Groot Lichtenberg, wordt vaak gezegd dat daar wijn opgeslagen heeft gelegen.[c] Tot op heden heb ik daar voor de veertiende en vijftiende eeuw geen directe bewijzen voor gevonden. Maar gezien de ligging van de huizen en de plaats waar de wijnkelders moeten hebben gelegen, zijn de kelders onder het huidige stadhuis wel een voor de hand liggende opslagplaats geweest.

Een stadswijnkelder heeft in Utrecht pas aantoonbaar bestaan vanaf het midden van de zestiende eeuw, na de machtsovername door Karel V. Deze zou gevestigd zijn geweest in de kelders van Klein Lichtenberg; in 1561 werd dit Stadswijnhuis overgebracht naar een pand op de hoek van het Oudkerkhof en de Korte Minderbroederstraat.[d] Op 31 december 1549 werd een ordonnantie voor de bewaarder van de stadswijnen uitgegeven. Een tiental jaren later blijkt deze stadswijnkelderbewaarder ook keurige rekeningen bij te houden. Mogelijk dat deze stadswijnkelderbewaarder wel al eerder dan 1549 in functie was. In de rekening van de tweede kameraar over 1549/50 kreeg Frans Both als beheerder van de westwijnen namelijk een bezoldiging van 14 pond. Laurens van Bree werd in datzelfde jaar in dezelfde rekening aangeduid als 'bewaarder deze stad wijnkelder'.[e]

b. Zie bijvoorbeeld http://www.ratskeller.de.
c. Zie bijvoorbeeld *Een Paradijs vol weelde 90*, fotobijschrift.
d. Pietersma en Wilmer, 2000, 22 kader.
e. Registers op het Raads Dagelijks Boek, aanwezig in studiezaal HUA, SA I 634, 1549/50, 7v en onder andere 29v/30r, met dank aan drs. Tarq Hoekstra voor diverse aantekeningen uit zijn transcripties.

Uiteraard moesten die kannen van de stad regelmatig schoongemaakt worden. Daarvoor betaalde de stad in 1427 bijvoorbeeld Agnieze Heynkijns. Agnieze ruimde ook het vuil op in de gebouwen die in gebruik waren bij het stadsbestuur.[95] En wanneer de stad een hoge bezoeker had, werd hem vaak een aantal stadskannen gebracht op zijn logeeradres. De kannen werden achteraf wel weer opgehaald.[96]

Wijnroepers, wijntappers en wijnlieden

We hebben de route van de wijn inmiddels gevolgd tot het moment waarop de vaten wijn in de kelders liggen, op hun plaats gelegd door de scroders. Om nu daadwerkelijk aan een kan wijn te kunnen komen, was het wachten op de stem van de wijnroeper, die

Deze gigantische tinnen kannen, ruim 65 centimeter hoog en met een diameter van de schenkopening van 14 cm, hebben een inhoud van 5,6 liter. Ze zijn afkomstig uit de stadhuiskelder en werden gebruikt bij allerhande diners. Wat de relatie is met de in de veertiende- en vijftiende-eeuwse rekeningen genoemde kannen en hun inhouden, is niet helemaal duidelijk. De kleinere versies moeten er wel ongeveer zo hebben uitgezien. Utrecht, Centraal Museum, (ca 1550), inv.nrs. 3075 en 3076.

omriep dat zijn baas, de wijntapper, een nieuw vat had aangeslagen. In het Frans is een dertiende-eeuwse reclametekst van een wijnroeper bewaard gebleven:

Wijn pas aangeslagen
met volle kan en volle ton
smaakvol, soepel, stevig en vol,
kwiek als een eekhoorntje in het bos
zonder zweem van schimmel of zuur
uitgegist, sterk en stevig en vinnig
klaar als de traan van een zondaar
strelend op de tong van de fijnproever.[97]

Zou het in Utrecht ook zo bloemrijk geklonken hebben? In ieder geval treffen we in de reclametekst alle elementen aan die toen blijkbaar, maar ook nu nog, gewaardeerd werden in een wijn. Zelfs een hedendaagse wijnliefhebber zou er dorst van kunnen krijgen.
Een tapper mocht één hoofdroeper en een knecht in dienst hebben. De knecht deed zijn werk in de kelder waar de wijn werd getapt, en de hoofdroeper mocht de straat op om reclame te maken voor de wijnen. De wijnroeper mocht alleen de wijnen prijzen als hij in functie was. Na werktijd moest hij zijn mond houden over de kwaliteit van de wijnen, ook als ze slecht waren.[98] Het feit dat de wijnroeper de wijn mocht aanprijzen, was voor de Middeleeuwen vrij uitzonderlijk: wijntappers behoorden tot de weinige handelaren die reclame mochten maken voor hun waren. Dat verbod op reclame maken had onder andere te maken met het tegengaan van oneerlijke concurrentie. Wijnroepers en tappers zouden dan ook een erecode hebben gehad, waarbij het belangrijkste aspect was de collega-tappers niet te benadelen.[99]
Het beroep van wijnroeper was daarbij niet zonder gevaren: Aper de wijnroeper werd in 1402 doodgestoken op de Vismarkt. De dader was ene Boudekijn, die gegrepen en onthoofd werd. Natuurlijk weten we niet of Aper in de uitoefening van zijn functie omkwam en wat er precies aan de hand was. Maar het beeld van Aper die aan de Vismarkt – precies

binnen het gebied van de twee bruggen – bezig is de kwaliteiten van de wijn van zijn baas te roemen, daarmee de woede van een ander oproept en deze ruzie met zijn leven moet bekopen, is wel verleidelijk. [100] In dat jaar, 1402, was er wel meer onrust rondom de wijnkelders: meester Fierijn, gerechtsbode en beul, pakte samen met vier stadsdienaren een knecht op die 's nachts in de wijnkelders wilde inbreken. [101]

In rechtsbronnen als het *Liber Albus*, het *Liber Hirsutus Minor* en *Die Roese* wordt gesproken van wijntappers en wijnmannen. De termen wijntapper en wijnman (meervoud wijnlieden) lijken vaak synoniem te zijn. Toch denk ik dat beide termen in betekenis verschilden. Sprak men over de wijntapper, dan werd waarschijnlijk bedoeld de eigenaar of uitbater van een kelder met vaten die wijn heeft ingekocht en met behulp van zijn personeel, de wijnroepers en knechten, de wijn aan klanten in de stad verkocht. De wijntapper mocht daarbij ook een taveerne hebben: er is een aantal bepalingen waarin dat specifiek geregeld werd. [102] De wijntapper kon dus zijn wijn ter plekke aanbieden, maar handelde vooral in wijn om mee te nemen.

In Vlaamse steden waren de wijntappers niet gelijk aan taverniers of taveernehouders. In Brugge was een wijntapper alleen verantwoordelijk voor de loop van de wijn uit het vat. Een tavernier moest zowel een wijntapper als een wijnroeier (zie hieronder) inschakelen als hij een vat wilde aanslaan. De Vlaamse steden kenden echter wel meer zeer gespecialiseerde beroepen in het wijnvak, beroepen die men in Utrecht niet tegenkomt. Men kon er bijvoorbeeld wijnspuwer van professie zijn. Een wijnspuwer keurde de wijn. Was de wijn bedorven, dan mocht hij niet getapt worden. Men kon pas wijnspuwer worden na zijn 32ste: dan pas werd men geacht voldoende proefvaardigheid opgebouwd te hebben om deze verantwoordelijke taak op zich te kunnen nemen. In Brugge, dat een belangrijk handelscentrum voor west- en zuidwijnen was tot aan het eind van de vijftiende eeuw, waren echter veel grotere belangen gemoeid met de verkoop van wijn dan in Utrecht. [103]

Wanneer gesproken werd van wijnmannen of wijnlieden, werden vermoedelijk eerder de leveranciers van wijn bedoeld: zij die wijn (lieten) halen in de grote handelssteden als Keulen, Dordrecht of Brugge. In het eerste deel van dit artikel hebben we al gezien dat er een aantal rijke burgers, patriciërs zelfs, betrokken was bij de wijnnering. Namen als Jan Foyt, Dirk Sasse en Jacob van Lokhorst duiden daarop. Verdere aanwijzingen dat wijnlieden rijke burgers waren, hebben we in het feit dat één van de personen die in de Hollandse tolrekening van 1478-81 voorkomt als koopman van wijn, namelijk Ghijsbert Sasse, in de Utrechtse bronnen in 1492 ook wordt genoemd als ouderman van het bijlhouwersgilde. [104] Van dat bijlhouwersgilde waren ook de kuipers lid, die een belangrijke rol in de wijnnering speelden. Ze bezaten soms kelders waar wijn opgeslagen werd. Deze Ghijsbert Sasse was mogelijk kuiper en behoorde, als ouderman van het bijlhouwersgilde, ongetwijfeld tot de rijke burgers.

Er zijn een paar teksten aan te wijzen waaruit een verschil tussen tapper en wijnman valt af te leiden: aan een bepaling uit 1431 is bijvoorbeeld een regel toegevoegd over een eed door 'wiinlude, verlaetere, dienre, manne ende wive'. Deze opsomming lijkt een onder-

Pieter Balten, St. Maartenskermis, *eind 16e eeuw. Sint Maarten (rechts) kijkt toe, terwijl een uitgelaten menigte een vat wijn met de Utrechtse stadskleuren aanslaat. Sint Maarten en zijn naamdag zijn nauw verweven met wijn: rond 11 november kwam de nieuwe wijn in de stad aan en werd er feest gevierd. Bovenop het vat prijkt een blauwe vlag. Het uitsteken van een takkenbos, hoepel of vlag aan de gevel van een herberg of wijnkelder kondigde aan dat een nieuwe vat was aangeslagen. Utrecht, Museum Catharijneconvent, RMCC 539.*

scheid te maken tussen een drietal categorieën: wijnlieden, verlaetere (letterlijk een andere term voor tapper; verlaten betekent overtappen, van het ene vat in het andere of van een vat in een kan), en dienaren. In 1451 komen we in een bepaling over de wijnaccijns ook diverse malen in één zin wijnlieden en tappers tegen, weer alsof het twee verschillende groepen zijn. Opnieuw gaat het hier om eden die afgelegd moeten worden in verband met de accijnzen. [105]

Wijnlieden komen we ook tegen als degenen die vennootschappen sloten. Wanneer gesproken wordt over een vennootschap, kom je nooit de term tapper tegen. Maximaal twee van deze vennootschappen mochten gezamenlijk de wijnaccijns pachten. [106] Blijkbaar werden om wijn in te kopen - waar uiteraard grote bedragen mee gemoeid waren - vennootschappen gesloten tussen burgers. Diezelfde burgers konden de wijnaccijns pachten, waardoor ze dus accijns mochten innen op de goederen die ze zelf in- en verkochten. Om die wijnaccijns te pachten, moesten grote bedragen op tafel worden gelegd. Vennootschappen sluiten was daartoe blijkbaar dé manier.

Of deze personen, die zowel geld in de handel als in de pacht van de wijnaccijns hadden zitten, ook daadwerkelijk zelf in de kelder werkten als tapper, valt niet te vast te stellen. Misschien kwamen beide typen wel voor: de wijninkoper annex tapper en de wijninkoper annex investeerder die de tap aan een ondergeschikte verhuurde. Ook uit andere, vooral

Vlaamse en Brabantse, steden is een vermenging tussen de functies bekend: in Brussel verstond men onder een tavernier de wijnhandelaar of wijnman. [107]

Utrecht kende tot ver in de zestiende eeuw overigens geen wijngilde. Biertappers behoorden in de tweede helft van de vijftiende eeuw tot het gilde van de brouwers, dat sinds 1433 in de plaats was gekomen van het slagersgilde. Of er ook wijntappers lid waren van dit gilde valt helaas niet te achterhalen. Iedereen die werkzaam was in de wijnnering zal waarschijnlijk wel lid zijn geweest van een ander gilde: de kuipers, die zorg droegen voor het onderhoud aan de vaten, waren in ieder geval lid van het bijlhouwersgilde. Kuipers waren ook nauw betrokken bij de wijnnering als geheel: aan het begin van de zestiende eeuw komen we ze regelmatig tegen als leveranciers van wijn aan het stadsbestuur. [108]

Aanslaan van de vaten

Wijn bestemd om in de stad te drinken mocht nergens, in geen enkele kelder, opgeslagen worden zonder medeweten van de accijnsmeesters; zowel burgers, onderzaten als gasten moesten zich hier aan houden. Later, vooral aan het eind van de vijftiende eeuw, werden ook de bepalingen over het aanslaan van de vaten steeds strenger. Steeds vaker werden de accijnsmeester en de wijnroeiers (zie hieronder) op controle gestuurd.

Werd een vat door een tapper aangeslagen, dan moest het eerst worden leeggetapt voordat een ander vat mocht worden geopend. Als een tweede vat nog op dezelfde dag of avond geopend werd, dan moest de tapper een hoepel van een vat buitenhangen, als teken dat er een nieuw vat aangeslagen werd. Dit uithangen van een hoepel, of elders ook wel een takkenbos of vlag, kwam ook voor in andere steden, maar dan meestal bij een taveerne. Het was een teken dat er wijn te koop was. [109] In Oostenrijk worden in Wenen nog steeds takkenbossen aan de gevels gehangen als de nieuwe wijn in de dorpen rond de stad, in de zogenaamde Heurigen, verkrijgbaar is.

Op een zestiende-eeuws schilderij in het bezit van Museum Catharijneconvent vinden we waarschijnlijk een verwijzing naar zo'n teken; het schilderij toont een feestvierende menigte rond een wijnton met de Utrechtse stadskleuren. Op die ton prijkt een lichtblauwe vlag. Het schilderij is een uitbeelding van de Sint Maartenskermis: in Utrecht werd het feest van Sint Maarten onder andere gevierd met een processie waarbij na afloop wijn werd uitgedeeld. Sint Maarten, 11 november, was ook de dag waarop in veel gebieden de aankomst van de nieuwe wijn werd gevierd. In Gent, maar ook elders, was Sint Maarten patroonheilige van een drietal beroepsgroepen in de wijnnering. Er lijkt zelfs een verband te zijn tussen de feestdag van Sint Maarten, 11 november, en het moment waarop volgens de middeleeuwer most in wijn veranderde. Voor 10 november wordt er in het handboek van de Gentse wijnschroders gesproken over most, na 11 november van wijn! Elf november gold algemeen als de eerste winterdag, de dag waarop de temperatuur zo daalde dat het gistingsproces (voorzover dat begrepen werd) van nature stopte. [110]

Over de werkzaamheden in de kelder komen we het een en ander te weten uit de rekenin-

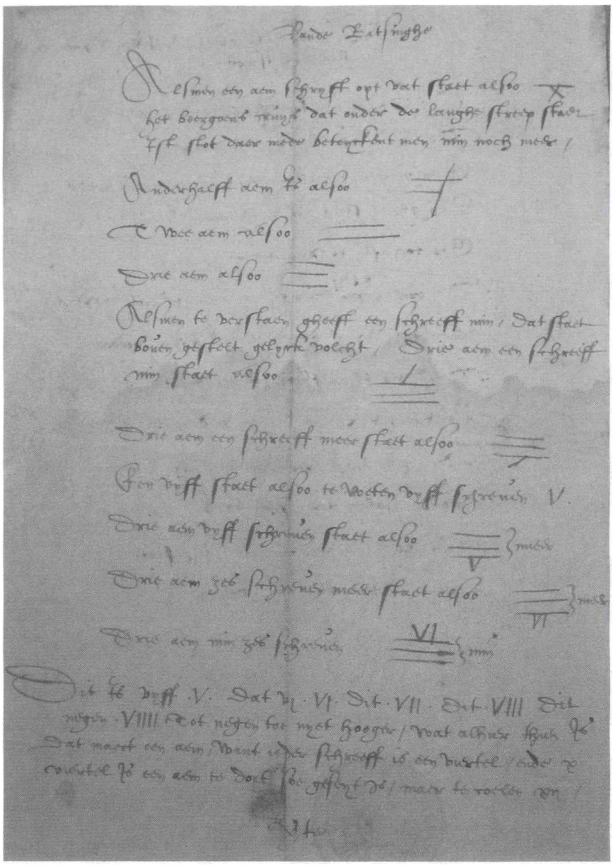

De bewaarders van de stadswijnkelder moesten uiteraard op de hoogte zijn van de tekens die door de wijnroeiers werden gebruikt om de inhoud van een vat aan te geven. In deze Calculatie op den Rinschen wynen ende heur ritsinghen *werden die tekens vastgelegd. Tevens werden omrekeningstabellen voor allerhande maten gegeven. HUA, SA I, 606, f. 1r.*
Transcriptie van de eerste paar regels tekst:
Van de Ritsinghe
Alsmen een aem schrijft opt vat staet alsoo
het boergoens cruys dat onder de langhe streep staet
ist slot daer mede beteyckent men min noch meer
Anderhalff aem is alsoo
Twee aem alsoo
Drie aem alsoo
Enz.

gen van Willem Lobe. Bovendien zijn ook de vele bepalingen uit de stedelijke rechtsbronnen informatief. Een bepaling die vaak herhaald werd, handelt bijvoorbeeld over het verbod op het 'verlaten' van zuidwijn in rijnwijnvaten. Met dat verlaten of overtappen was Willem regelmatig bezig, bijvoorbeeld als hij uit een vat de droesem (moeyer of moer) wilde verwijderen. Om de wijn helder te krijgen, wordt wijn ook nu nog regelmatig overgeheveld in schone vaten, waarbij het bezinksel achterblijft in het oude vat.

Dat vat kon dan worden schoongemaakt, de moer verwijderd en het vat hergebruikt. De moer werd niet weggegooid, maar verkocht om gebruikt te worden als verfstof, bijvoorbeeld voor het kleuren van loterijbriefjes. De vaten werden schoongemaakt door de vatenwassers, later door de kraankinderen. Blijkbaar waren de taken van vatenwasser en scroder, voorheen streng gescheiden, op een gegeven moment in elkaar overgegaan.

In de kelder van Willem werd ook potas en zand gebruikt, om (tinnen) maten te schuren; papier was nodig om de boekhouding bij te houden, kaarsen werden ingekocht voor het licht en turf om een vuurtje te maken. Kannen en speciale kuipjes (vloeten) moesten schoongemaakt en hersteld worden. Door de kuipers werden nieuwe hoepels om de vaten gelegd en kraantjes geleverd om wijn uit het vat te tappen. [111] Oude vaten werden weer verkocht, onder andere aan de bierbrouwers. [112]

Wijnroeiers

Een laatste beroep in de wijnnering dat we in Utrecht tegenkomen is de wijnroeier. De

wijnroeier was waarschijnlijk al vroeg een door de stad gecontroleerde functionaris. Hij was verantwoordelijk voor het vaststellen van de inhoud van een vat, belangrijk in verband met de te heffen accijnzen. Voor het eerst kwam ik de roeier tegen in het *Liber Hirsutus Minor*, in 1388. Hij wordt dan nog bij een andere naam genoemd: 'der stat vergier'. 'Vergier' is een ander woord voor wijnroeier. [113] Uit het midden van de vijftiende eeuw is de eed van de wijnroeier bekend: 'Dat zweer ik, dat ik vanaf nu tot de eerstkomende Maria Lichtmis over een jaar de wijnnering niet zal uitoefenen, noch een vennootschap zal hebben daaraan of aan de wijnaccijns. Ik zal aan de wijnnering winnen noch verliezen, behoudens mijn roedergeld en mijn steekwijn waar ik recht op heb. Voorts zweer ik de ordonnantie op de wijnroede volkomen na te leven en niet meer [beloning] te vragen dan daarin vastgesteld is en met de juiste maten te meten. Daarbij zweer ik dat niemand die winst of verlies uit de wijnnering of de wijnaccijns heeft het komende jaar, winst of verlies zal halen van de wijnroede. Zo waarlijk helpe mij God.' [114]

De wijnroeier moest dus een onafhankelijk functionaris zijn, die zo nauwkeurig en objectief mogelijk aan de slag ging. Bepalingen over de wijnroeiers vinden we telkens terug bij de bepalingen ten aanzien van de wijnaccijns. Als een wijntapper bijvoorbeeld schade aan zijn voorraden had, moest hij terstond de accijnsmeesters en de wijnroeier inschakelen, om zo de schade vast te leggen. Van kapotte vaten of lekkende vaten en van wijnen die om wat voor redenen dan ook niet meer verkocht konden worden, moest onmiddellijk de hoeveelheid worden vastgelegd, zodat over die wijn later geen onenigheid kon ont-

Wijnroeiers gaven de hoeveelheid wijn in een vat aan door middel van speciale tekens. De Utrechtse wijnroeier gebruikte in het midden van de zestiende eeuw tekens die in de Vlaamse steden, langs de Rijn en elders in Europa vergelijkbaar waren. Die tekens werden de ritsing genoemd. Een horizontale streep staat voor één aam, twee strepen voor twee aam enz. Een verticaal streepje boven een horizontale streep betekende dat een kleinere eenheid van de aam mocht worden afgetrokken, een streepje daaronder dat er een kleinere eenheid moest worden bijgeteld. Er bestonden uitgebreide handboeken over het wijnroeien, ook wel vergieren genoemd. Men moest er een degelijke kennis van de wiskunde voor hebben en het was zeker geen gemakkelijke opgave om de inhoud van een vol vat te bepalen met slechts een peilstok. Van Vlaamse wijnroeiers is bekend dat zij naar Keulen reisden om daar de nodige kennis op te doen.[f]

De afgebeelde tabel komt uit een document dat bestemd was voor de bewaarders van de stadswijnkelder. Niet alleen de ritsing wordt er in uitgelegd, maar het document bevat ook omrekeningstabellen voor de prijzen van roeden en amen in ponden en schellingen Vlaams: wanneer een roede wijn 40 groot Vlaams kost, dan kost één aam 20 schellingen Vlaams en een kwart (viertel) twee penningen enzovoort.

f. Hoebanx, 1990, 152

staan bij het afdragen van de accijns. Een wijnroeier mocht een vat dat geroeid was (gemeten en de hoeveelheid vastgesteld) ook niet markeren met een krijtje, maar moest zijn ritsing (zie kader) in het hout kerven: hij moest de ritsing trekken met een haak op het vat, zodat de tekens duidelijk zichtbaar waren. Bij gebruik van een krijtje was het wel heel makkelijk de tekens weg te vegen of aan te passen. [115]

Aan het begin van de zestiende eeuw was de wijnroeier ook opgenomen in de lijst met stadsbeambten die wijn geleverd kregen na processies: na de Sacramentsprocessie in 1504 kreeg de wijnroeier een halve taak, evenveel als de stadsspeellieden. [116] We kennen zelfs de naam van een wijnroeier uit die tijd: Willem Lobe heeft het regelmatig over Jan Block de wijnroeier. Vijfentwintig jaar eerder komt in de stadsrekening een Jan Blok voor, die wijn levert aan het stadsbestuur. Jan heeft mogelijk carrière in de wijnnering gemaakt.

Kwaliteit van de wijn en bescherming van de koper

Anno 2007 is het gebruikelijk dat wijn zowel kwantitatieve als kwalitatieve analyses ondergaat voordat hij op de markt komt. In de Middeleeuwen was dit niet anders: kwantitatieve onderzoeken hadden alles te maken met de inning van de accijnzen op wijn, terwijl kwalitatieve onderzoeken werden gedaan om de burgers te beschermen tegen kwalijke praktijken van wijnvervalsingen en dergelijke.

De stad Utrecht hield zich daarom ook bezig met de kwaliteit van de verkochte wijn. Als een vat met 'wulen wiin' (vuile wijn) werd aangetroffen, moest de bodem uit het betrokken vat geslagen worden.[117] Met vuile wijn werd bedorven wijn bedoeld. Over het algemeen was de wijn die men dronk niet ouder dan één jaar. De oogst in het Rijnland vond plaats in september/oktober en vanaf eind oktober/begin november begon het transport. Regelmatig treffen we in de Utrechtse bronnen in oktober en november overigens ook de aankoop van most aan, nog niet vergist druivensap (zie hierboven). Meestal arriveerde de wijn rond Sint Maarten (11 november) op de plaats van bestemming. Middeleeuwers dronken over het algemeen wat we nu primeurwijnen zouden noemen, al waren er natuurlijk uitzonderingen. Vooral de zuidwijnen, die een hoger suikergehalte hadden en zoeter waren, waren langer houdbaar. Deze zuidwijnen kregen dan ook aan het eind van een accijnsperiode een aparte behandeling: rijnwijnen mochten twee dagen na het aflopen van de periode nog uitverkocht worden en het geld kwam dan nog toe aan de oude accijnsmeester. Daarna mocht de tapper beslissen of hij de wijn wilde bewaren om verder te verkopen, of dat hij de wijn liet weg lopen. In het eerste geval werden de restanten geroeid en vielen de accijnsinkomsten vervolgens toe aan de nieuwe accijnsmeesters. Zuidwijnen werden niet uitverkocht in twee dagen, waarschijnlijk omdat ze goed en drinkbaar bleven. De inkomsten uit accijnzen van zuidwijnen gingen bij het aflopen van een accijnsperiode onmiddellijk over op de nieuwe accijnsmeesters.

Veel aangevoerde rijnwijn was op het moment van aankomst nog niet uitgegist en de vaten werden dan ook vaak opengehouden om het koolzuurgas te laten ontsnappen. Tijdens dat transport verdampte er een aanzienlijk deel van de wijn; dit verdampen ging

bovendien door als de vaten al weer veilig in de kelder van een tapper lagen. Om de wijn niet te laten oxideren of te laten bederven, was het zaak de vaten zo vol mogelijk te houden. Wijn die gebruikt werd om vaten bij te vullen werd *vullewin* genoemd, vulwijn, uiteraard niet te verwarren met vule wijn, de vuile wijn. Zelfs bij de toltarieven werd rekening gehouden met deze *vullewin*, zoals we in het eerste deel van dit artikel al zagen.

Ook in de kelders werd er wijn apart gehouden als vulwijn. Bij Willem Lobe treffen we regelmatig opmerkingen over het bijvullen van de vaten aan, waarbij dan in de kantlijn aangetekend wordt 'vullewin'. Soms lagen de vaten te lang onder de kraan op verder transport te wachten, waardoor er te veel verdampte. Dan had Willem wel 35 kannen nodig om alle vaten 'petouwen' weer bij te vullen en moest daarvoor aanzienlijke kosten maken. Op een heel jaar had hij zo'n 200 kannen nodig om alle vaten vol te houden. Dat kostte het Domkapittel in totaal 30 gulden. [118]

De wijn had tijdens het transport niet alleen te lijden van verdamping, maar ook het vele schudden en rollen van de vaten had invloed op de kleur en de smaak. In Gent werd zelfs bepaald dat de wijnen na aankomst twee weken moesten rusten en klaren voordat ze mochten worden verkocht. [119]

In Utrecht was er van stadswege toezicht op de kleur, smaak en kwaliteit van de wijn. De Utrechtse bepalingen over 'verwe houden' moeten hiermee verband houden. Vanaf de tweede helft van veertiende eeuw werd een aantal malen bepaald dat wijn niet mocht worden aangeprezen 'voor verwe te houden', waarmee waarschijnlijk wordt bedoeld: niet voordat de wijn zijn kleur behield. [120] De term kwam ook in andere steden voor. Interessant is ook de bepaling dat wijn die aangeprezen werd 'verwe te houden', twaalf uur lang 'verwe moest houden'. Die bepaling werd diverse malen herhaald in de loop van de vijftiende eeuw. Ik ga ervan uit dat zij is ontstaan vanuit het besef dat de hulpmiddelen die gebruikt werden om wijn een betere kleur of kwaliteit te geven, slechts een beperkte tijd werkten. Het kleur houden van wijn hangt mogelijk samen met het klaren van de wijn (zie verderop). Veel klaringsmiddelen werkten maar kort; na de uitwerking van het hulpmiddel trad verslechtering van de wijnkwaliteit in. [121] Na het proces van het op kleur brengen moest de wijn dan ook snel gedronken worden. Het is mogelijk dat de minimum tijdsduur voor het op kleur of helder blijven van de wijn in Utrecht de genoemde twaalf uur was.

Uit diverse middeleeuwse traktaten weten we dat aan wijn vele stoffen toegevoegd konden worden: om hem na een lange reis of na bederf weer op kleur te brengen, om bezinksel te doen neerslaan of om de smaak te verbeteren. [122] Er bestaan zelfs diverse handleidingen voor huisvrouwen of huispersoneel om wijn weer drinkbaar te maken. [123] Niet elk van de gebruikte stoffen was even onschadelijk. Dat het stadsbestuur enig toezicht wilde uitoefenen op deze manieren van wijnverbetering is dan ook vanuit het oogpunt van de 'volksgezondheid' interessant. Een bepaling over de wijnbereiding met kruiden kan in ieder geval duiden op bezorgdheid voor het algemeen welzijn. Meerdere malen lezen we dat iemand die wijn maakte of deed maken met kruiden of met andere zaken, 'om des willen dat hy bereyt zoude werden' iedere keer dat hij betrapt werd vijftig pond inclusief

de 'gemaakte wijn' verbeurde. [124] Deze bepaling is voor meerdere uitleg vatbaar. Het kan bijvoorbeeld zijn dat wijn met kruiden niet door de tappers gemaakt mocht worden, maar dat daarvoor bij een deskundige aangeklopt moest worden, namelijk de apotheker. Deze had kennis van schadelijke en onschadelijke kruiden en van de juiste hoeveelheden. In Duitsland kende men voor kruidenwijnen zelfs de term Apothekerweine. [125] Bekende kruidenwijnen waren hypocras, clareit en mogelijk ook 'vernaets'; zij werden in Utrecht erg gewaardeerd en hadden eenzelfde status als 'malevizeien'. 'Vernaets' is volgens sommigen een wijn uit Italië, van de ook nu nog bekende druivensoort vernaccia; volgens anderen kan hij gelijk gesteld worden met 'garnaat' of 'ghernaten', een wijn uit granaatappels, die op één lijn stond met gekruide wijnen als hypocras of zoete wijnen als 'malevizeien'. [126] In Utrecht wordt 'vernaets' slechts een enkele maal genoemd, in hetzelfde rijtje als 'malvizeien' en 'romanie'.

Het kan echter ook gaan om controle op de toevoegingen die gebruikt werden bij het klaren: het 'bereyt' worden uit de bijzin kan hierop duiden. Bereiden is in het vroegtwintigste-eeuwse wijnkoperjargon namelijk 'klaren', het helder maken van de wijn. [127] Het is mogelijk dat er alleen met bepaalde stoffen geklaard mocht worden en niet met kruiden.

Scheiding van wijnsoorten

Bij dit soort bepalingen speelde niet alleen bezorgdheid om het algemeen welzijn een rol, maar ook de zorg om het mislopen van accijnzen. De scheiding van wijnsoorten is een thema dat overal voorkomt: niet alleen in Utrecht mochten rijnwijn en zuid- en westwijnen niet in één en dezelfde kelder liggen, maar datzelfde gold ook in Duitse steden. Keer op keer werd deze bepaling herhaald: de wijntapper die rijnwijn lagerde in dezelfde ruimte waar hypocras, malvizeien of andere zuid- en westwijnen lagen, was strafbaar. Rijnwijnen versnijden (mengen) met zuidwijnen was eveneens uit den boze. Zuidwijnen overhevelen in rijnwijnvaten was ook strafbaar, rijnwijnvaten hadden andere maten en vormen dan vaten van zuid- en westwijn. Door een ander type vat te gebruiken dan gebruikelijk, konden accijnsmeesters worden misleid! [128] De scheiding van wijnsoorten gold niet alleen voor de wijnkelders van burgers, maar ook voor de opslag van de wijn van geestelijken. Diverse malen meldde Willem Lobe dat hij wijn heeft moeten verhuizen; dan moest hij de kraankinderen weer betalen voor het verplaatsen van zes okshoofden van de kelder onder de sacristie naar de wijnkelder 'soe men die [de okshoofden] mitte yersten [rijnwijnen] nyt leggen en mocht om die Rijns wijns wil'.

Er is over de scherpe scheiding van de wijnsoorten wel gesuggereerd dat ook de status van de diverse wijnen hierbij een rol speelde. [129] Rijnwijnen hadden een andere status dan zuidwijnen. Vaak wordt gezegd dat rijnwijn in de Nederlanden een hogere status had dan bijvoorbeeld zuidwijnen als malvezij. Het is niet eenvoudig hier een duidelijke uitspraak over te doen, want ook binnen de rijnwijnen waren weer kwaliteitsverschillen, zoals we we al eerder zagen.

In ieder geval is er in zes eeuwen nog weinig veranderd: zelfs in de vorige eeuw was het nog heel gebruikelijk bleke rode Bordeaux (die toch als de top van de wijnpiramide gold en nog geldt) op te peppen met krachtige wijnen uit Algerije. En recent, in 2007, is een Vlaamse wijnhandel veroordeeld voor het mengen van witte en rode wijn en voor het toevoegen van caramel, vanille, sinaasappelbloesem, vieux en rauwe melk, om slechte wijn beter in de markt liggende kwaliteiten te geven. [130] Kwaliteit en fraude zijn al eeuwen twee kanten van de medaille.

Slot

In dit tweede deel van het artikel zagen we dat wijn niet alleen een drank voor bij de maaltijd was, maar ook een betalingsmiddel. De stad besteedde dan ook zeer veel aandacht aan het veiligstellen van een geregelde aanvoer van wijn. Daarvan getuigen de vele bepalingen die de wijnnering reguleren en waarmee het stadsbestuur greep wilde krijgen op de kwaliteit van de wijn. Bij de wijnnering waren onder andere makelaars, scroders, wijnroepers, kuipers, wijntappers, wijnlieden en wijnroeiers betrokken. Al deze lieden speelden een rol bij de route die de wijn aflegde van het schip van de handelaar naar de tafel van de consument.

In dit artikel hebben we niet kunnen ingaan op de plaats waar de inwoner van Utrecht die kan wijn kon nuttigen. We zijn er helaas ook niet duidelijk over geïnformeerd. Er moeten vele gelegenheden in de stad geweest zijn waar dat kon; het stadsbestuur dineerde in ieder geval regelmatig in een andere herberg. Zij lieten hun kan wijn dan graag vergezeld gaan van bijvoorbeeld een schaal appels, peren of noten of zelfs een bokking. Ook de Domkanunikken lieten zich de wijn goed smaken: maaltijden met veel vis en allerhande pasteien kwamen vergezeld van wijn én bier op tafel.[131] Of gewone Utrechtse huisvaders ook wel eens een kan wijn kochten bij een kelder aan de Oudegracht, om die thuis samen met hun gezin en eventuele gasten te nuttigen, weten we helaas niet. Ik durf echter te veronderstellen van wel. Ook op dit gebied is er in zes eeuwen niet zo veel veranderd. We zagen al dat wijnfraude van alle tijden was; de combinatie van wijn en eten is dat ook. De middeleeuwse inwoner van Utrecht had – uitzonderingen daargelaten – het grootste deel van het jaar de mogelijkheid zijn brood, vlees, vis of groenten weg te spoelen met een kan koele wijn.

Gebruikte afkortingen

Domkapittel	Archief van het Domkapittel
HUA	Het Utrechts Archief
SA	Stadsarchief

Literatuur

Alanne, 1961 ▶ Eero Alanne, *Der Ursprung und die Entwicklung der Niederländischen Weinbauterminologie: mit besonderer Berücksichtigung der mittelniederländischen Zeit*, Mémoires de la Société Néophilologique de Helsinki 25, fasc. 1, Helsinki, 1961.

Alberts, 1981 ▶ W. Jappe Alberts, *Der Rheinzoll Lobith im späten Mittelalter*, Rheinisches Archiv 112, Bonn, 1981.

Alberts, 1986 ▶ W. Jappe Alberts, *Het Rijnverkeer bij Lobith anno 1306. De tolrekening van Lobith over het jaar 1306-1307 betreffende invoer en uitvoer van handelsgoederen*, Zutphen, 1986.

Arn, 1990 ▶ Mary-Jo Arn, 'The Emendation of Wine: Wine Recipes from Beinecke MS 163 ("The Wagstaff Miscellany")', in: *Yale University Library Gazette*, 64 (1990) 109–23 (via http://www174.pair.com/mja/winart.html).

Berents, 1976 ▶ D.A. Berents, 'Protectie en gilden te Utrecht in de late middeleeuwen', in: *Jaarboek Oud-Utrecht* Utrecht, 1976, 30-72.

Braekman, 1968 ▶ Willy L. Braekman, 'Van der Hulpen des Ghebrecs des Wiins. Een onbekend Middelnederlands wijntraktaat uit de vijftiende eeuw', in: Gundolf Keil e.a. (Hrgbs), *Fachliteratur des Mittelalters. Festschrift für Gerhard Eis*, Stuttgart 1968.

Breij, 1988 ▶ Mieke Breij, *Sint Maarten als schutspatroon van Utrecht*, Utrecht, 1988.

Brugman e.a., 1995 ▶ Jan Brugman, Hans Buiter en Kaj van Vliet, *Markten in Utrecht van de vroege middeleeuwen tot nu*, Utrecht, 1995.

Buck, De, 1995 ▶ R. De Buck, *Van wijn in Gent tot Gent in wording*, Gent, 1995.

Craeybeckx , 1958 ▶ J. Craeybeckx, *Un grand commerce d'importation : Les vins de France aux anciens Pays-Bas (XIIIe-XVIe siècle)*, Ports - Routes - Trafics IX, Paris, 1958

Craeybeckx, 1990 ▶ Jan Craeybeckx, 'Wijn in het graafschap Vlaanderen, XIIe-XVIIIe eeuw', in: *Van Rank tot Drank*, ASLK-Galerie, 1990, 104-109 [Tentoonstellingscatalogus].

Dekker, 1983 ▶ C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen. Een institutioneel-geografische studie*, Zupthen, 1983.

Havers, 1997 ▶ Emile Havers, 'Dordrecht als stad van de wijnhandel in de 15e en 16e eeuw', in: *Jaarverslag 1996 Vereniging Oud-Dordrecht*, 1997, 3-23.

Hermesdorf, 1957 ▶ B.H.D. Hermesdorf, *De herberg in de Nederlanden. Een blik in de beschavingsgeschiedenis*, Assen, 1957.

Herwaarden, e.a., 1996 ▶ Jan van Herwaarden e.a., *Geschiedenis van Dordrecht tot 1572*, Hilversum, 1996.

Hoebanx, 1990 ▶ Jan Hoebanx, 'Oude wijnmaten', in: *Van Rank tot Drank*, ASLK-Galerie 1990, 150-152 [Tentoonstellingscatalogus].

Hoven van Genderen, Van den, 1997 ▶ Bram van den Hoven van Genderen, *De Heren van de Kerk. De kanunniken van Oudmunster te Utrecht in de late middeleeuwen*, Zutphen, 1997.

Hoven van Genderen, Van den, 2000 ▶ A.J. van den Hoven van Genderen, 'Op het toppunt van de macht (1304-1528)', in: R.E. de Bruin e.a., *"Een paradijs vol weelde". Geschiedenis van de stad Utrecht*, Utrecht, 2000, 113-190.

Hoven van Genderen, Van den, 2003 ▶ A.J. van den Hoven van Genderen, 'Eten met de broeders in de Dom: vis, vis, en nog eens vis, in: *Jaarboek Oud-Utrecht*, 2003, 167-209.

Hoven van Genderen, Van den, 2005 ▶ Bram van den Hoven van Genderen, 'Utrecht Canons, Death and Funeral Regulations', in: Truus van Bueren (ed.), *Care for the Here and the Hereafter: Memoria, Art and Ritual in the Middle Ages*, Turnhout, 2005, 155-189

Ibelings, 2004 ▶ Bart Ibelings, 'Economie: veel consumptie, weinig productie', in: J.G. Smit en E. Beukers (red.), *Den Haag, Geschiedenis van de stad, vroegste tijd tot 1574*, Zwolle, 2004

Johnson, 2004 ▶ Hugh Johnson, *Het verhaal van wijn. De geschiedenis van de godendrank*, Utrecht, 2004

Kirkbride James, 1976 ▶ M. Kirkbride James, *Studies in the medieval wine trade*, (Elspeth M.Veale ed.), Oxford, 1976.

Lodewijks, 1944 ▶ H. Lodewijks, *Lodewijks' Wijngids*, Rotterdam, 1944.

Mertens, 1990 ▶ Jacques Mertens, 'Kranen', in: *Van Rank tot Drank*, ASLK-Galerie 1990, 123-124, [Tentoonstellingscatalogus].

Meyer, de, en Graafhuis, 1984 ▶ G.M. de Meyer en A. Graafhuis, *Van boeten en bouwen. De Utrechtse schutmeestersrekeningen van 1428-1528, hun informatie en de informatica*, Utrecht, 1984.

Militzer, 1993 ▶ Klaus Militzer, 'Handel und Vertrieb Rheinischer und Elsässishcer Weine über Köln im Spätmittelalter', in: Alois Gerlich (Hrgb), *Weinbau, Weinhandel und Weinkultur*. Sechstes Alzeyler Kolloquium, Stuttgart, 1993, 165-185.

Muller, 1883 ▶ S. Muller Fz. (red.), *De middeleeuwsche rechtsbronnen der stad Utrecht. Eerste deel*, 's Gravenhage, 1883.

Overvoorde en Joosting, 1897 ▶ J.C. Overvoorde en J.G.Ch. Joosting (reds.), *De gilden van Utrecht tot 1528*, 2dln., 's Gravenhage 1897.

Pauly, 1998 ▶ M. Pauly, 'La consommation urbaine de vin au bas moyen âge. L'exemple luxembourgeois', in: *'Proeve 't al, 't is prysselyck'. Verbruik in Europese steden (13de-18de eeuw). Liber Amicorum Raymond van Uytven*, Bijdragen tot de geschiedenis, 81 (1998) 289-303.

Pietersma en Wilmer, 2000 ▶ Arend Pietersma en Tolien Wilmer, 'Het stadhuis van Utrecht, een historisch overzicht', in: Jo Jamar (red.), *Het stadhuis van Utrecht / The town hall of Utrecht*, Utrecht, 2000, 10-43.

Sivéry, 1990 ▶ Gérard Sivéry, 'De wijnen van de graven van Henegouwen', in: *Van Rank tot Drank*, ASLK-Galerie 1990, 100-103 [Tentoonstellingscatalogus].

Smit, 1997 ▶ J.G. Smit (red.), *Bronnen voor de economische geschiedenis van het Beneden-Maasgebied. Tweede deel. Rekeningen van de Hollandse tollen 1422-1534*, Den Haag, 1997.

Sneller, 1924 ▶ Z.W. Sneller, 'Wijnvaart en wijnhandel tusschen Frankrijk en de Noordelijke Nederlanden in de tweede helft der 15e eeuw', in: BVGO VI, 's Gravenhage 1924, 193-216.

Sprandel, 1998 ▶ Rolf Sprandel, *Von Malvasia bis Kötzschenbroda. Die Weinsorten auf den spätmittelalterlichen Märkten Deutschlands*, Vierteljahrschrift für Sozial- und Virtschaftsgeschichte Beihefte 149, Stuttgart, 1998.

Unger, 1998 ▶ R.W. Unger, 'Beer, Wine and Land Use in the Late Medieval Low Countries', in: *'Proeve 't al, 't is prysselyck'. Liber Amicorum Raymond van Uytven*, Bijdragen tot de geschiedenis 81, 1998, 329-337.

Uytven, Van, 1965 ▶ R. van Uytven, 'Die Bedeutung des Kölner Weinmarktes im 15. Jahrhundert. Ein Beitrag zu dem Problem der Erzeugung und des Konsums von Rhein- und Moselwein in Nordwesteuropa', in: *Rheinische Vierteljahrsblätter* 30, 1965, 234-252.

Uytven, Van, 1993 ▶ R. van Uytven, 'Wijnhandel en -verbruik in het Antwerpen van de 16e eeuw', in: *Europa aan tafel*, Antwerpen, 1993,

41-47.
Uytven, Van, 1998 ▶ R. van Uytven, *De zinnelijke Middeleeuwen*, Leuven, 1998.
Uytven, Van, 1999 ▶ Uytven R. van, 'Showing off One's Rank in the Middle Ages' in: Wim Blockmans en Antheun Janse, *Social Position in the Late Middle Ages*, Medieval Texts and Cultures of Northern Europe 2, Turnhout, 1999, 19-34.
Vandewalle, 1990 ▶ André Vandewalle, 'De ambachten betrokken bij de wijnhandel in de late middeleeuwen. Een voorbeeld: Brugge', in: *Van Rank tot Drank*, ASLK-Galerie 1990, 192-199 [Tentoonstellingscatalogus].
Verwijs, 1869 ▶ Eelco Verwijs (red.), *De oorlogen van Hertog Albrecht van Beieren met de Friezen in de laatste jaren der XIVe eeuw naar onuitgegeven bescheiden*, Werken van het Historisch Genootschap. Nieuwe Serie no. 8, Utrecht, 1869.
Vliet, Van, 1991 ▶ Kaj van Vliet, *Markt in middeleeuws Utrecht*, doctoraalscriptie, Utrecht, 1991.
Vliet, Van, 1995 ▶ K. van Vliet, 'Utrecht, Muiden en omgeving. Oude privileges opnieuw bezien', in: *Jaarboek Oud-Utrecht 1995*, Utrecht, 1995, 5-52.
Vliet, Van, 2000a ▶ K. van Vliet, 'De stad van de bisschop (circa 925-1122)', in: R.E. de Bruin e.a., *''Een paradijs vol weelde'. Geschiedenis van de stad Utrecht'*, Utrecht, 2000, 45-72.
Vliet, Van, 2000b ▶ K. van Vliet, 'De stad van de burgers (1122-1304)', in: R.E. de Bruin e.a., *''Een paradijs vol weelde'. Geschiedenis van de stad Utrecht'*, Utrecht, 2000, 73-112.
Weststrate, 2003 ▶ Job Weststrate, Jan Tybus en Wouter Koevoet, 'Twee wijnhandelaren op Rijn en Waal rond 1400', in: *Madoc. Tijdschrift over de Middeleeuwen* 17,1, 2-13.
Weststrate, 2001 ▶ Job Weststrate, 'Laat-veertiende-eeuwse Gelderse riviertolrekeningen als bron voor economisch-historisch onderzoek", in: *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis*, 4 (2001) 222-258.

Noten

Een artikel van deze omvang schrijven in je vrije tijd is een tijdrovende klus. Om die klus te klaren zijn een aantal zaken en personen onmisbaar gebleken. Allereerst is daar het internet: zonder de online toegang tot bibliotheekcatalogi en archiefinventarissen was dit onderzoek nog in de gistingsfase. Veel belangrijker zijn echter nog de mensen die mij met raad en tips hebben bijgestaan. Ik wil met name bedanken Bram van den Hoven van Genderen, Leen Alberts en Job Weststrate, voor tips en gesprekken; en Tarq Hoekstra, voor het ter beschikking stellen van gegevens uit zijn eigen onderzoek.

1. Veel bepalingen zijn te vinden in Muller, 1883, 1883 en Overvoorde en Joosting, 1897; HUA, SA I 13 (Raads Dagelijks Boek 1390-1528).
2. HUA, SA I, 587; SA I 626; Domkapittel 3162-1.
3. Emile Havers, verbonden aan het Gemeentearchief Dordrecht, houdt zich bezig met de Dordtse wijnhandel; zie ook Havers, 1997. Job Weststrate werkt aan een proefschrift over de handel op de Rijn, waarbij wijn een grote rol speelt.
4. Ook voor dit artikel zal dat niet gebeuren. Wel ligt het in mijn bedoeling daar in de toekomst aandacht aan te besteden.
5. Hoven van Genderen, Van den, 1997, 61-62.
6. Vliet, Van, 2000a, 71.
7. Brugman e.a., 1995, 21-23; Vliet, Van, 1995, 37-38 en noot 74.
8. Zie ook hieronder in deel II. Wijn kopen verkopen
9. Vliet, Van, 2000b, 105; Vliet, Van, 1991, 70.
10. Brugman e.a., 1995, 33.
11. Dekker 1983, 596-597; Vliet, Van, 2000, 110; zie ook het kaartje aldaar op 109.
12. Millitzer 1993, 174; Van Uytven 1965, 235.
13. Domkapittel 3162-1, 1531 3r, 12v; 1533 32v; HUA, SAI, 640, 1569.
14. Sprandel, 1998, 29.
15. Buck, De, 1995, 35.
16. Buck, De, 1995, 35; Alanne, 1961, 40; zie ook http://www.wijnkronieken.nl, onder 4 mei 2006.
17. Sprandel, 1998, 71, in noot 233.
18. Muller, 1883, 1883, 12.
19. Uytven, Van, 1998, 31; Sprandel, 1998, 25-26; Buck, De, 1995, 37.
20. De Sitges-malvasia is opgenomen in de Ark van de Smaak van de Slow Food-beweging.
21. Buck, De, 1995, 37; Sprandel, 1998, 26.
22. Sprandel, 1998, 26.
23. Muller, 1883, 376.
24. Kirkbride James, 1976, 38 e.v.
25. Hoven van Genderen, Van den, 2003, 185.
26. Buck, De, 38; zie ook http:// www.wijnkronieken.nl, onder 4 mei 2006.
27. Sivéry, 1990, 101.
28. Uytven, Van, 1965, 235.
29. Muller, 1883, 145.
30. Smit, 1997, tolrekening Schoonhoven 1432/33.
31. Verwijs, 1869, 213, 214.

32. Ibelings, 2004, 167.
33. Muller, 1883, 143.
34. Muller, 1883, 31-33.
35. Onder andere behandeld in Alberts 1981.
36. Zie o.a. Millitzer, 1993 en Uytven, Van, 1965.
37. Overvoorde en Joosting, 1897, 456.
38. Muller, 1883, 379-380.
39. Overvoorde en Joosting, 1897, 456.
40. Weststrate, 2001.
41. Alberts, 1986; Hoven van Genderen, Van den, 2000, 143.
42. Smit, 1997, LVII.
43. HUA, SA I, 586, 1427/28, 103v.
44. Een uitzondering gold voor zout.
45. Herwaarden e.a., 1996, 86.
46. Smit, 1997, XIV.
47. Smit, 1997, 169-173.
48. Zie ook Weststrate, 2001, 235 e.v.
49. Weststrate, 2003, 7-8.
50. Over de precieze betekenis van het woord 'bastaard' is men het niet altijd eens. Zie bijvoorbeeld Alanne, 1961, 37; Johnson, 2004, 89.
51. Hoven van Genderen, Van den, 2000, 173.
52. Muller, 1883, 1883, 55; voor maten zie kader op pagina 20.
53. Craeybeckx, 1990, 107.
54. Muller, 1883, 379-380.
55. Zie bijvoorbeeld Sneller, 1924.
56. In 1429 verbiedt de Raad de leden van het bijlhouwersgilde 'wijnschepen' of andere oude schepen te slopen op een andere plek dan aan de Nieuwe Min; Overvoorde en Joosting, 1897, 369-370.
57. Gebaseerd op gegevens uit de rekeningen over 1530, 1531 en 1532 van Willem Lobe, wijnkelderbewaarder van het Domkapittel. Domkapittel, 3162-1.
58. Hoven van Genderen, Van den, 1997, 418.
59. Hoven van Genderen, Van den, 2005, 164, 166.
60. In Utrecht werd gerekend met stadskannen van 1,7 liter. De enorme zestiende-eeuwse stadskannen die in het Centraal Museum bewaard worden, hebben echter een inhoud van 5,6 liter. Onduidelijk is nog wat de relatie is tussen deze reusachtige exemplaren en de maat waarmee in de rekeningen gerekend werd.
61. HUA, SA I, 587, 1427/28, 102r; Uytven, Van, 1999, 20 e.v.
62. Muller, 1883, 83.
63. Muller, 1883, 85.
64. HUA, SA I, 626, 1474/75, 30r.
65. HUA, SA I, 587, 1429/30, 49v.
66. HUA, SA I, 587, 68r en 70v.
67. HUA, SA I, 587, 1429/30 93v.
68. Uytven, 1999, 21.
69. Zie bijvoorbeeld Craeybeckx, 1958 voor diverse steden in Vlaanderen; en verder Unger, 1998e; Pauly, 1998; over bier in Utrecht en Amersfoort heeft Leen Alberts een doctoraal scriptie geschreven: L.G. Alberts, *Van gruit tot kuit. De brouwnering in het Nedersticht tussen 1300 en 1500*, scriptie Hogeschool Midden Nederland, Utrecht, 1995. Ik heb de scriptie niet gelezen, maar mondelinge informatie van Leen Alberts ontvangen. Het recente werk van Kees Volkers, *Wandelen over de bierkaai. Bierhistorische gids van Utrecht*, Zaltbommel, 2006, is voor de Middeleeuwen voornamelijk op deze scriptie gebaseerd.
70. Hoven van Genderen, Van den, 2000, 154.
71. Het hierna volgende gedeelte is slechts een globale schets van de gang van zaken in Utrecht. Naarmate mijn onderzoek vorderde, groeide ook het aantal vragen waar ik (nog) geen antwoord op kon geven. Het is mijn bedoeling in een vervolgstudie een zo nauwkeurig mogelijke reconstructie te geven van het reilen en zeilen van de Utrechtse wijnhandel in de veertiende, vijftiende én zestiende eeuw. Vooral uit de zestiende eeuw – en zeker uit de tijd na de machtsovername door Karel V – is er interessant bronnenmateriaal dat nadere bestudering behoeft.
72. Muller, 1883, 145.
73. Muller, 1883, 12.
74. Muller, 1883, 272.
75. Muller, 1883, 111.
76. Muller, 1883, 135.
77. Berents, 1976, 55.
78. Muller, 1883, 12 en 38.
79. Muller, 1883, 385.
80. Muller, 1883, 400.
81. Muller, 1883, 146.
82. Muller, 1883, 357.

83. Muller, 1883, 207.
84. Overvoorde en Joosting, 1897, 453.
85. HUA, SA I, 587, 1r en 1r.
86. Zie ook Buck, De, 109.
87. HUA, Domkapittel, 3162-1, 1531, 13v.
88. HUA, SA I, 587, 1402/03, 29v.
89. Ibelings, 2004, 162.
90. Buck, De, 1995, 109-110; Mertens, 1990, 123.
91. Meyer, de, en Graafhuis, 1984, 28 en 61.
92. Vliet, Van, 1991, 70.
93. Muller, 1883, 298 noot 1
94. Muller, 1883, 224.
95. HUA, SA I 586, 1427/28, 23r.
96. HUA, SA I 626, 1505/06, 12v.
97. Uytven, Van, 1998, p. 41 en 42. De Franse tekst luidt: 'Le vin aforé de nouvel / A plein lot et à plein tonnel / Sade, bevant et plain et gros / Rampant comme écureuil en bois / Sans nul mors de pourri ni d'aigre / Seur lie, court et sec et maigre / Cler comme larme de pecheour / Croupant seur langue à lecheour.'
98. Overvoorde en Joosting, 1897, 447 en 448; Muller, 1883, 135.
99. Hermesdorf, 1957, 37 en 133.
100. HUA, SA I 586, 1402/03, 17v.
101. HUA, SA I 586, 1402/03, 65r. Zo slecht was die wijn blijkbaar niet, in die betreffende kelder!
102. Muller, 1883, 11 bijvoorbeeld.
103. Vandewalle, 1990, 195-197.
104. Overvoorde en Joosting, 1897, 371.
105. Muller, 1883, 289 en 377.
106. Overvoorde en Joosting, 1897, 50; Muller, 1883, 138.
107. Vandewalle, 1990, 195.
108. HUA, SA I 626, 1505/06, 38v bijvoorbeeld, waar drie kuipers genoemd worden in een rijtje van twaalf wijnleveranciers.
109. Muller, 1883, 137; Vandewalle, 1990,195.
110. Breij, 1988, 34; Buck, De, 1995, 276 en 244.
111. Domkapittel 3162-1, 1531 en 1533.
112. Domkapittel 3162-1, 1532; overigens hebben we hier weer een telg uit het geslacht Zas. Lubbert Zas was bierbrouwer en kocht alle lege vaten van het Domkapittel tussen Pasen 1532 en Pasen 1533.
113. Muller, 1883, 135.
114. Muller, 1883, 389
115. Muller, 1883, 377.
116. HUA, SA I, 626, 1504/05, 49v.
117. Muller, 1883, 11.
118. Domkapittel 3162-1, 1531.
119. Braekman, 1968, 179.
120. Het Middelnederlands woordenboek geeft als mogelijk vertaling van verwe houden: 'tegen een proef bestand zijn'. Een en ander houdt waarschijnlijk wel verband met elkaar. De wijn moest mogelijk tegen een bepaalde (kleur)test bestand zijn, maar we weten niet welke.
121. Arn, 1990.
122. Braekman, 1968.
123. Braekman, 1968; Arn, 1990. Denk hierbij aan handschriften als dat van de Ménagier de Paris, een laat veertiende-eeuwse 'kook- en huishoudhandleiding' van een gegoede Parijse burger voor zijn 15-jarige echtgenote.
124. Muller, 1883, 137; Overvoorde en Joosting, 1897, 462.
125. Sprandel, 1998, 20.
126. Alanne, 1961, 37; Buck, De, 1995, 42; Uytven, Van, 1998, 31.
127. *Gedurende een gezonde ontwikkeling van den wijn op fust ontstaan er min of meer normale troebelingen, die van verschillende omstandigheden afhankelijk en van uiteenlopend karakter zijn. Om deze troebelingen te verhelpen bezigt men diverse z.g. klaringsmiddelen - die den wijn klaren, helder maken -, en o.a. kunnen bestaan uit eiwit, vischlijm, Spaansche aarde, enz. Deze bewerking noemt men bereiden en zij geschiedt door het gebezigde materiaal met een gespleten rieten stok of een ander soort klopper krachtig met den wijn te vermengen,* Lodewijks, 1944, 195.
128. Onder andere Muller, 1883, 11, maar regelmatig herhaald in de veertiende, vijftiende en zestiende eeuw.
129. Sprandel, 1998, 20 en Uytven, Van, 1998.
130. Zie http://drinkblog.nl op 1 mei 2007.
131. Hoven van Genderen, Van den, 2003.

De auteur van 'De verwoestinge van Bozra'

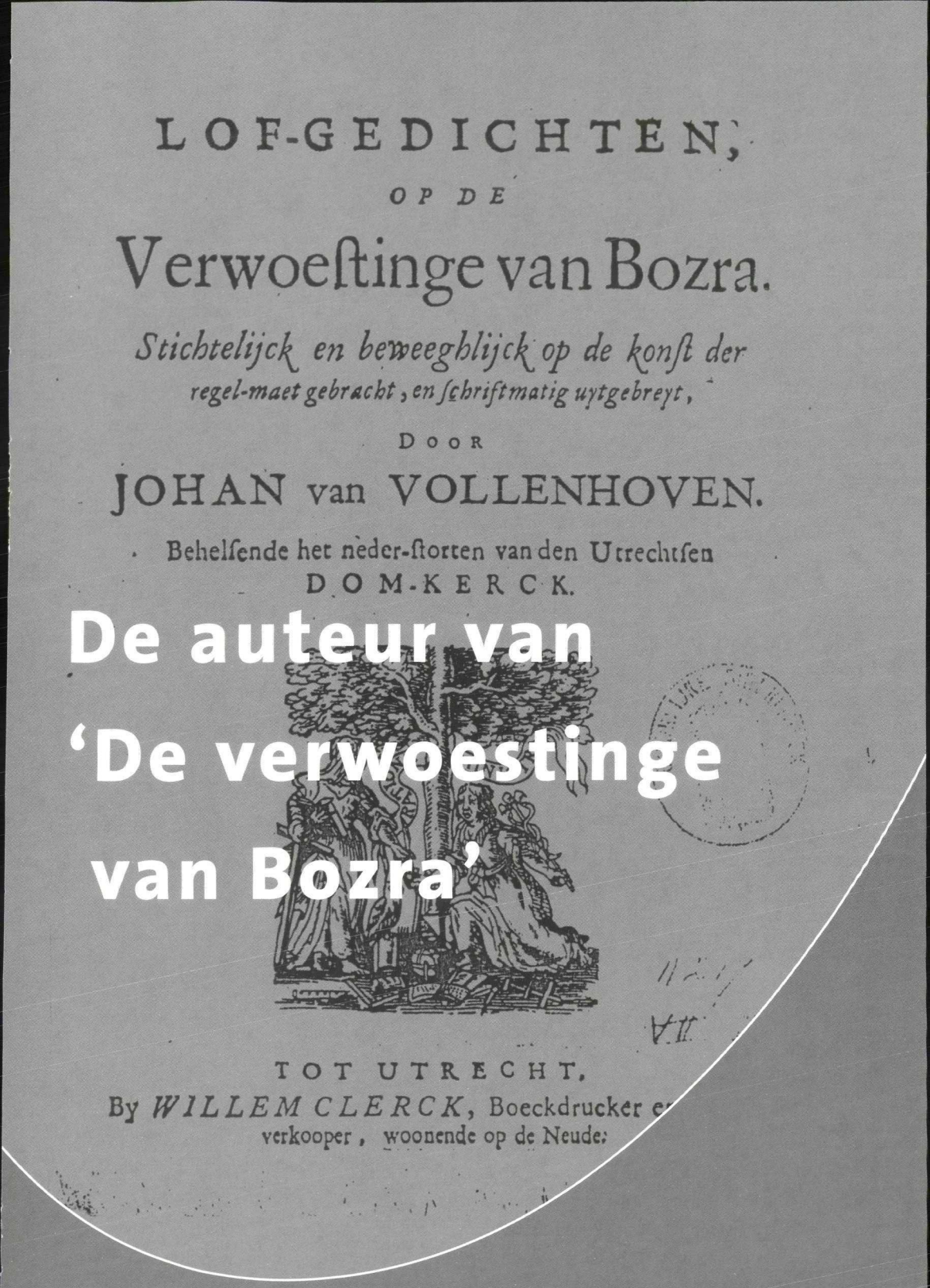

LOF-GEDICHTEN,

OP DE

Verwoestinge van Bozra.

Stichtelijck en beweeghlijck op de konst der regel-maet gebracht, en schriftmatig uytgebreyt,

DOOR

JOHAN van VOLLENHOVEN.

Behelsende het neder-storten van den Utrechtsen DOM-KERCK.

TOT UTRECHT,

By *WILLEM CLERCK*, Boeckdrucker en verkooper, woonende op de Neude.

G.R.W. Dibbets

Vrij spoedig na de ineenstorting van het schip van de Utrechtse Dom in 1674 verscheen *De verwoestinge van Bozra.* Het titelblad vermeldt Johan van Vollenhoven als auteur, wat ertoe heeft geleid dat het boekje werd toegeschreven aan de bekende zeventiende-eeuwse predikant en dichter Joannes Vollenhove. Ruim tien jaar later, in 1686, kwam twee maal *Beschryvinge der duyven* in het licht, eveneens voor een Utrechtse boekverkoper. Een aantekening in het enige bekende resterende exemplaar van de eerste druk noemt Johan van Vollenhoven als auteur. Joannes Vollenhove kreeg ook dit boekje op zijn naam.

Deze bijdrage laat zien dat er goede argumenten zijn om de auteur van beide werkjes binnen Utrecht te zoeken.

De auteur doceerde ruim veertig jaar historische taalkunde en taalkundige interpretatie van historische Nederlandse teksten aan de Nijmeegse universiteit en aan opleidingen voor de akten MO-A en MO-B Nederlands. Hij publiceerde boeken en artikelen op het gebied van de historische taal- en letterkunde van het Nederlands. In 2007 verscheen van zijn hand *Joannes Vollenhove (1631-1708). Predikant – dichter. Een biografie* bij Verloren te Hilversum.

Noodweer

Augustus 1674 opende in West-Europa met noodweer. Vanuit het midden van Frankrijk trok het via de Zuidelijke Nederlanden naar de Republiek.

Op den eersten deser 's avonts omtrent 8 uren ontstont by na door geheel Hollandt een gruwelijck onweder [slecht weer], *met Donder, Blixem, Wint, Regen en Hagel vermengt. Te Amsterdam geschiede daer van groote schade, dewijl den krachtigen Wint de meeste Boomen omsloegh, veel Schepen van voor de Palen* [meerpalen] *wegh dreef, daer van 9 soncken, en verscheyde Huysen van Gevels ontbloote. Men vont naeulijckx een Huys, dat niet aen Pannen, Glasen, of ergens anders aen beschadicht was. Verscheyde Moolens waeyden om, en 't Heck voor de Haerlemmer Poort wiert uytgeruckt en om-geworpen; doch dit geviel niet sonder schade, dewijl eenige Menschen daer onder sneuvelden* [het leven lieten]. *'t Was toen Bede-dagh, waer door veele Menschen, die na buyten gegaen waren, nimmer weêr te recht zijn gekomen,*

meldde de *Hollandtze Mercurius* van Pieter Casteleyn van augustus 1674.[1] Met name in de stad Utrecht, waar nog de juliaanse tijdrekening werd gehanteerd en het dus 22 juli was, richtte de storm – sommigen spreken zelfs van een orkaan, anderen van een tornado – grote schade aan. Volgens de *Tweejaerige geschiedenissen* van Brandt was de ravage nergens zo groot als in de domstad.[2] De *Oprechte Haerlemse Courant*, uitgegeven door Abraham Casteleyn, een broer van de zojuist genoemde Pieter, berichtte in haar editie van 4 augustus:

Uytrecht den 2 Augusti. Gisteren avont ten half achten ontstont hier een schrickelick Onwe'er, dat tot half negen toe duurde; doch het slimste [ergste] *was gedaen in een Quartieruurs: den Hemel stont gedurigh in lichten Vlam, en 't was schrickelijck den Donder en vreesselijcke Winden te hooren, dat verselt wierdt* [gepaard ging] *met het nederstorten van Schoorsteenen, Daecken, Gevels ende Toornen* [torens], *dat ieder een ongemeene verbaestheyt aenbracht* [iedereen met geweldige verbijstering sloeg], *en dat heeft veele van een Aertbevingh doen spreecken: de Kerck van den Dom, tot het Choor toe lagh met Pylaren en al ten half achten al onder den voet* [neergeworpen] *als een Puynhoop, sonder dat de Dom-Toorn eenigsints beschadigt is.*

Daarbij valt te bedenken dat de kerkdienst op die biddag 's avonds om zeven uur was aangevangen en dat er dus ongetwijfeld mensen in de Dom aanwezig zijn geweest.

Een kort eigentijds overzicht biedt de *Pertinente* [nauwkeurige] *notitie van de schade die geschiet* [aangericht] *is tot Uytrecht, door 't schrickelik tempeest, op woensdag den eersten augusti 1674. Nieuwe stijl*, in 1674 te Amsterdam bij Hieronymus Sweerts verschenen.[3] De ramp heeft tot in onze tijd grote indruk gemaakt. Van 1 augustus tot 22 september 1974 werd er in het Centraal Museum te Utrecht een tentoonstelling aan gewijd bij welke gelegenheid er een catalogus verscheen onder redactie van A. Graafhuis en D.P. Snoep[4], en de Utrechtse loco-burgemeester Marka Spit maakte op 9 september 2006 bekend dat de storm van 1674 door de Utrechtse burgerij gekozen was tot hét Utrechts moment.

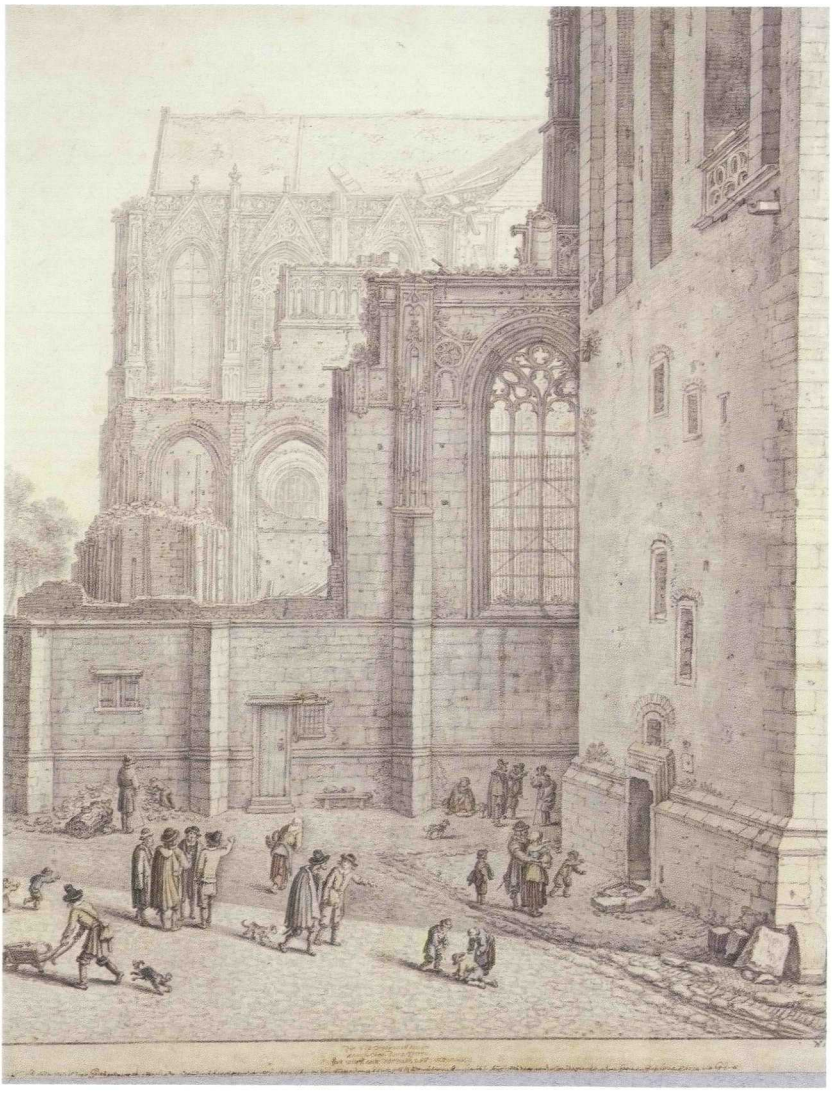

Ingang van de Domtoren met gezicht op de westzijde van de Dom met het noordelijk transept na de storm van 2 augustus 1674. Tekening door Herman Saftleven, gemaakt direct na de storm, 1674. HUA, Coll. Beeldmateriaal, 28625.

De verwoestinge van Bozra

Het middenschip van de gotische Dom, waar onvoldoende steunberen en luchtbogen waren aangebracht, is op 1 augustus 1674 ingestort en de ravage was enorm. Schilders en tekenaars als Herman Saftleven legden het tafereel vast,[5] en het gebeurde was stof voor predikanten[6] en schrijvers.[7] De Utrechtse predikant Jodocus van Lodensteyn beschouwde – in de geest van zijn tijd – het natuurverschijnsel als een straf Gods en greep het geschiede aan om tijdens de eerstvolgende kerkenraadvergadering een oproep te doen tot

een nadere reformatie van de kerk. Het consistorie gaf dominee Cornelius van der Vliet en een tweetal ouderlingen de opdracht daartoe voorbereidingen te treffen. Hun voorstel kwam in de kerkenraadvergadering van 24 augustus 1674 ter tafel en is in de acta van die bijeenkomst opgenomen.[8]

Eén van de gedrukte gevolgen van het noodweer in Utrecht was de bundel *Lof-gedichten, op de verwoestinge van Bozra. Stichtelijck en beweeghlijck* [treffend] *op de konst der regel-maet* [metriek] *gebracht, en schriftmatig uytgebreyt* [aan de hand van de Schrift verduidelijkt], *door Johan van Vollenhoven. Behelsende het neder-storten van den Utrechtsen Domkerck.* Het is een boekje van tweeëneenhalve katern in kwartoformaat, verschenen voor boekdrukker en -verkoper Willem Clerck, die op de Neude te Utrecht zijn nering dreef.[9] Het jaar van publicatie is niet vermeld, maar we mogen aannemen dat het werkje in 1674 of kort erna is verschenen, actueel als dergelijke uitgaven gewoonlijk waren.

Lof-gedichten biedt enig houvast voor de datering. Zo lezen we op p. B4r in het gedicht van Johan van Vollenhoven:

Hoe jammerlijck is dit, dat Sperwers, ende Gieren,
Door 't snoer der ledigheyd
Daer soo gerust, en stil, med Cray, en Rave swieren,
En 't uytterlijck gestel [bouwwerk], *van Gods-dienst neder leyd.*

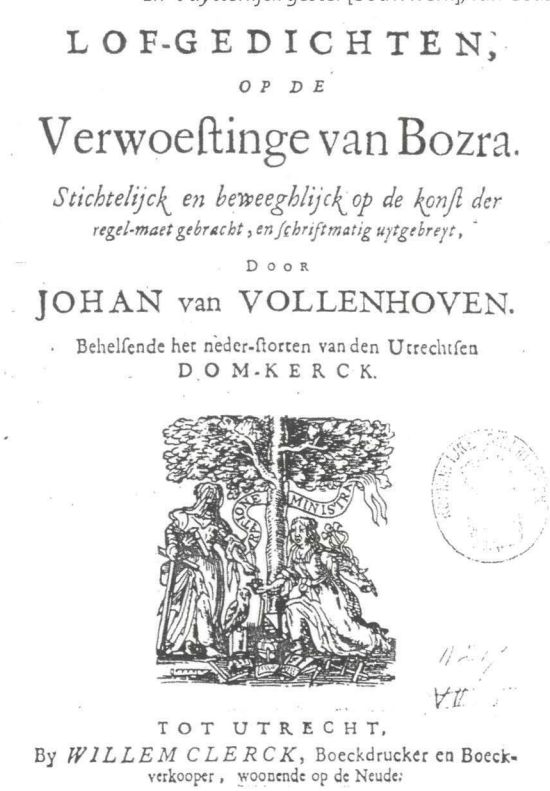
LOF-GEDICHTEN,
OP DE
Verwoestinge van Bozra.
Stichtelijck en beweeghlijck op de konst der regel-maet gebracht, en schriftmatig uytgebreyt,
DOOR
JOHAN van VOLLENHOVEN.
Behelsende het neder-storten van den Utrechtsen DOM-KERCK.
TOT UTRECHT,
By *WILLEM CLERCK*, Boeckdrucker en Boeckverkooper, woonende op de Neude.

Er was dus enige tijd verstreken sinds 1 augustus 1674, aangezien de vogels al bezit hadden genomen van de puinhopen ten gevolge van het vóórtdurend ontbreken van activiteit (*'t snoer der ledigheit*). Dat strookt met de aanwezigheid van de drempeldichten,[10] die veelal geschreven werden nadat de tekst waar alles om draaide, was voltooid, was gelezen door de liminaria-schrijvers, of zelfs al gedrukt.[11] De inhoud van die drempeldichten maakt in dit geval duidelijk dat hun auteurs de tekst van het hoofdgedicht uit de bundel onder ogen hadden gehad. Ze leveren bovendien enkele, zij het vage, aanwijzin-

Titelpagina van de Lof-gedichten door Johan van Vollenhoven.

gen ter datering. Katharina Lescailje schrijft in haar lofdichten tweemaal dat de ramp 'onlangs' heeft plaatsgevonden (pp. A2r, A2v); maar ook in de zeventiende eeuw was dat een vrij rekbaar begrip.

Van Vollenhovens gedicht biedt nóg enige indicaties voor de datering. Na de titel, op p. B3r, staat de opmerking:

Gepast op het Onweder en Storm-wind, getroffen onder anderen onsen Doms-Kercke, den 1 Augusti 1674. Ende de herbouwinge van de selve, door de sorge onser Machten [overheden], *na de tegenwoordige tijds gelegentheyd* [overeenkomstig de tijdsomstandigheden].

Dat wijst erop dat Van Vollenhove zijn gedicht ook heeft geschreven in het perspectief van de wederopbouw van de Dom, op kosten van de (stedelijke) overheid. Dat het nog niet zover was, blijkt uit het drempeldicht van Bidloo:

Al ziet gy [de Dom] *noch geen hout, of steen*
Tot uw herbouwen noch bewerken

(p. A3v). Er kan dus worden geconcludeerd dat het bundeltje in elk geval tot stand is gekomen vóór de provisorische dichting van het gebouw, waarmee in 1677 onder leiding van de stadsarchitect Gerard van Vianen een aanvang werd gemaakt, maar waartoe van overheidswege al in januari 1676 was opgeroepen.

Want of wel soo [hoewel] *men hoord, de vrede sy voor handen*
Daer med' is 't niet gedaen

(p. C1r) kan zelfs wijzen in de richting van 1675. In maart van dat jaar drong een aantal Hollandse steden, onder leiding van Amsterdam, op vrede met Frankrijk aan. Wellicht heeft dit de dichter zijn opmerking ingegeven. Maar evengoed kan het optimisme geput zijn uit de oorlogsomstandigheden waaraan ook in *Donderbasuyne Godts* werd gerefereerd. De Fransen hadden na twee jaar bezetting Utrecht verlaten, Oranje had zijn nieuwe regeringsreglement afgekondigd en zich militair staande kunnen houden:

Hij [Oranje] *maeyt de Lelies af, hij breydelt het gewelt.*
Wij waren eerst te swack, de Vijant aen 't geplonder [plunderde].
Prins Willem went het om, en schiet er lustigh onder.
Al kraeyt de France Haen, haelt eerst een goeye haau [houw, slag],
De leeuw blijft onverstaght [onverschrokken], *hij roert zijn Helden-klaau.*

Daarmee zitten we weer in 1674, toen in augustus en oktober vanwege de kerkenraad bij het stadsbestuur werd aangedrongen op een dusdanige reparatie van de Dom *dat tot den godts-dienst geapproprieert mochte sijn.*

Lof-gedichten etc. opent met een overdaad aan, uiteraard lovende, drempeldichten, die zelfs de tekst van het titelblad hebben bepaald. De dertien auteurs van deze liminaria zijn: Katryne (Katharina) Lescailje, J. Pluimer, J. de Wees, (Lambert of Govard) Bidloo, Jasper Lemmers, P. van Geleyn, W. de Bogaart, C. Soolmans, J. van Raephorst, W. vander Meer, P. de la Croix, A. Leeuw en P. van Vloten (pp. A2r-B1v). Dan volgt 'Verwoestinge van Bozra, in Edom' (pp. B2v-C2r), het gedicht dat in de eerdere dertien wordt geprezen. Lemmers zag weidse perspectieven voor de schrijver ervan, die als dichter blijkbaar nog geen naamsbekendheid genoot:

Vaar voort zoo in uw lust tot d'edle Poëzy,
Op dat gy aan de Vecht, en aan het Scheeprijk Y,
Verkrijgen moogt een naam, dat ieder moet gelooven,
Dat Vondels Poëzy weer straalt in Vollenhoven.

Ook volgens Vander Meer hield het gedicht grote beloften in en ook bij hem was de vermaarde en inmiddels bejaarde Amsterdamse dichter Vondel de ijkmaat:

Hoe d'Hemel barst en oopent sich door vlam en vier,
En braackt door storm op storm een schrickelijck getier,
Dat Kerck en Pyler en Gewelfsel komt vernielen;
Alleens [net] *of 't mensche en Vee en alles wouw ontzielen,*
En met een ruck de Kerck der Bisschoplijcke Stadt,
Ter nederwerpt, met al haar onwaardeerbre schat,
Beschrijft gy ons soo schoon o wackere Vollenhooven,
Waer door men u haest [spoedig] *sal als Vader* Vondel *looven,*
En heffen uwen roem tot aen het hooge swerck,
En stellen uw Gedicht in 't beste van de Kerck.[12]

In het exemplaar van *Lof-gedichten* dat in 1974 in het bezit was van H.J. de Soeten te Utrecht en door Graafhuis voor zijn bijdrage in het *Maandblad Oud-Utrecht* werd gebruikt, is in handschrift een gedicht toegevoegd. Het is van de hand van een zekere Willem de Ridder uit Utrecht – misschien dezelfde als de schenker van het 'Utrechts psalter' aan de bibliotheek van de Utrechtse academie –, telt veertien strofen van vier regels elk, en is door Graafhuis afgedrukt. Ook De Ridder had zeer grote waardering voor Van Vollenhovens geesteskind:

En wat sij [Gods stem] *'t lant al aen komt seggen*
Van Vollenhoven uijt gaet leggen
In Sijn weergadeloos gedicht.
T' is waerdigh dat het in ons Sticht

De Dom van Utrecht vóór de storm van 1674. Het schip is nog verbonden met de toren. Tekening door Abraham Rademaker, (ca. 1660). HUA, Coll. Beeldmateriaal, 37128.

Met gouden lettren word geschreven
En oock in 't herte in gedreven
Van ider die het hoort off leest,
Niet door ponçoen [beitel], *maer 's Heeren geest.*

Soo sal met het gedicht oock leven
Des dichters naem, die 't heeft geschreven
En sal noijt rotten noch vergaen
Soolangh het Sticht [(kerk)gebouw] *in 't Sticht sal staen.*

Maer onwaerdeerbre Vollenhoven.
U dicht gaet verr' mijn loff te boven,
En daerom sal ick swijgen stil,
T' ontbreeckt aen kracht, en niet aen wil.

Met deze exuberante lof heeft De Ridder een echt drempeldicht vervaardigd. Schreef hij het misschien, kort nadat het werkje verschenen was, in een exemplaar dat Van Vollenhoven onder ogen zou komen?

De acht pagina's aan gedrukte lofdichten, met in totaal honderdachtennegentig versre-

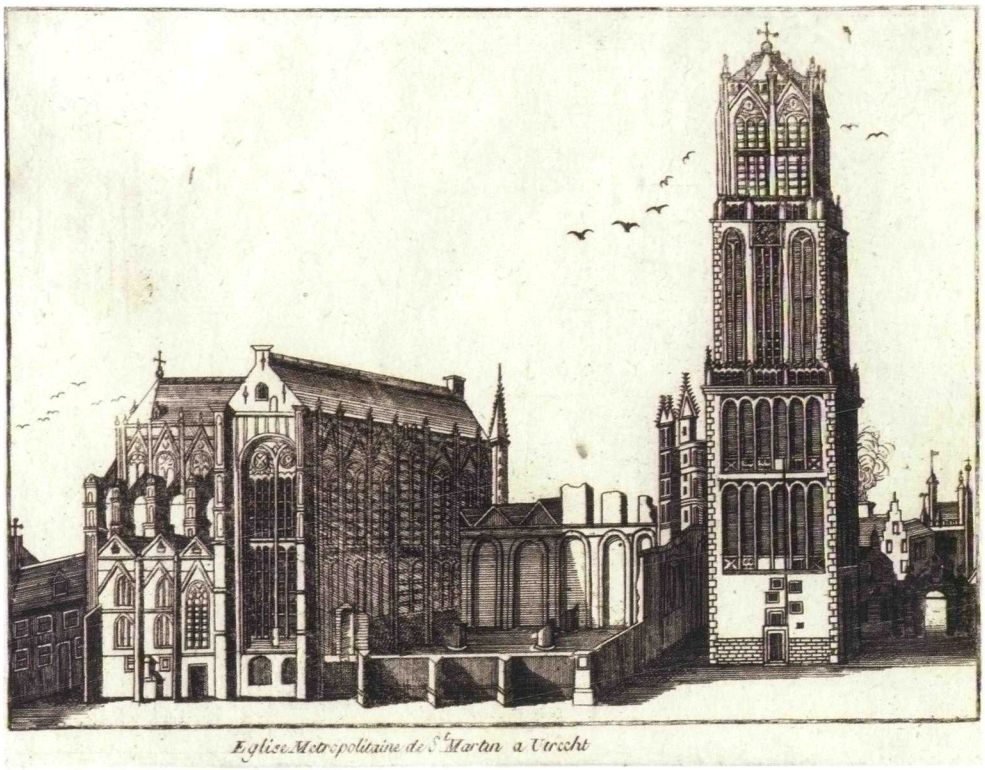

De Domkerk na de storm. De ruïne van het ingestorte gedeelte staat nog overeind en zou pas in de 19e eeuw definitief worden neergehaald. Anonieme ets van de situatie van 1713. HUA, Coll. Beeldmateriaal, 36954.

gels, evenaren het aantal bladzijden dat de tekst van Van Vollenhovens gedicht beslaat. Dat laatste bestaat uit negenendertig kwatrijnen van drieëneenhalve alexandrijn (1, $^1/_2$, 1, 1) met gekruist slepend en staand rijm: ook dat vroeg acht bladzijden druks. Maar pp. B2v-3r bevat, naast een drieregelige citaat uit *Psalm* 135, dat zeer wel van toepassing was op de actuele stormramp, [13] en de titel van het gedicht in dezelfde lettergrootte als op het titelblad gebruikt is, de tekst van de eerste strofe op muziek van een zekere J.C.V. voor de basso continuo (B2v) en de melodie (B3r). Het gedicht is een actualisering van *Jesaia* 34.5-17 waarin Jahwehs verwoesting van de Edomitische stad Bozra is verhaald. Deze gebeurtenis is in het kader van de leer van de goddelijke vergelding geplaatst en toegepast op Utrecht:

En 't geen een Siender [profeet] *eens, om Edom, heeft geschreven,*
Van 't bloed, door droncke [onbeheerst] *sweerd,*
Soo even [zo ook] *heeft dien storm, den Dom daer ne'er gedreven,*
En plotselijck in puyn, in gruys, en stof verkeerd.

Dezelfde gedachte, soms duidelijk door Van Vollenhovens tekst opgeroepen, vinden we in

een aantal drempeldichten (Lescaille, De Bogaart, De la Croix, Van Vloten), evenals in het gedicht van De Ridder:

Soo quam die grooten Heer der Heeren,
Door dese stem aen Utrecht leeren,
Te doen recht en gerechtigheijd
Naedat hij eenen ruijmen tijd

Getracht had door sijn boetgesanten
Sijn vrede haar in 't hart te planten.
Maar Utrecht had het woort van God
Veracht, versmeten, ja bespot.

In de acta van de vergadering van de diakenen van 23 juli 1674, [14] daags ná het onweer, vinden we dezelfde houding:

Vermits het grootste gedeelte vande Domkercke op gisteren den 22. July door het extraordinaire onweder, ende bysondere oordeel [straf] *Gods was ingestort* [...].

Auteur

Verwoestinge van Bozra, in Edom wordt alom op naam gesteld van de predikant en dichter Joannes Vollenhove (1631-1708), die gedurende een korte periode werkzaam is geweest in het Drentse Vledder, en vervolgens tien jaar in Zwolle en, vanaf 1665, bijna veertig jaar in Den Haag heeft gestaan. [15] Dat gebeurt in de catalogus van de Openbare bibliotheek Amsterdam, [16] in die van de Leidse universiteitsbibliotheek, [17] in het artikel van Graafhuis en in de mede onder zijn redactie verschenen catalogus uit 1974, [18] en in het gewoonlijk zo accurate proefschrift van Annelies de Jeu. [19]
Toegegeven: stof en stofbehandeling sluiten aan bij gedichten van Joannes Vollenhove, bijvoorbeeld in de verklaring van het vernielende natuurgeweld als een straf van Godswege:

Doch dat soo schoon Gebou, soo deerlijck is verslonden,
En in het stof geveld,
Daer is geen oorsaeck van, als enckelijck de sonden,
Want [als] *nu den Hemel sou* [wilde], *soo leyd de Hel geweld* [overweldigd].

Hoe kont men med' Gods Naem, sijn dag, en eed [verbond] *te spelen* [een loopje nemen],
De God'loosheyd en schand
Te trecken gretigh voort, met dicke wagenselen [wagentouwen],
Men sondighd in het licht, met opgeheven hand.

Hoe is de ydelheyd den Lande door gevlogen,
Hoe swierd het ragh [fijn weefsel], *en haar*
Een rouwen [ruige] *Bock ontrooft, of van een rups gespogen* [geproduceerd],
Soo dat het reed'lijck Dier [de mens], *lijckt of 't onreed'lijck* [zonder verstand] *waer.*

Dezelfde thematiek vinden we bij voorbeeld in Joannes Vollenhoves preken en in gedichten als 'Op den gruwsamen nachtstorm in wintermaant des jaars 1660', 'Op den gruwzamen brant van Londen' uit 1666 en 'Op den schriklyken val van den groten kerktoren te Zwol, in wintermaant MDCLXXXII'.[20] In het laatstgenoemde gedicht heeft hij zelfs verwezen naar de Utrechtse rampspoed:

Wat 's d' oorzaak van dees plaag? wat wekt myn klagtgezang?
Hier buldert geen orkaan, die Uitrechts Dom kan vatten,
En slingeren tot gruis, en waar hy gaat zyn' gang,
Kerktorens velt en sloopt, die van zyn' adem spatten [instorten].

Niettemin meen ik dat de toeschrijving van *Verwoestinge* aan Joannes Vollenhove onjuist is, wat ik hieronder aannemelijk hoop te maken.

Van half mei tot eind oktober 1674 vertoefde Joannes Vollenhove in Engeland als gezantschapspredikant,[21] en een onmiddellijke oog- of oorgetuige van het drama van 1 augustus is hij dus niet geweest. Daarop heeft Graafhuis in 1974 al gewezen. Wél heeft Vollenhove in Windsor kennis genomen van het gebeurde: op woensdag 14 augustus noteerde hij in zijn dagboek dat hij een brief had ontvangen van zijn echtgenote, Gesina Haecke, *neffens eenigh schriftelijk* [geschreven] *en gedrukt verhael* [verslag] *van d' overgroote* [zeer grote] *schade door het schrikkelijk Onweder op den 1 Augusti/22 Julii zoo t' Utrecht als elders in het Vaderlant veroirzaekt.*[22]
Nu beschikte hij over voldoende inlevingsvermogen om vanuit de verte een passend gedicht te schrijven. Maar áls hij het gedaan heeft, is het vreemd dat hij in zijn dagboek met geen woord daarvan heeft gerept, terwijl we bij de bekende gedichten die hij in Engeland heeft geschreven, van dag tot dag de vorderingen kunnen volgen.
Ook wanneer het gedicht later tot stand is gekomen, is het onwaarschijnlijk dat de predikant het geschreven heeft. Dan immers moet men zich erover verbazen dat hij het niet, zoals zijn drie hierboven genoemde gelegenheidsgedichten, heeft opgenomen in *Poëzy*, een verzamelbundel die in 1685/1686 voor Henrik Boom en de weduwe van Dirk Boom in Amsterdam is verschenen. Zou de dichter deze schepping zijn vergeten of een reden hebben gehad haar niet in *Poëzy* op te nemen? *Omwegen van fabelen en verzierde* [verzonnen] *diensten van goden en godinnen* zijn niet gebruikt en *onbeschaamt vertoog van bedtgeheimenissen* komt in *Verwoestinge* al evenmin voor.[23] Ook het criterium dat slechts werd opgenomen alles wat was *gedicht na den Kruistriomf*[24] uit 1656 zou niet zijn overtreden.

Opmerkelijk is het ook dat er in *Lof-gedichten* op het titelblad en p. A2r sprake is van 'Johan van Vollenhoven' en dat op p. C2r, na het gedicht, 'Joh. van Vollenhoven' staat. De Haagse predikant en dichter presenteerde zich in zijn gedrukte werken steeds met 'J. Vollenhove': zonder volledige voornaam, zonder *van* en zonder slot-*n* in de familienaam. Hij was daarenboven erg nauwgezet. Op 4 september 1674 maakte hij in Engeland een aanvang met het schrijven van *De bontgenooten meester in 't velt tegens Vrankryk, door het beleit en de dapperheit van Zyn Hoogheit,* naar aanleiding van de slag bij Seneffe op 11 augustus 1674; dit gedicht verscheen in 1674 voor Jacob Lescailje te Amsterdam en is opgenomen in Vollenhoves *Poëzy* (pp. 363-368). Op 10 september vervaardigde Vollenhove een definitieve versie ervan die hij de volgende dag aan Geeraerdt Brandt heeft verzonden, *zijn Edele neffens Monsieur Lescailje de zorge van den druk recommenderende*. In deze brief, die Joan de Haes heeft opgenomen in zijn postuum verschenen biografie van zijn grootvader Brandt, [25] heeft Vollenhove van Lescailje 'de toezicht zijner oogen' gevergd en van deze én Brandt *de verbeteringe der proeven*. Dat laatste hield ook in – het blijkt elders in de correspondentie van Vollenhove – dat de in het handschrift gebezigde schrijfwijze diende te worden aangehouden. 'Johan' of 'Joh. van Vollenhoven' zou hem geenszins hebben voldaan [26] evenmin als het taalgebruik in *Verwoestinge*, dat sterk afwijkt van het zijne. Zo vinden we in *Verwoestinge* allerlei spellingen (bij voorbeeld *selve*, *sorge*, *onser*) en woordgebruik (*ende* in plaats van *en*) die de Haagse Vollenhove niet bezigde of – enkele jaren later – zelfs expliciet heeft afgekeurd in zijn gedicht 'Aan de Nederduitsche schryvers'. [27]

Wat minder bevreemdt het dat een Utrechtse boekdrukker en -verkoper de bundel heeft gedrukt en uitgebracht: Joannes Vollenhove heeft weliswaar zijn gedichten gewoonlijk gepubliceerd bij Lescailje en de Boomen in Amsterdam, zijn preken bij Haagse verkopers als Michiel van Heyningen en Gillis van Limburg. Maar een Utrechts boekverkopersadres hoeft, gelet op het onderwerp, niet geheel te verbazen. Lescailje zou niettemin ongetwijfeld geïnteresseerd zijn geweest in een actueel gedicht van zijn relatie Joannes Vollenhove over deze stof, gezien zijn uitgave van *Den gestoorden hemel* van een zekere J.S.V.C. over hetzelfde onderwerp. [28]

Wat opvalt is het grote aantal lofdichten dat aan de *Verwoestinge van Bozra, in Edom* voorafgaat. Joannes Vollenhove, genood en ongenood schrijver van vele liminaria, zocht niemand aan om een drempeldicht te vervaardigen ten behoeve van separate drukken van zijn gedichten of de bundel *Poëzy*, maar liet daarentegen voorin afzonderlijk verschenen en gebundelde edities van zijn preken wél dergelijke gedichten opnemen, zij het in aanmerkelijk geringer aantal. Veel van de auteurs van de liminaria uit *Lof-gedichten* kwamen uit Amsterdam en hadden, bij voorbeeld als speler of vertaler, iets met de schouwburg aldaar uit te staan, en verschillenden zijn bekend als lid of relatie van 'Nil Volentibus Arduum' (NIL), het bekende zeventiende-eeuwse dichtgenootschap uit Amsterdam. Katharina Lescailje was een dochter van de Amsterdamse boekverkoper, van Joan Pluimer, Govart of Lambert Bidloo, Jasper Lemmers, Pieter van Geleyn weten we met zeker-

heid dat ze lid van het Amsterdamse kunstgenootschap zijn geweest, [29] van Bogaart, Soolmans, Pieter de la Croix en Adriaen Bastiaensz. Leeuw is bekend dat ze in Amsterdam hebben thuisgehoord. Niet voor niets heeft Leeuw het in zijn gedicht over *de Dichters van het Y*, Amsterdamse dichters dus, die zich verbaasden over (Van) Vollenhovens dichtwerk. Wat hadden zij met de Haagse predikant te maken? Bovendien: Pluimer, zich richtend tot de schrijver van *Verwoestinge van Bozra, in Edom*, heeft het over *uwe stichtzen Dom*, wat op een relatie duidt tussen de dichter van *Verwoestinge* en de Utrechtse kerk. Jasper Lemmers verbond in de hierboven aangehaalde passage uit zijn drempeldicht de Amstelstad met Utrecht, de stad aan de Vecht. En heel duidelijk plaatste W. de Bogaart de Amsterdamse drempeldichters naast de Utrechtenaren: *Elk een waardeert uw dicht./ Verwondert u dan niet dat wy 't doen, en het Sticht.* We mogen aannemen dat er een relatie bestond tussen de Amsterdamse poëten en Van Vollenhoven, én tussen deze en Utrecht. Het eerste kan nog niet worden aangetoond, voor het tweede bestaan sterke argumenten.

In de zeventiende eeuw was de stad Utrecht (en Amsterdam) een aantal personen rijk die 'Van Vollenhoven' – mét *Van* dus en een slot-*n* – als familienaam voerden; [30] slechts enkele malen vinden we in de DTB's 'van Vollenhove'. Onder die Utrechtse Van Vollenhovens is daar een drietal de doop toegediend met de voornaam Jo(h)annes. Op 6 april 1629 werd een Joannes gereformeerd gedoopt, zoon van de leerkoper Gerrit Henrickx van Vollenhoven en diens vrouw Fijgen [Fietje] Collaert die aan de Lijnmarkt woonden; hij was in 1674 dus 45 jaar. Uit enkele notariële akten valt op te maken dat leerkoper Gerrit Hz. van Vollenhoven getrouwd was met Sophia Collaerts en dat zij nóg enkele kinderen hadden: de dochters Aletta, [31] Claesje, [32] Emmerentia(na), [33] Judith, [34] en de zonen Goris [35] en Abraham. [36]

Op 3 april 1645 is een Johannes ten doop gehouden, zoon van Lambert van Vollenhoven en Neeltje van Moock, wonend aan de Steenweg; in 1674 was hij dus in augustus negenentwintig jaar. De derde werd op 25 december 1656 gedoopt, een zoon van Abraham van Vollenhoven en Sybilla van Sitter(t), woonachtig aan de Jufferstraat; gezien zijn leeftijd – nog geen 18 jaar in de zomer van 1674 – kan hij als dichter van 'Verwoestinge' gevoeglijk buiten beschouwing worden gelaten. Abraham was, zo mag op grond van een notariële akte van 20 november 1674 worden aangenomen, een broer van Gerrit Henrickx van Vollenhoven. [37]

Waarschijnlijk is één van deze drie genoemde dopelingen tijdens zijn huwelijk in de problemen geraakt. In het Rechterlijk archief van de heerlijkheid Aalst ligt een attestatie uit 1689 'betrekkelyk diefstal door Johan van Vollenhoven en zyne huisvrouw welke van Utrecht gevlucht tot Brakel kwamen wonen'. [38] Uit het stuk blijkt dat de vrouw 'noijt wel befaemt tot Utrecht een geheel zilver servies' gestolen heeft en beschuldigd is van ontvreemding van 1500 gulden uit de kamer van de Staten van Utrecht. Zij is vervolgens gevlucht via Brakel en Gorcum ('bij qualijk gerenommeerde luijden verbleven') naar Holland waar zij verkeerd heeft met een gezelschap 'met een quade naem, dat tot Amsterdam op

de comedie speelde'. Ten slotte heeft ze haar toevlucht gezocht in Aalst waar ze een dusdanig leven leidde dat niemand haar huisvesting wilde bieden en predikant Wilhelmus van Oort haar niet tot het Avondmaal kon toelaten. De naam van de vrouw is niet genoemd zodat de bedoelde Johan niet nader kan worden geïdentificeerd. Het is verleidelijk, gezien haar komst naar Brakel, haar te identificeren met de hieronder genoemde echtgenote van Johan van Vollenhoven die uit Brakel afkomstig was. Gezien het respect waarmee over deze laatste in de diverse akten wordt gesproken, lijkt dat evenwel geen goede oplossing.

De eerste of de tweede Joannes [39] – opnieuw valt de zeventienjarige mijns inziens als kandidaat af – deed op 23 juli 1674, één dag nadat de storm Utrecht had geteisterd, ondertrouw te Brakel met Sophia Vernoy, die daar op 19 mei 1651 was gedoopt en de dochter was Willemina van Duijven en Cornelis Vernoy, die onder andere schout en dijkgraaf van Brakel was. [40] Op 9 augustus werd in Utrecht de attestatie afgegeven om in Brakel te trouwen, [41] waarna zij zich op de Plompetorengracht in Utrecht gevestigd hebben. Déze Van Vollenhoven wordt in akten van 13 juli 1674 en van 19 september 1674 'schout van Werckhoven' genoemd, en in een stuk de dato 26 november 1681 vermeld als 'gewesene schout van Werckhoven' en maarschalk [juridisch ambtenaar] van Abcoude. Dat ambt vervulde hij op 21 september 1686, volgens een acte van die datum, niet meer. In maart van datzelfde jaar procedeerde hij, mede uit naam van zijn vrouw, tegen de Brakelse schout Carel van Hattem, die op 13 augustus 1686 het hoofd gebogen heeft; [42] in de hierop betrekking hebbende stukken wordt Johan van Vollenhoven niet als schout vermeld. Op 25 februari 1690 is de echtgenoot van Sophia Vernoy in Utrecht overleden. Wanneer zij op 10 februari 1693 een proces aanspant, [43] wordt ze dan ook 'weduwe van zalige d' Heer Johan van Vollenhoven' genoemd; het gebruik van 'd' Heer' duidt erop dat de overledene een min of meer hoge positie bekleed heeft. De handtekening die hij plaatste onder de notariële akte van 22 mei 1676, waarin hij een broer van Aletta wordt genoemd, komt in hoge mate overeen met die onder de akte van 13 juli 1674 en 6 augustus 1678, waarin hij als schout aangeduid wordt. Hij was een broer van Goris van Vollenhove, die op 1 januari 1654 in Utrecht trouwde met Gerrichen van Leusden, een zuster van de bekende Utrechtse hoogleraar Hebreeuws, Johannes van Leusden. [44] Het is mogelijk dat déze de Georgius Vollenhoven is over wie in de restanten van de leerlingenlijsten van de Utrechtse Latijnse school, de Hieronymusschool aan de Kromme Nieuwe Gracht, vermeld is dat met Pasen 1633 zijn schoolgeld voor de achtste, laagste klas diende te worden voldaan. [45] Hij zal toen dus rond de tien jaar oud zijn geweest. Een Goris van Vollenhoven was in 1678 schout van Wulven, [46] een (andere?) oefende in Utrecht het beroep van steenhouwer uit, [47] en was er in 1669 deken van het steenhouwersgilde. [48] Uit de overeenkomst in de handtekeningen in de notariële akte van 22 mei 1674, waarin ook hij als een broer van Aletta is genoemd, en van 1 februari 1679 waarin hij als schout van Wulven (bij Houten) is vermeld, blijkt dat we met dezelfde te maken hebben. De schout van Wulven was dus een broer van de schout van achtereenvolgens Werkhoven en Abcoude. [49]

Ook de kerkenraadacta van de Utrechtse gereformeerde gemeente bevatten informatie die relevant is, maar niettemin onvoldoende uitsluitsel geeft. Op 8 juli 1669, 10 juli 1673, en 11 juli 1678 werd een Johannes van Vollenhoven tot diaken verkozen; deze electie gold, evenals die van de ouderlingen, voor een periode van twee jaar. Bij de bevestiging van de diakens in 1673 is opgemerkt: 'Johan van Vollenhoven was absent, doch liet door de Camerbewaerder seggen, dat het ampt in Gods vrese aennam'. Dat liet vermoeden dat Van Vollenhoven toen een (ondergeschikte) ambtelijke functie bekleedde bij de raad of de Staten van Utrecht. Dat vermoeden werd tot zekerheid dank zij een notariële akte van 15 november 1675, waarin een Johan van Vollenhoven als 'clercq vande Edele Mogende Heeren Staten sLants van Utrecht' is vermeld. Deze ambtsdrager heeft dus als diaken kennisgenomen van de voorstellen tot nadere reformatie van de Utrechtse Nederduitsch gereformeerde gemeente en erover meegesproken.

Diaken en ouderling was ook Goris van Vollenhoven: hij werd in juli 1657, 1661 en 1665 gekozen tot diaken, in 1672, 1676, 1680 en in 1684 tot ouderling. [50] Het is zeker niet onmogelijk dat deze Johan en Goris van Vollenhoven de twee bovengenoemde broers zijn. Het verschil in trouwdata (1654 en 1674) suggereert dat er tussen die twee een behoorlijk leeftijdsverschil bestond, en het verschil in de aanvang van de kerkelijke functies kan daarmee samenhangen. Evengoed kan Goris op jeugdiger leeftijd dan Johan zijn getrouwd.

Het is waarschijnlijk dat deze Johan van Vollenhoven, als diaken nauw betrokken bij het reilen en zeilen van de Utrechtse Nederduitsch Gereformeerde gemeente, de schrijver van *De verwoestinge van Bozra* is geweest. Maar was deze diaken dezelfde persoon als de schout van Werkhoven, die in 1674 huwde, en de maarschalk van Abcoude? Zelfs dat hij niet de echtgenoot van de dievegge is geweest valt niet met stelligheid te bewijzen maar ligt, met duidelijk vooroordeel, misschien meer voor de hand.

Beschryvinge der duyven

Misschien is de schrijver van *Verwoestinge van Bozra* tevens de auteur van de *Beschryvinge der duyven ofte onderwijsinge ende instructie voor de beminnaers van haef, ofte liefhebbers van de duyven. Om haren oorsprongh* [herkomst], *rarigheyt* [eigenheid] *en qualiteyten recht te leren kennen en weten*, dat in 1686 in Utrecht bij Willem van Paddenburgh is gedrukt, [51] in het jaar dus waarin Johan van Vollenhoven zeker geen maarschalk van Abcoude meer was. De Berlijnse antiquaar Wolf Müller heeft in 1952 het tot nu toe enige bekende oorspronkelijke exemplaar van dit werkje opgespoord. Hij liet er in 1964 een facsimile-editie van verschijnen in een oplage van honderd exemplaren. Werner K.G. Möbes, samensteller van diverse biologische bibliografieën, voorzag deze uitgave van een korte inleiding. Niet alles van de Nederlandse zeventiende-eeuwse tekst heeft Möbes begrepen. Zo heeft hij geconcludeerd dat de schrijver zonder twijfel met duivenliefhebbers uit zijn omgeving contact heeft gehad. Eén ervan heeft Möbes zelfs bij name genoemd: *Unbedingt aber stand er* [de schrijver] *mit Taubenliebhabern seiner Umgebung in Verbin-*

dung. Wiederholt weist er auf ein Züchter hin, der offenbar der bedeutendste Taubenkenner seiner Zeit in den Niederlanden war, einen Herr Vaselaer [...]. *Vollenhoven galt er jedenfalls als Autorität, und es dürfte wert sein, diesem Manne nachzuspüren.*

Inderdaad: twee maal komt in de tekst een *Vaselaer* voor. Allereerst bij de bespreking van de *meeuw*. Een exemplaar van dat ras werd

Nu onlangs eerst gestelt, een Vaselaer *ter hand,*
Hem over Zee gestiert, uyt 't hete Moren-*land.*

Vervolgens bij de beschrijving van de *pauwstaart*. Ook van deze soort meent de auteur dat zij uitheems is: zij werd

Ons uyt Algiers, Sale, *of* Tunis *toegesonden,*
Maer voor een Jaer of ses en wiert 'er geen gevonden,
Maer nu geheel bekent, en by een Vaselaer,
Gehouden voor wat vreemts, wat sonderlincks en raer.

Het liikt me dat de historisch geïnteresseerde ornitholoog zich de moeite van een zoektocht naar die Vaselaer beter kan besparen. Het woord komt in het *Woordenboek der Nederlandsche taal* (*WNT* XVIII: 955) weliswaar alleen voor als afleiding van het werkwoord *vazelen* (o.a. 'raaskallen') in de betekenis 'kletsmajoor', maar moet in *Beschryving* niet worden opgevat als een familienaam maar als een (in het *WNT* niet vermelde) afleiding van het andere werkwoord *vazelen* (*WNT* XVIII: 953) dat 'fokken' betekende, dat op zijn beurt een afleiding is van *vazel* ('fokker'). Een *vazelaar* is dus een fokker.

Beschryvinge der duyven – een zeer vroeg werkje op het gebied van de kennis van de duivenrassen – blijkt

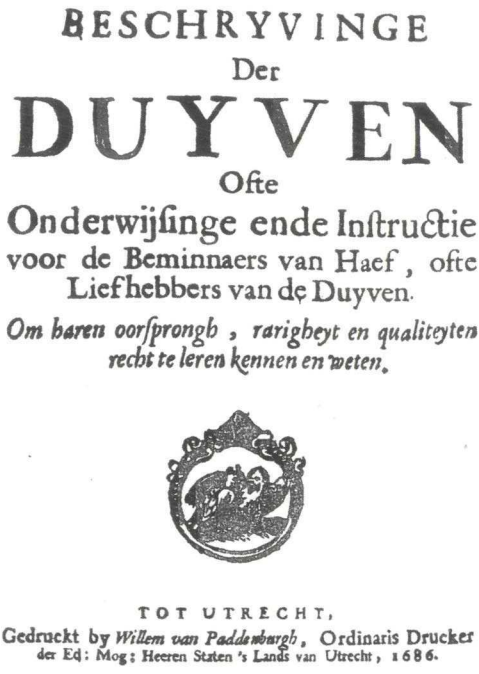
BESCHRYVINGE
Der
DUYVEN
Ofte
Onderwijſinge ende Inſtructie
voor de Beminnaers van Haef, ofte
Liefhebbers van de Duyven.
Om haren oorſprongh, rarigheyt en qualiteyten recht te leren kennen en weten.

TOT UTRECHT,
Gedruckt by *Willem van Paddenburgh*, Ordinaris Drucker
der Ed: Mog: Heeren Staten 's Lands van Utrecht, 1686.

Titelpagina van de Beschryvinge der Duyven, uitgegeven te Utrecht in 1686. Het enige overgeleverde exemplaar bevindt zich in de Artis Bibliotheek te Amsterdam.

anoniem te zijn verschenen, maar op grond van een met de hand bijgeschreven notitie ('door de Hr. Johan van Vollenhoven gemaakt'), die in de facsimile-editie evenwel ontbreekt, heeft Möbes *Beschryvinge* etc. op naam gesteld van Johan van Vollenhoven. Het kwartoboekje beslaat twee katernen, waarvan de bladzijden A2v en B4r-v onbedrukt zijn. Drempeldichten ontbreken en de tekst is geschreven in gepaard rijmende alexandrijnen met beurtelings slepend en staand rijm. De schrijver laat blijken dat de *Beschrijvinge der stad Leyden* van Jan Jansz. Orlers hem bekend is geweest, doordat hij een citaat levert uit de daarin opgenomen 'Aenspraeck aen de vermaerde stadt' van Leidenaar Petrus Scriverius. [52] Ook de verwerking van enkele mythologische verhalen (Icarus, p. B1r, Apelles, p. B2v) wijst op enige eruditie. Indien hij de broer is van Goris, van wie we weten dat hij de Hieronymusschool heeft bezocht, zouden we kunnen veronderstellen dat, in de jaren waarover geen leerlingenlijsten bewaard zijn gebleven, ook Johannes daar school heeft gegaan en kennis van de klassieken heeft opgedaan.
In het 'Besluyt en byvoegsel' blijkt dat de schrijver duivenhouder was – of zich zo voordeed – en zich realiseerde dat hij de kosten van zijn liefhebberij in de hand moest houden:

't Is veeltijts oock gesien, als men een moye had,
Altijt verongeluckt [omgekomen], *door dit, en dan door dat.*
Dan komt een Keef [53] *of Uyl, die weetse te betrappen* [verrassen]
Of dan een lose [lepe] *krem,* [54] *die komtse op te snappen* [opslokken],
Of Bunsigh, of wat aers [anders], *altijt de moyste vat,*
Als onlangs is geschiet, van onse Besjens [grootmoeders] *kat,*
Die my de vlucht [vogels] *bederft (en noch mach ick niet spreken).*
Men seght sy doet het niet, maer 't is nu wel gebleken,
Want laest noch op mijn hock, als [zoals] *ick voorseker weet,*
Mijn besten Roecksen Hoorn [doffer] [55] *sy glad de kop af beet.*
En koop ick dan een aar [ander], *ick wert 'er meê bedrogen,*
Hoe menich schoone Duyf, *is my niet wel ontvlogen,*
Dan [Maar] *ick verswijgh het noch, ten diend niet al verteld,*
Wat dat die Duyven *my, niet kosten al aan geld,*
Wast om een kleyne prijs, soo was het noch te dulden,
Maar neen, het is altijd het Paêr van sestigh gulden [60 gulden per koppel].
Noch blijft het hier niet by, het gaat al verder voort,
Soo dat men noch ten laatst van hondert daalders hoort.
Wech dan met sulcke vreugd, en laatse liever varen,
En wild u geld en goet, voor Vrouw en Kinder sparen.

De moraal ontbreekt niet: melk geen duiven ten koste van je gezin of anderen, want dan *maeckt een Duyf den mensch, als sonder hert en sinnen.*
In *Beschryvinge* wordt één maal naar Amsterdam verwezen:

Een Kort-beck *wel bekent, uyt* Spanjen *hier gesonden,*
En meest in Amstel-Stad, by Jufferen gevonden

(p. A4v). Die opmerking kan wijzen op enige betrekking of bekendheid met Amsterdam maar is anderzijds te algemeen om te concluderen tot grote verbondenheid.
Ook dit nauwelijks bekende boekje wordt in onze tijd op naam gesteld van de Haagse Joannes Vollenhove: in de catalogus van de bibliotheek van de Utrechtse universiteitsbibliotheek (sign.: MAG: BAE 2287). Het ene exemplaar van de Amsterdamse universiteitsbibliotheek (Artis Bibliotheek 242) is toegeschreven aan Johannes van Vollenhoven, bij het andere Amsterdamse exemplaar (sign. Br 519-3) is geen auteur vermeld. Het titelblad van dit laatste exemplaar bevat de mededeling *Den tweeden Druck, op nieus oversien en vermeerdert*, wat erop wijst dat het boekje succes heeft gehad. Ook deze uitgave is voor Van Paddenburgh in 1686 gedrukt.
De tekst uit de eerste druk is in de tweede geheel overgenomen. Op het titelblad zijn vignet en boekverkopersadres wat naar onderen gedrukt om de aangehaalde toevoeging plaats te bieden, en op p. A2r is een noot van twee regels toegevoegd, die geen tekstverplaatsing teweeg bracht. Enkele plaatsen zijn gecorrigeerd. Zo is op p. A2v de in de eerste druk ontbrekende custode 'Van' toegevoegd en werd op p. A4v *Kort-beckjns* vervangen door *Kort-beckjens*; op diezelfde pagina ontbreekt in beide uitgaven overigens de custode. Vastgesteld kan worden dat het zetsel van de eerste druk ook voor de tweede is gebruikt. Dat is – afgezien van de overeenkomende mise-en-page – bij voorbeeld heel duidelijk waar te nemen aan de custode op p. B1r waar 'Vande' beide keren door een beschadiging van de letter tot 'Vanae' is geworden.
De lege bladzijden uit de eerste druk zijn in de tweede druk benut. Pagina A1v is voor de helft gevuld met de Nederlandse vertaling van enkele passages uit de paragrafen 108 en 110 van het tiende boek van Plinius' *Naturalis historia*. Daarop volgt 'Remedie voor de Jicht of Flerezijn, Podagra met haer Susters en Broers' waarin op het medicinale nut van duivenmest wordt gewezen. Aan het slot van dit stukje komt het gebruik van duivenvlees ter sprake als afrodisiacum. Gewaarschuwd wordt dat niet elke duivensoort zich daarvoor leent:
Sommige hebben oock gemeent, dat Duyven-vleesch gegeten, de troetelingh tot Venus-spel soude verwecken. Maer de Poeët Martialis seyt het tegendeel, die hier in niet onervaren is geweest.

13. Epigr. 67. aldus verduytscht:
De Ringh duif *is een spijs, die kan de kracht vertragen,*
Waer door een eerlijck Man sijn Vrouwe kan behagen.
Ghy die het Echte-bed wilt schudden naer den eysch,
En eet den Ring-duyf niet, sy maeckt onwilligh vleysch.
De hier geboden vertaling van een tweeregelig gedicht van Martialis (*Epigrammata* XIII. 67: 'Palumbi') blijkt te zijn ontleend aan *Tachtigh-jarige bedenckingen*, een tekst die Jacob

Cats aan zijn *Ouderdom, buyten-leven, en hof-gedachten* had toegevoegd, voor het eerst in de uitgave die in 1658 voor J.J. Schippers te Amsterdam verschenen was.[56] Indien we er vanuit gaan dat deze toevoegingen van de hand zijn van de auteur, dan getuigen zij, opnieuw, van een zekere belezenheid.
Op de bladzijden B4r-v is de tekst van een *Oud-Vaselaers-Lied* opgenomen die op de melodie van *Galathea geestig dier* kan worden gezongen; het lied bestaat uit vier strofen van acht regels elk. De ik-figuur uit het lied beschrijft hoe een duivenhouder, aan wie het niet lukt zijn dieren allemaal op het hok te krijgen, tot wanhoop wordt gedreven. Een vilein advies vormt de laatste strofe:

Op het lest hy sagh mijn staen,
Met beschaemde kaken
Is hy van het slagh gegaen,
Hoor wat ick gingh maken,
Duyvemelcker riep ick soet,
O jou Uyl en slechte bloet [domme sukkel],
Gaet veel liever spinnen,
Ghy sult meerder winnen.

De laatste pagina wordt gevuld door 'Opschrift voor een Duyve-slagh' dat de hobby van de duivenliefhebber uitdrukt:

Een yeder heeft sijn lust op aard,
Het sy in Jacht, of Schuyt, of Paard
In dit of dat, elck heeft het zijn,
Het Duyven houden, dat is mijn.
Eynde.

Jammer is het dat van de *Utrechtse courant*, die in op 15 januari 1675 onder leiding van Broer Appelaer is gaan verschijnen en tot begin 1711 heeft bestaan, slechts enkele losse nummers te raadplegen zijn, en deze betreffen juist niet de jaren waarin het verschijnen van de twee bovengenoemde boekjes zal zijn aangekondigd. In de *Haarlemse* en *Amsterdamse courant* trof ik geen advertentie aan. Langs die weg is dus evenmin een antwoord te krijgen op vragen die nog resten.

Besluit

De Haagse predikant Joannes Vollenhove moet het auteurschap van 'Verwoestinge van Bozra' en *Beschryvinge der duyven* dus worden ontnomen. Deze, één van Vondels twee zonen in de dichtkunst zoals Geeraerdt Brandt in 1682 in zijn 'Leven van Joost van den

Vondel' heeft vermeld, zou het niet betreuren en de eer graag laten aan wie die toekomt: een Utrechtse Johan van Vollenhoven, wie hij ook precies moge zijn en die de hoog opgeschroefde verwachtingen van enkele drempeldichters voor 'Verwoestinge' zo te zien niet heeft waargemaakt. Maar Utrecht heeft er een zeventiende-eeuwse dichter, zo men wil een schrijver van versregels, bij.

Gebruikte afkortingen

HUA	Het Utrechts Archief
NA	Notarieel Archief

Literatuur

Buisman, 2000 ▸ J. Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen*, IV: 1575-1675, Franeker, 2000.
Dibbets, 1991 ▸ G.R.W. Dibbets, *Vondels zoon en Vondels taal*, Amsterdam, 1991 (http://www.dbnl.org/tekst/dibb001-vond01/.
Dibbets, 2001 ▸ G.R.W. Dibbets, *Predikant en toerist. Het dagboek van Joannes Vollenhove. Engeland, 17 mei - 30 oktober 1674*, Hilversum, 2001.
Dibbets, 2007 ▸ G.R.W. Dibbets, *Joannes Vollenhove (1631-1708). Predikant – dichter. Een biografie*, Hilversum, 2007.
Dongelmans, 1982 ▸ B.P.M. Dongelmans, *Nil Volentibus Arduum*, Utrecht, 1982.
Es, Van den, 1877 ▸ A.H.G.P. van den Es, *Lijsten van leerlingen der Hieronymus-school te Utrecht, gedurende de jaren 1631, 1632, 1633, 1638 en 1659*, Utrecht, 1877.
Graafhuis, 1974 ▸ A. Graafhuis, 'De orkaan van 1674. 'De donder-basuyne Godts", *Maandblad Oud-Utrecht*, 47 (1974) 41-46.
Graafhuis & Snoep, 1974 ▸ A. Graafhuis en D.P. Snoep, *De Dom in puin, 1 augustus 1674: Herman Saftleven tekent de stormschade in de stad Utrecht*, Utrecht, 1974.
Haes, De 1740 ▸ Joan de Haes, *Het leven van Geeraert Brandt*, Den Haag, 1740.
Jeu, De, 2000 ▸ Annelies de Jeu, *''t Spoor der dichteressen'. Netwerken en publicatiemogelijkheden van schrijvende vrouwen in de Republiek (1600-1750)*, Hilversum, 2000.
Knuttel, 1889-1920 ▸ W.P.C. Knuttel, *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek, 1486-1853*, Den Haag, 1889-1920 (2e druk; Utrecht, 1978).
Lieburg, Van, 1989 ▸ F.A. van Lieburg, *De Nadere Reformatie te Utrecht ten tijde van Voetius. Sporen in de gereformeerde kerkeraadsacta*, Rotterdam, 1989.
Orlers, 1614 ▸ J.J. Orlers, *Beschrijvinge der stad Leyden*, Leiden-Delft, 1614 (2e druk; Leiden, 1641).
Stipriaan, Van, 2002 ▸ R. van Stipriaan, *Het volle leven. Nederlandse literatuur en cultuur ten tijde van de Republiek (ca. 1550-1800)*, Amsterdam, 2002.
Tiele, 1861 ▸ *Bibliotheek van de Nederlandsche pamfletten*, III: Juni 1672 - Mrt. 1702, Amsterdam, 1861.
Vollenhove, 1686 ▸ J. Vollenhove, *Poëzy*, Amsterdam, 1686.
Vossen, Van-van Soest, 2006 ▸ V. van Vossen-van Soest, 'De zes wezen van het Ooievaarsnest', *Tussen de Voorn en Loevestein*, 41 (2006) 1-17

Noten

* Met dank aan mevr. drs. W.G.M. Beuker (Artis Bibliotheek), mevr. N. Stoppelenburg (Utrechts Archief) en dr. K. Smit (Utrecht) voor de inlichtingen die ze mij verstrekten.

1. *Hollandtze Mercurius, behelssende, de voornaemste voorvallen in Europa binnen het jaer 1674-1675*. Deel 25. Haarlem: Pieter Casteleyn, 1675: 163.
2. *Tweejaerige geschiedenissen, voorgevallen in de jaeren MDCLXXIV en MDCLXXV*, [...] *onpartijdiglijk beschreven door V.T.V.* [= Geeraerdt Brandt]. Amsterdam: Johannes van Someren, Abraham Wolfgangh, en Hendrik en Dirk Boom, 1678, 281: 'Maer nergens hier ontrent mocht het halen by de schrikkelykheit die men tot Uitrecht en in d'omleggende dorpen vernam [waarnam]'.
3. Deze tekst is weergegeven in Buisman 2000, 674. Aldaar pp. 671-677 veel informatie aangaande de stormramp.
4. Graafhuis & Snoep, 1974.

5. In Graafhuis, 1974 heeft de auteur de ervaring opgenomen die een zekere Jacob Pietersen genoteerd heeft in een Statenbijbel.
6. Van de dan Utrechtse predikant en dichter Jodocus van Lodensteyn is een preek bekend die onder de titel *De roepende stem des Heeren: leerrede over Psalm 29, vs 1-3, gehouden bij gelegenheid der verwoesting van de Domkerk te Utrecht door storm en onweder* in 1832 en ca. 1900 werd uitgegeven.
7. O.a. M.T., *De donder-basuyne Godts, geblasen over Hollandt en Uytert, op den 1. Augustus 1674, zijnde beedach 's avondts, tusschen 7. en 8. uuren* [...]. Amsterdam, 1674. Daarin o.a. de vermelding 'veel Mensch en Beesten doot'.
8. Zie voor de tekst hiervan Lieburg, Van, 1989, 36-37.
9. In 1674 heeft hij onder andere *Beschouwinge van Zion* en *Meditatiën over eenige van 's Heeren Gods eygenschappen* van Jodocus van Lodensteyn in het licht gegeven. Twee jaar later zou hij diens *Uyt-spanningen* uitgeven, de zo succesvolle dichtbundel.
10. Lofdichten op de auteur en/of zijn werk, geplaatst vóórin een boek of bundel.
11. Het is de vraag of 'Verwoestinge' al was gedrukt toen de drempeldichters het ontvingen: de tekst ervan begint in het B-katern. Maar de drukker kan natuurlijk rekening hebben gehouden met het te verwachten aantal liminaria. Niet voor niets heeft hij die teksten in verschillende lettergrootten gezet.
12. De laatste regel kan betekenen 'en uw gedicht plaatsen op de beste plaats van de kerk' en 'en uw gedicht drukken ten nutte van de kerk'.
13. 'Hy doet de dampen opklimmen van 't eynde der aerde./ Hy maeckt de Blixemen, met den regen./ Hy brenght de Wind uyt sijn schatkameren voort'.
14. HUA, Archief 746, inv.nr. 274. In de het verslag van de kerkenraadvergadering van dezelfde dag is sprake van 'schrickelijcken donder en blixem en seer swaren stormen' (HUA, Arch. NH Kerkenraad, inv.nr. 10). Dan ook is het gebruiksklaar maken van de Dom een punt van bespreking.
15. Zie over hem Dibbets, 2007.
16. Sign.: Toonkunst WNU 207-I-37.
17. Sign.: PORTEF 10. Hetzelfde in <Boekbesprekingen.nl>. In deel 250 van de *General Catalogue of printed Books* van het British Museum (Londen, 1964: 288) wordt 'Vollenhoven, Jan van' op één hoop geveegd met 'Joannes Vollenhove' zodat het aanwezige exemplaar van *Lof-gedichten* hem ten deel is gevallen. Ook deel 641 van *The national Union Catalog* (Mansell, 1979, 554) verwijst sub Jan van Vollenhoven naar Joannes Vollenhove, maar bezit geen exemplaar van *Lof-gedichten*. Voor dit artikel is de tekst van pamflet 11217 gebruikt van het microfiche van *Dutch pamphlets: ca. 1486-1648, 1649-1750, 1750-1853*. Set 1: The collection of the Royal Library, The Hague, 1980-2000. Uiteraard beschreven in Knuttel, 1889-1920. In het register van deel II.2 op p. 476 wordt *Verwoestinge* gerekend tot de werken van Joannes Vollenhove.
18. Aldaar p. 21: 'Van Vollenhoven, een vooraanstaand Haags predikant (1631-1708)'.
19. Jeu, De, 2000, 181.
20. Deze gedichten in Vollenhove, 1686, 188-190, 182-187, resp. 331-336. Het tweede gedicht was in 1666 separaat verschenen voor M. van Heyningen in Den Haag, het derde in 1683 voor Gerard Tydeman in Zwolle.
21. Zie Dibbets, 2001.
22. Hij kan dus de genoemde *Pertinente notitie* hebben ontvangen, of bijvoorbeeld *Missive, ofte kort en waarachtig verhaal vande groote schade [...] den 22 Julii [...] t' Utrecht*.
23. Vollenhove in *Poëzy*, 409 in zijn verklaring bij het gedicht 'Echtkrans voor den hooghedelen en welgeboren here Joan van Echten, here van Echten en 't Hogeveen, en de hoogedele en welgebore joffer Anna Elisabet van Haarsolte, dochter van den Kranenberg'.
24. Vollenhove in 'Berecht' bij zijn *Poëzy* (p. *3v).
25. Haes, De, 1740, 158-160. De Haes schreef de biografie in 1712.
26. Recentelijk nog in Stipriaan, Van, 2002, waar de predikant op p. 260 als 'Joannes van Vollenhoven' en op p. 267 als 'Johannes van Vollenhoven' is vermeld.
27. Vollenhove, 1686, 564-577. Zie Dibbets, 1991, en http://www.dbnl.org/tekst/dibb001-vond01/.
28. Zie Tiele, 1861, 97. Voor J. van Dijk te Amsterdam verscheen in 1674 *Godts donder stem tot opwekkinge van ons zorgloos Nederlandt*, en zonder nader drukkersadres in Amsterdam eveneens *De donder-basuyne Godts geblasen over Hollandt en Uytert, op den 1. Aug. 1674*, en *Travaat* [kort durende hevige storm] *geweest tot Amsterdam, den 1 van oegstmaand 1674* van J. Wybrants.
29. Zie Dongelmans, 1982.
30. De familienaam van Joannes Vollenhove was ontleend aan de Overijsselse zeestad. Misschien mogen we uit de spelling *Vollenhoven* afleiden dat deze naam werd overgenomen van het landgoed Vollenhoven in De Bilt, eertijds een uithof van het klooster Oostbroek, maar zekerheid daaromtrent valt niet te bieden.
31. In een akte van 20 november 1674 (HUA, NA, U82a002-57) is sprake van een Aletta van Vollenhoven, de overleden weduwe van Lambert Wissingh. Zij wordt er een dochter genoemd van Gerrit Hendrickxs van Vollenhoven en Sophia Collaert en een zuster van Judith en Claesje. Een oom was Abraham van Vollenhoven. Daarnaast is er een akte van 22 mei 1676 (HUA, NA, U86a001-385), waarin zij een zuster van Johan en Goris van Vollenhoven wordt genoemd en weduwe van Adriaen Balbiaan. Tegen dit huwelijk hadden de broers én haar zwager David de Roy bezwaar aangetekend op 20 augustus 1672 (HUA, NA, U86a001-157).
32. In genoemde akte van 20 november 1674 genoemd als zuster van Aletta en weduwe van schoenmaker Peter Specht, die 6 januari 1668 was begraven (zie ook HUA, NA, U80a005-294, d.d. 20 maart 1679). Over hem: Lieburg, Van, 1989, 99-105, waar hij als metselaar is vermeld. Op 4 november 1635 was hij getrouwd met zijn buurmeisje Claesje. Zij waren de ouders van Willem Specht, koopman, en de predikanten Philippus en Herman Specht (HUA, NA, U81a001-240 d.d. 17 februari 1680). In genoemde akte wordt Abraham van Vollenhoven haar oom genoemd.
33. In een akte van 22 mei 1676 (HUA, NA, U86a001-385) genoemd als echtgenote van David van Loy en zuster van de overleden Aletta.
34. In een akte van 5 februari 1670 (HUA, NA, U70a004-5; zie ook U70a004-174 d.d. 13 juli 1671) vermeld als de overleden echtgenote van boekverkoper (elders boekbinder) Johannes van Hulshuysen, die dan drie onmondige kinderen heeft: Sophia, Anna en Aletta. Een akte

van 26 november 1674 (HUA, NA, 92a002-57) vermeldt haar als dochter van Gerrit Hz. van Vollenhoven en Sophia Collaert.

35. Zie not. akten van 20 augustus 1672 (HUA, NA, U86a001-157) en 22 mei 1676 (HUA, NA, U86a001-385).
36. Zie not. akte van 20 november 1674 (HUA, NA, U79a002-93), waar Aletta zijn (overleden) zuster wordt genoemd.
37. Hoe de Johannes of Jan van Vollenhoven hierbij past die, gewoond hebbend 'Aen 't Vreburgh ontrent het drieharingsteechje' op 11 april 1707 plechtig (met 18 dragers!) ter aarde werd besteld, is niet duidelijk. Hij was getrouwd met Pietronella van Benthem die hem overleefde en op 26.4.1715 nog woonde op Vreburg hoek Drieharingensteeg.
38. Streekarchief Zaltbommel, Archief 254 inventarisnummer 2.
39. Wanneer de eerste (*1629) bedoeld is, bestaat er een relatief groot leeftijdsverschil met de bruid (*1651). Zeker is dat déze Joannes een broer Goris had, die wellicht de Utrechtse Latijnse school heeft bezocht (zie verder).
40. Zie over hen en hun bemoeienissen met de kinderen van Sophia's overleden zuster Anthonetta: Vossen, Van-van Soest, 2006, 1-17.
41. In de Utrechtse klappers op de doopboeken wordt de doop vermeld van hun kinderen Agnes (8 juli 1677), Robbert Cornelis (15 januari 1679), en Johanna Maria (26 augustus 1680); bij de twee laatste dopen was Goris van Vollenhoven doopvader. In het Archief van de bank van Zuilichem berust in de civiele procesdossiers onder 186/215 dossier Jan van Vollenhove, voor zichzelf en namens zijn vrouw contra Carel van Hattem te Brakel d.d. 16 maart 1686, en ibid. fol. 93 toezegging d.d. 13 augustus 1686 van Carel van Hattem, schout te Brakel, dat hij binnen 8 maanden zal 'betaelen allet gene sijne E. ter saecke van coopspenningen van den Oyevaersnest [de ouderlijke woning van o.a. Sophia] is verschult' aan Jan van Vollenhoven. Aldaar ook twee dossiers van processen door S. Vernoy, wed. van Van Vollenhoven, tegen Peter Schoock (1693) en de erven D. Jansen van Bijstervelt (1694) (185/854, resp. 186/267).
42. Streekarchief Bommelerwaard, bank van Zuilichem, dossier 186/215. Van Hattem kwam de gesloten overeenkomst inzake de koop van een huis niet na.
43. Op 10 februari 1693 tegen de erven van Dirck Jansen van Bijstervelt en op 8 juli 1694 tegen Peter Schoock, drost van de Heerlijkheid Poederoijen. Streekarchief Bommelerwaard Archief 186, inv.nr 267, resp. Archief 185, inv.nr 854.
44. Acte d.d. 13 juli 1674 (GAU, NA, U86a001-228). Uit een acte van 24 maart 1690 (GAU, NA, 82a0015-28) blijkt dat de steenhouwer dan dood is en dat Gerrichen vier kinderen had: Johanna, Agnes, Cornelia (later gehuwd met Paulus van Lienden, procureur voor het gerecht van Utrecht) en Pieter (later predikant). Onduidelijk is of hij de Goris van Vollenhoven is die in een akte van 13 februari 1672 wordt vermeld als solliciteur ten bate van de legereenheid van de majoor-ritmeester Wierich Adolf baron van Clout.
45. Es, Van den, 1877, 12.
46. Not. akte van 6 augustus 1678 (HUA, NA, U99a001-31) en 1 februari 1679 (HUA, NA, U86a002-206).
47. Not. acte d.d. 27 juli 1677 en 24 maart 1690 (HUA, NA, U91a002-65 en U82a0015-28).
48. Akte d.d. 22 september 1669 (HUA, NA, U71a001-177).
49. HUA, Arch. NH Kerkenraad, inv.nr. 9-10.
50. Een Pieter van Vollenhoven vervulde het diakonaat in 1655, 1659 en 1663, terwijl een niet bij voornaam genoemde Van Vollenhove in 1682 ouderling is geworden. Een (andere?) Pieter van Vollenhoven wordt in een acte van 20 mei 1654 genoemd als soldaat, in een van 24 april 1666 als klerk bij de Staten van Utrecht. Voor de gegevens uit de kerkenraadacta zie ook Lieburg, Van, 1989, 158.
51. Mevr. drs W.G.M. Beumer, adj.conservator Artis Bibliotheek te Amsterdam, was zo vriendelijk me een kopie van het boekje toe te zenden, waarvoor ik haar hartelijk dank zeg.
52. Orlers, 1614. De 'Aenspraaeck' in 1614 op pp. **IIIr-***Iv, in 1641 pp. XII-XVIII, de geciteerde passage p. ***Ir, resp. p. XVII. Het relaas over de acht buiten de stad gebrachte duiven die door admiraal Louis Boysot met boodschappen naar de stad werden teruggezonden, op pp. 397-401 resp. pp. 523-526.
53. Gedacht kan worden aan *keeft* ('kieft' of 'kievit'). We zouden dan te maken hebben met een geval van de typisch Utrechtse apocope van *-t* na een spirant. Maar stond deze vogel als agressief bekend in de zeventiende eeuw? Dr. J. Swanenberg suggereert verwantschap met het Duitse *kepf* 'roofvogel'. Onomatopoëtisch zou aan een valk kunnen worden gedacht.
54. Met *krem* worden en werden in o.a. Utrechtse dialecten verschillende valkachtige vogels aangeduid, zoals sperwer en kiekendief.
55. Bedoeld zal zijn: de doffer van de zwarte roek, een duif, door de schrijver op p. A2r en v genoemd.
56. Het belangrijkste textuele verschil is dat Cats in r. 2 'moet' in plaats van 'kan' had vertaald.

‘Van kluisters wars en slavernij, de zinspreuk hier is: dood of vrij’

De patriotse revolutie te Wijk bij Duurstede (1783-1787)

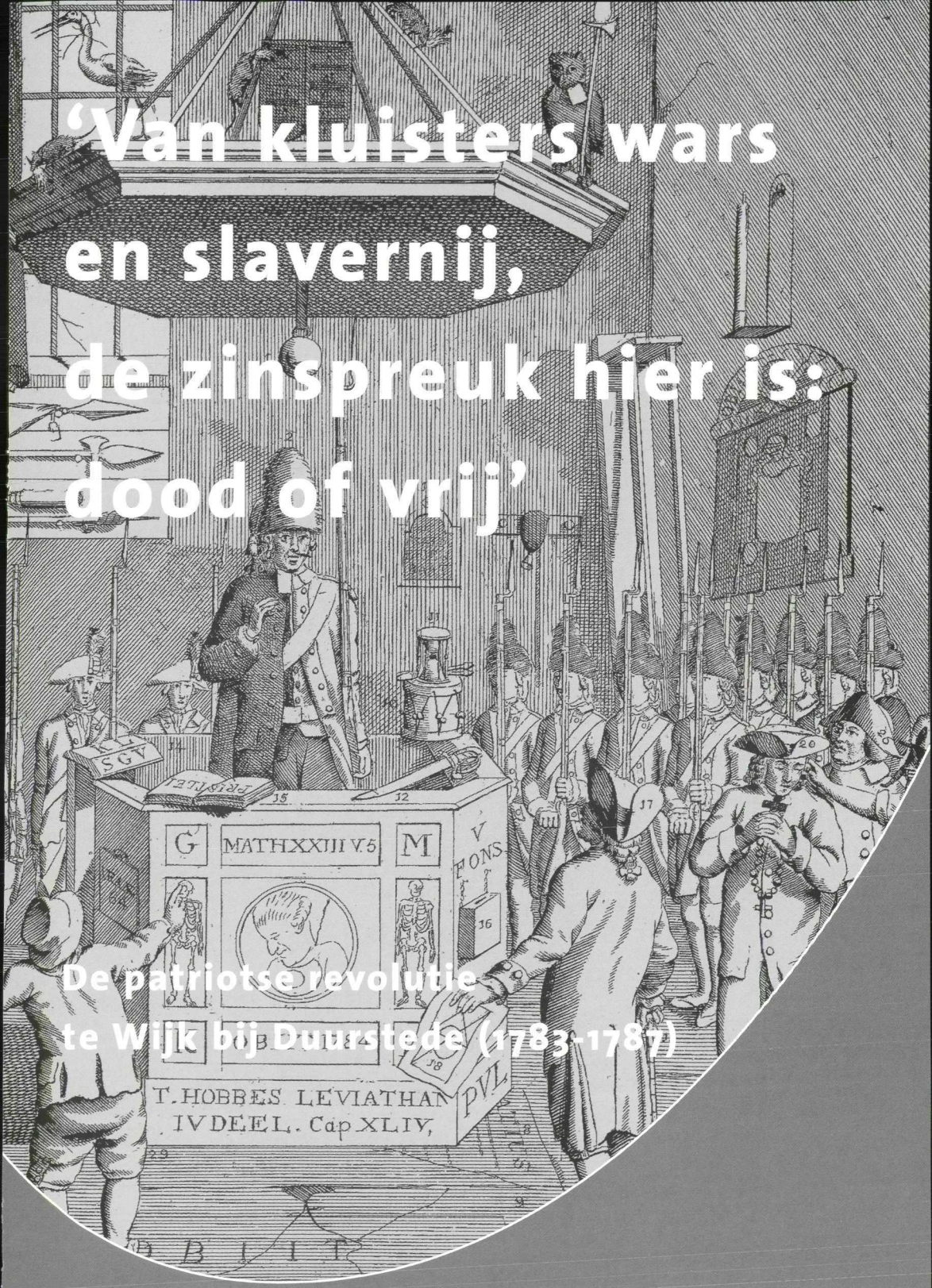

Edwin Maes

In september 1783 kreeg het stadje Wijk bij Duurstede nationale bekendheid als broedplaats en wijkplaats van revolutionaire patriotten. Een kleine vier jaar hield dit patriotse bolwerk stand, totdat een stadhouderlijk regiment voor de stadspoort verscheen. Zonder slag of stoot werd het stadje 'ingenomen' en keerde de rust weer terug. Over deze opmerkelijke periode in de Wijkse geschiedenis verscheen in 1889 het vaak geciteerde boekwerkje De patriotten te Wijk-bij-Duurstede 1783-1787 van J.F. Croockewit. Croockewit beschreef met name wat zich afspeelde in Wijk gedurende deze revolutionaire periode. In dit artikel wordt vooral het waarom beschreven, aan de hand van de hoofdrolspelers en hun motieven. Was er in Wijk sprake van een breed gedragen revolutie van het volk, of ging het om een factiestrijd tussen regenten die profiteerden van de situatie? Wat maakte Wijk nu zo bijzonder en waren de ontwikkelingen hier ook daadwerkelijk van nationaal belang?

Edwin Maes (1967) studeerde geschiedenis in Utrecht. Hij is werkzaam bij Landschap Erfgoed Utrecht en doet in het kader van het onderzoeksproject *Waard om te Weten* onderzoek naar de bestuurlijke elite in Wijk bij Duurstede gedurende de 18de en 19de eeuw.

De patriotse revolutionaire periode in Wijk verliep in vier fases. In de eerste fase grepen de patriotten de macht, met behulp van de stadsschutterij. De strijd speelde zich echter voornamelijk in de magistraat af, waar de prinsgezinde factie al snel het onderspit moest delven. Niet de patriotse regeringsleiders speelden een opvallende rol, maar een zojuist afgestudeerde rechtenstudent en een Wijkse deurwaarder. De tweede fase stond in het teken van de democratische bestuurshervormingen. Er ontstond een tweedeling in echte democraten en gematigden. Een door het volk voorgedragen burgemeester symboliseerde die democratische hervormingen. In de derde fase gingen – volgens sommige patriotten – de hervormingen nog te langzaam. Het invoeren van een eigen bestuursreglement kon niet voorkomen dat er een scheiding ontstond tussen radicale en gematigden democraten. De vierde en laatste fase kenmerkte zich door interne verdeeldheid. Het gebrek aan militaire steun uit andere patriotse steden maakte de stad een gemakkelijk doelwit. [2]

Inleiding

De jaren 1780-1787 waren voor de Republiek onder stadhouder Willem V onrustige tijden. Nederland was door de catastrofaal verlopen Vierde Engelse oorlog (1780-1784) in een wankele economische en politieke positie geraakt en de ontevredenheid over het bestuur van het land nam daardoor toe. In de zomer van 1781 verscheen in tientallen steden en dorpen een anoniem pamflet *Aan het Volk van Nederland* en dat veroorzaakte een schok in het land. Niet alleen stelde het pamflet de wantoestanden in de Republiek aan de kaak, ook werd de verantwoordelijke hiervan aangewezen: stadhouder Willem V. Volgens het pamflet was de grote macht van de stadhouder de belangrijkste oorzaak van de economische stagnatie. De schrijver van het pamflet - naar veel later bleek de Overijssels-Gelderse baron Joan Derk van der Capellen tot den Pol - bood ook een alternatief. Hij was voorstander van een volksregering, waarbij de regenten niet door de stadhouder, maar door het volk gekozen werden. Om dat laatste kracht bij te zetten werd het volk opgeroepen zich sterk te maken door middel van drukpers en burgerbewapening.

Het verzet in het land nam toe en de ontevreden aristocraten en idealistische democraten, ook wel patriotten genaamd, bundelden hun krachten in hun streven naar een bestuurlijke vernieuwing. Er verschenen steeds meer oppositionele periodieken, zoals in Amsterdam *De Politieke Kruyer* en het Utrechtse *De Post van den Neder-Rhyn*. Een belangrijkere eerste stap om tot politieke veranderingen te komen, was het in ere herstellen van talrijke stadsschutterijen in Utrechtse steden, zoals dat in juli 1783 te Utrecht en in september van datzelfde jaar in Amersfoort en Wijk bij Duurstede gebeurde. Naast de schutterijen ontstonden in verscheidene steden ook patriotse legertjes (zogenaamde vrijkorpsen). De oprichting daarvan achtten de patriotten noodzakelijk om zich tegen aanvallen van orangisten te kunnen beschermen. In werkelijkheid waren deze gewapende burgers een geschikt instrument om de druk op de lokale politiek te vergroten en deze te beïnvloeden. Het was het begin van een onrustige en chaotische periode die het land op de

rand van een burgeroorlog deed balanceren. Een opmerkelijke rol in die periode speelde Wijk bij Duurstede.

De recommandatie

Rond 1780 woonden in Wijk bij Duurstede ongeveer 1450 personen. Het stadje had vooral een markt- en verzorgingsfunctie voor het omringende platteland. Ongeveer de helft van de bevolking werkte in de nijverheid, de handel en het verkeer. De nijverheid, dat waren vooral kleine ambachtslieden die voor de lokale markt werkten. De categorie handel en verkeer werd in hoofdzaak gevormd door kleine middenstanders, zoals winkeliers en groente- en fruitverkopers, naast een aantal schippers en kooplieden in wijnen.[3]

Het grootste deel van de Wijkse inwoners was Rooms-katholiek: ongeveer twee keer zo talrijk als de gereformeerden. Toch had de katholieke bevolking op bestuurlijk gebied verhoudingsgewijs weinig in te brengen. Voor de vervulling van een openbaar ambt in de Republiek was lidmaatschap van de gereformeerde kerk een vereiste. Hoewel er onder de katholieke bevolking veel armoede was, woonden er in de stad ook katholieken die de meeste gereformeerde regenten in rijkdom overtroffen. De afstand tussen de regenten en de sociale lagen daaronder was in een kleine stad als Wijk veel geringer dan in een grote stad als Utrecht (met rond de 30.000 inwoners).[4] De meeste aanzienlijke regenten rentenierden en hadden hun geld geïnvesteerd in huizen, grond, hofsteden en overheidsobligaties. Voor het vervullen van hun functie in de stadsregering kregen zij slechts onkosten vergoed.[5]

De magistraat (het dagelijks bestuur) van Wijk bestond uit twee burgemeesters en zeven schepenen. Burgemeesters en schepenen behoorden tot de 'raad' of vroedschap (burgemeesters, schepenen en raden) die twaalf leden telde. De raadsleden die niet in de magistraat zaten werden ook wel de 'oude raad' genoemd, omdat het hierbij ging om personen die eerder in de magistraat hadden gezeten.

De schout, ook wel hoofdofficier genoemd, werd benoemd door de stadhouder. Hij handelde namens de stadhouder en de Staten van Utrecht. In Wijk was de schout meestal van adel, zoals in de jaren 1780 de hoofdofficier de Graaf van Rechteren. Deze was ook kolonel (de hoogste rang) van de stadsschutterij en had in die hoedanigheid zitting in de krijgsraad van de schutterij. Hij was tevens voorzitter van de stedelijke rechtbank, het stadsgerecht.

De magistraat droeg samen met de schout op 20 oktober, Sint-Victor, de nieuwe burgemeesters, schepenen, raden en andere functionarissen aan de stadhouder voor. Uit deze door de magistraat opgestelde nominatie koos de stadhouder – zoals was vastgelegd in het Utrechtse regeringsreglement van 1674 – de leden van de vroedschap (de zogenaamde recommandatie). In de praktijk waren de vroedschappen niet vrij in het opstellen van de nominatie, maar dienden ze de stadhouder te vragen of hij bepaalde personen op de nominatie geplaatst wilde zien. Daarnaast had de stadhouder de bevoegdheid om raden

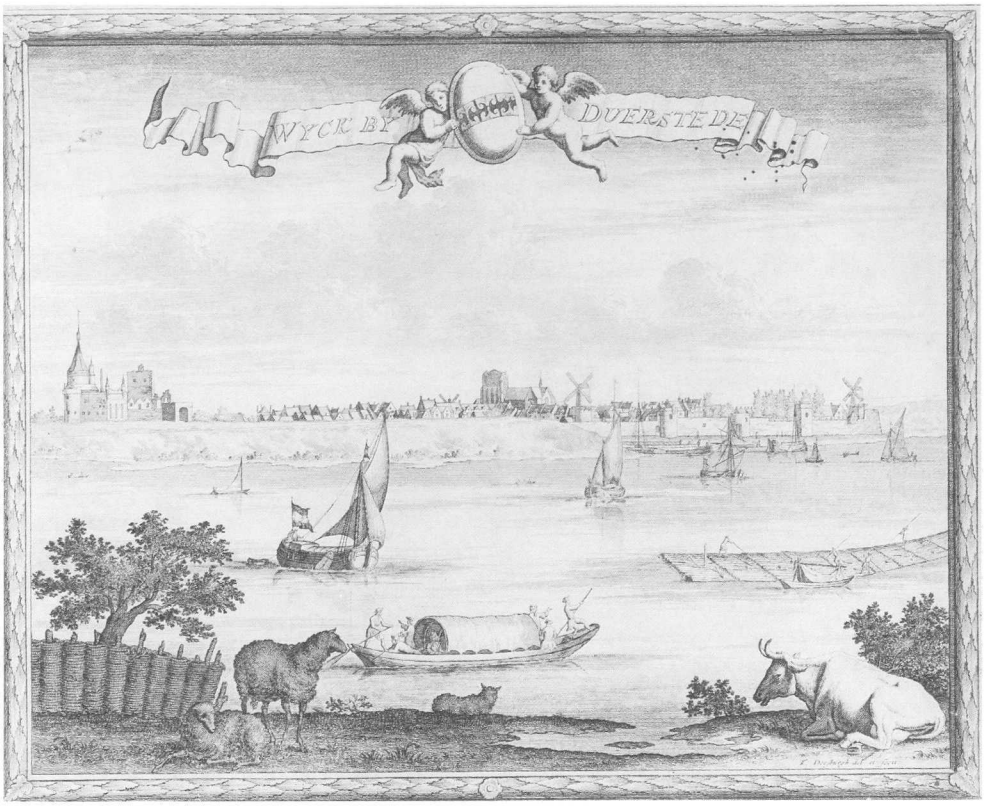

Gezicht over de Lek op Wijk bij Duurstede, door T. Doesburgh, ca. 1685. HUA, Collectie Beeldmateriaal.

te ontslaan of tussentijds bij vacatures te benoemen.

Bij de jaarlijkse voordracht voor de magistraatsbenoemingen vonden er meestal wisselingen plaats in de functies van burgemeesters, schepenen of raden, waardoor over het algemeen telkens dezelfde regenten in de stadsregering zaten. De politieke macht onder deze regenten was echter onevenredig verdeeld. Zo vervulden de welvarendste en invloedrijkste Wijkse regenten meestal twee jaar de functie van burgemeester, het eerste jaar als tweede en het volgende jaar als eerste burgemeester. De belangrijkste politieke functie van de burgemeester bleef steeds meer tot een kleine kring beperkt. Wanneer we bijvoorbeeld kijken naar de periode 1760-1783, dan vervulden slechts negen regenten deze functie. Onder de regenten die het ambt van burgemeester uitoefenden, ziet men ook duidelijk onderscheid. Zo waren IJsbrand Bruijn en Aernout de Joncheere ieder elf keer burgervader, Dirk Bruijn Georgiesz was dat acht keer en Jan van Wieringhen, Nicolaas van Ossenberch en Wim Verhel ieder vier keer. Het is dan ook niet vreemd dat de Wijkse magistraat in de loop van de achttiende eeuw allerhande facties kende – regenten die over bepaalde zaken hetzelfde dachten – waarbij de strijd zich vooral concentreerde op het rouleren van de posities en bijbehorende emolumenten.[6]

Wijk bij Duurstede vormde samen met de andere steden Amersfoort, Rhenen, Montfoort en Utrecht het derde lid van de Staten. In dat derde lid heerste een voortdurende competentiestrijd tussen Utrecht en de kleine steden die zich altijd beknot achtten. De kleine steden zaten bij toerbeurt in de Statenvergadering en streefden naar een vergroting van de eigen inbreng.

De eerste fase: een aarzelend begin

Tijdens de eerste dagen van september 1783 werd de schijnbare rust in het stadje Wijk bij Duurstede ruw verstoord. Onbekenden plakten 's nachts heimelijk pamfletten op, waarin de burgerij werd opgeroepen om weer 'in den wapenhandel te oefenen'. Deze oproep om de burgerbewapening uit de versukkeling te halen, kwam niet uit de lucht vallen. Naar het voorbeeld van Utrecht in juli 1783, vonden in september van dat jaar in Amersfoort, Soest, Maarssen en Maarsseveen soortgelijke acties plaats.

Toen de Wijkse vroedschap op 5 september 1783 bijeen kwam, toonden de heren zich ontstemd over de inhoud van de pamfletten. Zij waren vooral beducht dat deze 'saamenrottingen' zouden veroorzaken die 'wel ligt zeer nadelige gevolgen voor de goede rust en veiligheid binnen deeze stad' zouden hebben.[7] Besloten werd de pamfletten te verwijderen en zogenaamde 'saamenrottingen' te verbieden. De vroedschap maakte zich echter zoveel zorgen over de situatie dat ze besloot om een commissie naar stadhouder Willem V te sturen en diens advies in te winnen. De commissie bestond uit de twee oranjegezinde en aanzienlijke regenten – te weten de tweede burgemeester Aernout de Joncheere en de oud-burgemeester IJsbrand Bruijn – begeleid door de secretaris van Wijk, Leendert Van Schaik. Vier dagen later deed de commissie verslag in de vroedschap over het bezoek aan Den Haag. De stadhouder hechtte zijn goedkeuring aan de maatregelen die het stedelijke bestuur had genomen en beloofde het te zullen 'maintineeren'.[8]

Niet alle raadsleden hadden het initiatief gesteund om een commissie naar de stadhouder te sturen. Zo vond de eerste burgemeester (en notaris) Mr. Nicolaas van Ossenberch de instelling van een commissie nogal overdreven. Hij kreeg steun van het raadslid en oud-burgemeester Dirk Bruijn Georgiesz. Deze protesteerde op 9 september per brief tegen deze gang van zaken: 'Waarin heeft den burger misdaan teegens haar overheid. Ik weete het niet. Wij hebben den naam van Burgersvaarders: laaten wij dan ook alzoo handelen.'[9] De patriotse regenten Van Ossenberch en Bruijn Georgiesz spraken zich in de vroedschap nog niet openlijk uit voor de herinvoering van de burgerbewapening. Schutterijen waren in deze dagen verdacht. In Utrecht hadden de patriotten met deze gewapende burgers de stadsregering onder druk gezet.

Er was op dat moment in Wijk sprake van drie groepen of facties in de magistraat. De factie rond de prinsgezinde regenten Aernout de Joncheere en IJsbrand Bruijn had voorlopig nog het verzoek tot burgerbewaping kunnen weerstaan. Blijkbaar konden de patriotten, de factie Bruijn Georgiesz en Van Ossenberch, op dat moment nog niet rekenen op

de steun van een derde factie, een wat meer onafhankelijke groep van zes raadsleden die de helft van de vroedschap vormden.

Inmiddels verzamelde Adolph Hendrik Graaf van Rechteren, heer van Geerestein, hoofdofficier van Wijk en kolonel van de plaatselijke schutterij, steun voor een rekest waarin de burgerij aangaf zich 'in navolginge van een menigte andere Vaderlandsche steden gaarne in den wapenhandelen' te willen oefenen. [10] De schutterij in Wijk leidde een slapend bestaan en de krijgsraad kwam jaarlijks een enkele keer bijeen om te vergaderen en vooral te dineren. Leden van de vroedschap vervulden veelal de functie van kapitein over de beide compagnieën.

Waarschijnlijk nam de Graaf van Rechteren niet als enige het initiatief tot het indienen van het rekest. Toch was zijn initiatief opmerkelijk, aangezien in veel plaatsen, zoals bijvoorbeeld Amersfoort, de hoofdofficier werd gezien als een verlengstuk van de stadhouder. [11] Van Rechteren, die in Utrecht woonde, moet van dichtbij hebben meegekregen hoe in die stad in februari 1783 het herstel der schutterij en de oprichting van vrijkorpsen had plaatsgevonden. Kort daarop volgde Dordrecht en daarna verspreidde deze beweging tot revitalisering van de schutterijen zich als een olievlek over de Republiek. [12]

Op zaterdag 13 september liet kolonel Van Rechteren de krijgsraad voor het eerst sinds maanden weer bijeenkomen voor een vergadering. Opvallende afwezigen waren de beide kapiteins der stadscompagnieën: de regenten IJsbrand Bruijn en Nicolaas van Ossenberch. Zij steunden het initiatief van Van Rechteren, maar wilden als raadsleden niet in relatie worden gebracht met de ondertekenaars van het rekest.

Meteen na aanvang van de vergadering, toonde luitenant Gerardes Wannaar aan de officieren een door 145 burgers ondertekende rekest. Na een korte discussie ging een meerderheid met de inhoud van dit rekest akkoord. [13] Twee dagen later verschenen voor de vroedschap - als gecommitteerden van de krijgsraad van de stad Wijk - kolonel Van Rechteren en de luitenanten Van Elst en Wannaar. Wannaar, koopman in wijnen, behoorde tot de invloedrijkste katholieken van de stad. Van Elst was de schoonzoon van de eerste burgemeester Van Ossenberch en zal zijn schoonvader vooraf zeker van de ontwikkelingen op de hoogte hebben gesteld. De heren verzochten om in navolging van Utrecht en andere steden weer te mogen exerceren in de wapenhandel 'tot welzijn van Stad en Lande en tot handhaving van de Privilegiën en Rechten'. [14] Om hun verzoek kracht bij te zetten, overhandigden zij het door inmiddels 161 burgers ondertekende rekest. Blijkbaar onder indruk van dit rekest ging de stadsregering nu unaniem akkoord met het verzoek en stelde ze een commissie samen. Deze bestond uit de oud-burgemeester Bruijn Georgiesz, gepensioneerd officier der cavalerie Lambertus Bernardus Frijkenius en secretaris Van Schaik. Deze commissie kreeg de opdracht om samen met de krijgsraad een nieuw reglement voor de schutterij samen te stellen. Deze plotselinge omslag van de vroedschap in de herfst van 1783 paste in het algemeen heersende gevoel van groeiende internationale onveiligheid. Deze situatie deed zelfs Willem V besluiten om aan steden toestemming te geven om een burgerwacht in te stellen.

Het besluit van de Wijkse vroedschap om de burgerbewapening weer in ere te herstellen, zorgde voor de nodige vreugde en opwinding onder de bevolking. In navolging van andere steden had Wijk zijn schutterij in ere hersteld. Daarnaast was er het besef dat door het indienen van verzoekschriften de burgers niet alleen hun wensen kenbaar konden maken, maar dat er ook naar ze werd geluisterd. Spottend werd in die dagen over het patriotse Wijk geschreven: 'Men moedigt zelfs de kinderen aan tot de Wapenoefening en hoort van niets anders dan van exerceeren en manouvreeren'.[15] De Wijkse burgerij scheen, gesterkt door dit eerste succes, door een revolutionaire koorts te zijn aangestoken. Juist datgene wat de vroedschap trachtte te voorkomen, gebeurde nu. Er waren verscheidene 'saamenrottingen' in kroegen en er vonden verhitte discussies plaats over de wijze waarop de ingedutte schutterij en de wapenoefening hersteld konden worden. Met name de patriotsgezinde vroedschapsleden Bruijn Georgiesz en Van Ossenberch mengden zich nu openlijk in deze discussie.[16]

Een tweede rekest

Op 23 september, slechts acht dagen na het eerste rekest, las burgemeester Van Ossenberch in de vroedschap een door 240 burgers ('door genoegzaam al onze burgers en ingezetenen ondertekend') ingediend rekest voor.[17] Onder dankbetuiging voor het besluit om de schutterij en de wapenoefening in ere te herstellen, werd nu in navolging van andere steden, een verzoek ingediend dat dieper ingreep in het gezag en de rechten van de stadhouder. Men eiste een einde aan het recht van de stadhouder om bestuurders te benoemen, de zogenaamde recommandatiën. Dit reglement was in 1674 aan Utrecht opgelegd als straf voor de snelle capitulatie voor Lodewijk XIV.

Verder eisten de indieners van het het rekest dat de leden van de stedelijke regering in Wijk wonen. Iemand die van de stad voordeel trok, moest ook de lasten helpen dragen. Tevens zouden leden van de stadsregering niet langer twee ambten tegelijk mogen bekleden en dienden de nieuwe officieren van de schutterij uit de burgers te worden gekozen. Tot slot wensten de requestranten vermindering van de 'ondragelijke lasten' die het volk willekeurig en zonder noodzaak waren opgelegd.[18]

De vroedschap kon zich vinden in het eerste verzoek. 'Het Provinciaal Reglement van 1674 toch spreekt van geen andere Nominatie dan die van Burgemeester en Schepenen. Het, zooals gewoonlijk, brengen van een dubbeltal, ter keuze door den Prins, voor Kameraar, Kerk- en Potmeester, Rentmeester der gebeneficiëerde goederen, Molenmeester en Heemraad, was een ingeslopen misbruik.'[19] De missive met de nieuwe nominaties was echter al aan de stadhouder verzonden. Een commissie vertrok daarom naar Den Haag om de missive in te trekken. De stadhouder ontving de heren weliswaar, maar verzocht de raad om zich aan het reglement van 1674 te houden.

De vroedschap besloot om eerste burgemeester Aernout de Joncheere, woonachtig op Huize Steenisweerd bij Cothen, en de raden in de vroedschap Theodorus Johannes Casper

Plucker, wonende te Buren en Mr. Pieter Jacob Curtius, heer van Nieuwaal, wonende op Landgoed Oud-Wulven te Houten, tot 1 december 1783 de tijd te geven zich in de stad te vestigen. Deze beslissing kon zonder veel protest in de vroedschap genomen worden, aangezien de betreffende raadsleden zelf niet aanwezig waren. Wanneer de drie raden niet aan deze eis voldeden, zouden 'zoodanige maatregelen genomen worden, als men tot genoegen der Burgerij en tot behoud der rust noodzakelijk oordeelde'.[20]

De prinsgezinde IJsbrand Bruijn protesteerde maar hij kreeg geen steun en daarmee leek de strijd tegen de invloed van de stadhouder op het stadsbestuur gewonnen te zijn. De meeste regenten steunden namelijk de hervormingsbeweging in de hoop zo de macht en invloed van de stadhouder te kunnen terugdringen. Met de voorlopige 'uitschakeling' van de invloedrijke oranjegezinde regent De Joncheere werd de eerste stap gezet. In feite wilden de patriotten herstel van de vrijheid en de oude rechten van de stedelijke overheid. De overige eisen van de burgerij gingen de meeste regenten veel te ver en werden door de vroedschap voorlopig in beraad gehouden.

De situatie in Wijk verschilde in de herfst van 1783 niet veel van die in plaatsen als Amersfoort en Maarssen, waar ook de schutterijen werden geactiveerd, uitgebreid en bewapend. De centrale kwestie in al deze plaatsen was echter de wens om het recommandatierecht af te schaffen en zo de rol van de stadhouder in te perken. In Montfoort verliep de herbewaping minder vlot. De maarschalk van het Land van Montfoort weigerde eerst zijn toestemming. Uiteindelijk kwam er in februari 1784 een nieuw schuttersreglement, maar de regenten hielden de zaak goed onder controle en wisten radicale geluiden de kop in te drukken. In Rhenen was de situatie weer anders. Daar was de animo voor de herbewapening van de burgerij niet groot. De stad kreeg in november 1784, vanwege de groeiende internationale onzekerheid, het verzoek van de Staten van Utrecht, om de burgers weer onder de wapenen te roepen.[21]

In ander plaatsen speelde de problematiek rond het regeringsreglement van 1674 geen rol, zoals in de baronie IJsselstein of de destijds Hollandse plaatsen Oudewater en Woerden. Dat nam niet weg dat ook daar exercitiegenootschappen werden opgericht.

Een vurig patriot

De krijgsraad van de Wijkse stadsschutterij had het initiatief genomen voor het indienen van de twee rekesten. De namen van de officieren van de burgerwacht stonden boven aan de lijst van de ondertekenaars. Een opvallende naam op die lijst was die van Mr. Adriaan de Nijs (1760-1836). Al snel zou deze jonge fanatieke patriot uitgroeien tot woordvoerder van de burgerwacht en de burgerij. Hij had zich actief patriots opgesteld in de stad Utrecht maar zijn werkterrein verplaatst naar Wijk bij Duurstede.[22] Ook daar immers was de schutterij in de versukkeling geraakt. De geboren Wijkenaar, die als officier van het Utrechtse vrijkorps veel ervaring had opgedaan, werd door de Wijkse krijgsraad genomineerd en op 23 september aangesteld als majoor van de twee 'Compagnien Burgerij

Portret van Christiaan Haentjens (1741-1825). Maker en jaartal onbekend (met dank aan H. F. Haentjens).

deeser Stad'.[23] Met de aanstelling van De Nijs, die door de vroedschap moest worden bevestigd, werd ook duidelijk hoe de verhoudingen in de magistraat waren. De oranjegezinde oud-burgemeester IJsbrand Bruijn, die samen met de patriciër Aernout de Joncheere jarenlang in Wijk de belangrijkste ambten had bekleed, protesteerde fel tegen deze gang van zaken. Bruijn, kapitein van één der burgercompagnieën, vond het onacceptabel dat een burger (ook al was deze welgesteld) zomaar boven de twee kapiteins, die leden der magistraat waren, kon worden aangesteld. Hij dreigde zijn functie neer te leggen.

Inmiddels had er bij de twee compagnieën een kleine 'zuivering' plaatsgevonden. Een enkele officier – vooral onder degenen die buiten de stad woonden – deed 'vrijwillig' afstand en een aantal nieuwe officieren en onderofficieren uit de burgerij werd aangesteld. De oprichting van een vrijkorps was daarmee overbodig geworden.

Onder de nieuw benoemde officieren manifesteerde de jongste – Christiaan Haentjens – zich het opvallendst, door zich samen met De Nijs meteen te buigen over de bewapening van de schutterij.[24] Haentjens (1741-1825), afkomstig uit een Duitse familie van schippers, was in 1776 te Wijk een handel in ijzerwaren en steenkolen begonnen. Deze listige koopman, die voortdurend ingewikkelde constructies moest verzinnen om zijn crediteuren buiten de deur te houden, voelde zich door de regenten benadeeld. Zo werd de door hem begeerde post van 'ontvanger van 's Lands Domeinen Tol' aan de zoon van een vroedschapslid vergeven. De benoeming tot officier in de stadsschutterij zag Haentjens als een belangrijke stap om zijn maatschappelijke positie te verbeteren. Tevens bood de benoeming hem de mogelijkheid om op te komen voor de belangen van de burgerij, en in het bijzonder de kleine middenstand waartoe ook hij behoorde.[25] Haentjens en De Nijs behoorden tot de patriotten die pleitten voor bestuurshervormingen en daarop inspraak en controle wilden behouden. Dat kon het beste worden bereikt door lid te worden van een exercitiegenootschap en dan in de vergaderingen rekesten aan de stadsregering op schrift te stellen. De Nijs en Haentjens richtten zich in eerste instantie tegen de in hun ogen corrupte lokale regenten.

Het volk spreekt

Rekest na rekest werd bij de magistraat ingediend. Het initiatief kwam niet meer alleen van de schutterij, ook de burgers lieten zich steeds meer gelden. Naast bezwaarschriften

en verzoeken om lastenverlichting, handelden de rekesten over zaken als het vergeven van ambten. Voordat de magistraat de tijd kreeg om te reageren, stond er alweer een grote groep burgers op de stoep van het stadhuis om een volgend rekest af te geven. Al snel werd het gewoon dat patriotse burgers direct naar de raadszaal kwamen. Sommige vroedschapsleden voelden zich tijdens de vergaderingen geïntimideerd door het aanwezige 'gepeupel'.

De kwestie rond de drie buiten Wijk wonende regenten hield de gemoederen het meeste bezig. Eind september 1783 gaf raadslid Curtius van Nieuwaal aan dat hij wilde aftreden. Het raadslid Plucker werd op 5 oktober door de magistraat per missive verzocht om zijn ontslag in te dienen. Een dag later behandelde de vroedschap een schrijven van burgemeester De Joncheere die meende 'met inwooning of kwartier in de stad' aan de eisen te voldoen. [26] Ook Curtius sloot zich direct bij dat standpunt aan. Hij wilde daarom toch aanblijven en dacht met het huren van een kamer te kunnen volstaan. Terwijl de brief van burgemeester De Joncheere nog moest worden behandeld, stonden enkele patriotten al met een door 231 burgers ondertekend rekest voor de deur van het stadhuis. Zij protesteerden tegen de weigering van de drie raadsleden om zich in Wijk te vestigen. Deze regenten deelden volgens de burgerij niet alleen niet in gelijke mate in de lasten die op de ingezetenen drukten, maar door hun afwezigheid belemmerden ze ook 'den geregelden gang van zaken'. [27]

Het rekest was echter vooral een aanklacht tegen de persoon van De Joncheere en diens nieuwe benoeming tot burgemeester. Zo had De Joncheere 'ongunstige denkbeelden' die voortkwamen uit 'al ten willekeurig en hoogmoedig gedrag'. [28] Daarnaast nam hij al een groot aantal jaren een stevige positie in de vroedschap in. Niet alleen was De Joncheere regelmatig tot eerste burgemeester aangesteld, maar volgens zijn tegenstanders misbruikte hij zijn positie door 'sedert verscheydene jaren de meeste en lucratiefste commissien dezer stad' aan zichzelf te gunnen. [29]

De onrustige situatie in Wijk en de protesten van de burgerij hadden deels succes. Op 8 oktober ontving de vroedschap een missive van oud-burgemeester Plucker die vanwege zijn gevorderde leeftijd, 'zwakheyd des lighaams en manquement des gesigts', aangaf niet langer zijn functie als raadslid te kunnen uitoefenen. [30]

Intussen werden de stellingen binnen de vroedschap duidelijk ingenomen. Het raadslid, oud-burgemeester Bruijn, deed kritische uitlatingen over de groter wordende invloed der burgerij. Tevens vond hij dat de 'zonderlinge exercitiedrift' van de burgerij om de vrijheid en rechten van de bevolking te kunnen waarborgen, juist het tegenovergestelde effect had. [31] Zonder de publieke rust, verschuldigde gehoorzaamheid en ondergeschiktheid aan de wettelijke autoriteit, konden de vrijheden en de rechten van burgers immers niet worden verdedigd en zou de samenleving in totale chaos eindigen. Naar aanleiding van deze uitspraken werd Bruijn, die evenals Van Ossenberch al bijna twintig jaar kapitein der schutterij was, op 10 oktober 1783 door de krijgsraad verzocht om 'vrijwillig' afstand te doen van zijn functie. In Bruijns plaats benoemde de krijgsraad zijn oom, de patriotse oud-burgemeester, raadslid Dirk Bruijn Georgiesz. Hij kreeg onmiddellijk de rang van lui-

tenant-kolonel en werd daarmee de tweede man achter kolonel Graaf van Rechteren.
Op 12 en 13 oktober 1783 waren de raadsleden Bruijn, Van Mierloo en Van Bern niet aanwezig tijdens de vergadering van de vroedschap. Deurwaarder Hendrik Schilge kreeg de opdracht om de heren thuis op te halen, doch trof alleen gesloten deuren aan. De aanwezigheid van de raadsleden was echter zeer gewenst, omdat de nieuwe nominatie van burgemeesters, schepenen en raden gemaakt diende te worden. Met name de nominatie van nieuwe raadsleden uit de burgerij, die als zeer actieve patriotten bekend stonden, stuitte bij de raadsleden op veel weerstand. Waren dat niet die onruststokers die geen respect hadden voor hun meerderen?
Ondanks de afwezigheid van enkele vroedschapsleden vonden de nominaties van de nieuwe raadsleden toch plaats. Het optreden van deze passieve vroedschapsleden wakkerde de onrust in Wijk wel verder aan. Dagelijks vonden er op de Markt voor het stadhuis samenscholingen van burgers plaats. Deze hadden het vooral gemunt op regent De Joncheere en eisten zijn spoedige vertrek. Deurwaarder Hendrik Schilge (1752-1843) ontpopte zich als aangever en woordvoerder van deze opstandige burgers. Toen 's ochtends op 17 oktober een groep burgers na een bijeenkomst weer uit elkaar was gegaan, besloot Schilge met een paar volgelingen op hardhandige wijze de huizen van enkele Oranjegezinden te betreden en de bewoners te intimideren. Toen dit IJsbrand Bruijn ter ore kwam, besloot hij Schilge diezelfde ochtend daarop aan te spreken. De rel die daarop volgde, zou breed worden uitgemeten in de patriotse couranten.

De burgers in geweer

De casus Bruijn versus Schilge kende twee waarheden. De eerste staat in een verslag van Bruijn aan de Staten en de tweede in een anoniem ingezonden verslag in de *Utrechtsche Courant*. Volgens Bruijn kwamen in de middag van 17 oktober 1783 leden van de vroedschap bij een schouw (de inspectie van waterwegen, rijwegen etc.) op de Wijkerweg een groep burgers tegen. Het gezelschap, met aan het hoofd de deurwaarder Schilge, bevond zich buiten de stadsjurisdictie en had daar volgens het schouwende raadslid Bruijn niets te zoeken. Schilge tikte tegen zijn hoed en wilde de schouwende raadsleden, gezeten in een rijtuig, laten passeren. Daarop sprak IJsbrand Bruijn hem aan op diens ongepaste en intimiderende optreden bij de woning van enkele respectabele inwoners van Wijk. Ook liet hij Schilge weten dat een deurwaarder meer respect moest tonen bij het begroeten van een lid van de magistraat. Schilge klom toen op het rijtuig en sprak IJsbrand Bruijn in steeds grovere bewoordingen met 'Jij' en 'Jou' aan. Daarop trok Bruijn hem aan rok of das en ordonneerde hem zich correct te gedragen. Schilge ontbrandde in grote woede en riep: 'Jou Bl.... Ik zal je vermoorden'.[32] Hij moest, aldus Bruijn, door de anderen ervan weerhouden worden om hem aan te vallen.
Inmiddels was er in de stad vanwege het incident bij de schouw veel commotie en beroering onder de burgerij ontstaan. Een grote menigte gewapende burgers bevond zich op

de grens van de stadsjurisdictie om de terugkomende schouwen op te wachten. Om mishandeling te voorkomen, werd Bruijn onder bewaking naar huis gebracht. Volgens Bruijn was hier geen sprake van toeval, maar had Schilge de hele zaak in scène gezet. [33]

In de *Utrechtsche Courant* werd duidelijk waar de sympathieën lagen. De 'braave deurwaarder Schilge, om zyne Patriottische denkbeelden, by den braaven burger in de grootste achtinge' is het slachtoffer geworden van 'zwarten nyd', omdat het patriottisme in Wijk in zo'n korte tijd 'zoo veel velds gewonnen heeft'. [34] Volgens de *Courant* had Bruijn de deurwaarder al op het stadhuis aangesproken op diens 'huisbezoeken' van die ochtend. Vervolgens ging de discussie over de toon die Schilge tegen Bruijn had aangeslagen. 'Jij moet weten dat je Deurwaarder bent, en dus een dienaar van de Magistraat', aldus Bruijn. Daarop had Schilge geantwoord: 'Ja, dat weet ik wel, ik ben je deurwaarder en niet je hond'. [35] Toen de gecommitteerden Bruijn, Van Bern, Frijkenius en secretaris Van Schaik per rijtuig aan de schouw wilden beginnen, moest op verzoek van Bruijn ook deurwaarder Schilge mee. Al snel ontstond er tussen beide heren een woordenwisseling over het gebruik van het woord 'jij'. Daarop brak Bruijn in woede uit en trok Schilge bij zijn das naar zich toe. De andere regenten moesten de twee uit elkaar halen. De schouw ging vervolgens gewoon door, alleen secretaris Van Schaik, de zwager van Schilge, brak de schouw eerder af en keerde naar zijn woning terug. Daar verzamelde zich een groep burgers die vroegen wat er precies was voorgevallen. Een steeds groter wordende groep snelde naar de stadspoort en begeleidde van daaruit het rijtuig naar het stadhuis. Inmiddels had zich de Wijkse schutterij op het marktplein verzameld en bracht majoor De Nijs oud-burgemeester Bruijn naar zijn huis, waar uit voorzorg een wacht werd neergezet. [36]

De zaak zou maandenlang de gemoederen in Wijk bezighouden. Beide heren dienden een klacht in en het stadsgerecht oordeelde vervolgens dat de heren een boete moesten betalen. Daartegen gingen de beide kemphanen in beroep. In Wijk kon Schilge op veel (openlijke) sympathie rekenen. In december dienden patriotse burgers zelfs een rekest in tegen het gedrag van Bruijn: 'dat met de daad van IJsbrand Bruijn de gemeenen rust is verstoort, maar ook de achtbaarheid [van Schilge, EM] is beledigd.' [37] Vervolgens diende Bruijn een rekest in bij de Staten en hij kreeg daar een gewillig oor. Tot een oplossing kwam het echter niet. Bruijn manifesteerde zich vanaf dat moment in Wijk als de woordvoerder van het prinsgezinde kamp. Hoewel hij het zwaar te verduren zou krijgen, weigerde hij de stad te verlaten.

De incidenten op 17 oktober 1787 maakten één ding duidelijk. Een deel van de bevolking, onder leiding van de patriot Schilge, begon zich steeds zelfverzekerder op te stellen tegen de oranjegezinde (en welvarende) Wijkenaars. De schutterij trad weliswaar op als ordebewaker, maar patriotten die zich misdroegen werden niet aangepakt.

De Stadsschutterij

Terwijl de schutterij op 20 oktober bezig was met een parade op de Markt, vergaderde de

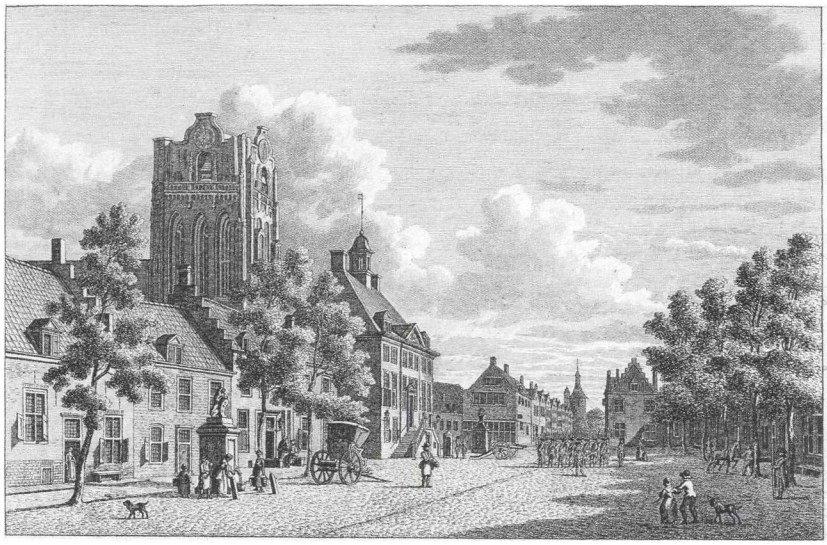

Gezicht op de Markt te Wijk bij Duurstede met in het midden het stadhuis en een groepje exercerende militairen. Links op de achtergrond de toren van de Grote Kerk. Ets door K. F. Bendorp naar een tekening van Jan Bulthuis (ca. 1788). HUA, Collectie Beeldmateriaal.

zojuist nieuw benoemde stadsregering in het stadhuis. De schutterij had redenen om iets te vieren: luitenant-kolonel Dirk Bruijn Georgiesz was benoemd tot eerste burgemeester. Op 21 oktober boden de burgerkrijgsraad en de gecommitteerden van de magistraat (onder zijn leiding) het nieuwe reglement op de schutterijen en schutterswachten aan de vroedschap aan. In dit reglement, dat op 27 oktober 1783 werd goedgekeurd, kwamen de meeste artikelen overeen met die van het Utrechtse vrijkorps. Ook de andere steden gebruikten dit Utrechtse reglement als uitgangspunt. Vanaf dat moment hielden iedere avond 16 soldaten, twee onderofficieren en één officier de wacht. Zij dienden zich om negen uur 's avonds op het kloosterplein te verzamelen. De onderofficieren en manschappen begaven zich vervolgens naar het huis van de commandant-officier en marcheerden dan met vaandel en trommen naar de wachtkamer. Daar hielden zij de wacht tot de poorten de volgende morgen geopend werden. De ordonnantie had ook directe invloed op de Wijkse burgers. Zij mochten zich na tien uur 's avonds (in de zomermaanden na elven) niet meer zonder een zichtbare lantaarn (met brandend licht) op straat begeven en dienden aan de wacht te gehoorzamen op straffe van een boete. [38]

Om de schutterij in stand te houden, was geld nodig. Daartoe moesten diegenen die wensten vrijgesteld te worden van exercitiën, alsmede joden (die niet mochten exerceren), weduwen en alle alleenstaande vrouwen beneden de zestig jaar, jaarlijks twee dukaten betalen. De regeerders van de stad en de geestelijken waren vrijgesteld van zowel dienst als contributie. Tweederde van de contributies werd bestemd 'tot verteeringen en vrolijkheid van de geexerceert hebbende persoonen' na afloop van de jaarlijkse exercitie en de 'generalen wapenschouwing'. Het overige gedeelte gebruikte men voor de aankoop van wapens voor behoeftige burgers. [39]

De burgers, onder aanvoering van Schilge, waren echter niet tevreden met het nieuwe reglement van de schutterij. Op 12 november werd een door 186 burgers ondertekend rekest ingediend. Daarin werd geëist dat voortaan bij een vacature in de 'burger' krijgsraad, een vrije en onafhankelijke verkiezing zou plaatsvinden. De magistraat ging deels akkoord en paste met name artikel 3 van het reglement aan: 'dat den collonel major en capitain zullen moeten zijn van de gereformeerde religien het zij de vroedschap, off borgerij, door de krijgsraad verkozen, en door de vroedschap geapprobeerd, en benevens dien lieutenant, vaandrigs, scriba en adjudant, zonder onderscheid van religie, uitgenoomen de jooden, door de krijgsraad verkozen.' [40] De bevolking mocht een officier voor de krijgsraad voordragen, maar voor de hoogste officiersfuncties had de vroedschap het laatste woord.

Kolonel Graaf van Rechteren vond het de hoogste tijd dat de twee stadscompagnieën nieuwe trommen en vaandels kregen. Majoor de Nijs had inmiddels een 'plan tot aankoop der wapenen' bij de stadsraad ingediend. [41] Op 14 november verzocht hij plotseling om drie maanden lang uit zijn functie van majoor te worden ontheven. De Nijs, ook officier van het Utrechtse exercitiegenootschap, meende dat men hem daar nu dringender nodig had. De schutterij had zijn zaken inmiddels goed op orde en kon het wel even af zonder De Nijs. De beide compagnieën der stad bestonden op dat moment slechts uit 167 man, waaronder 11 officieren. De exercities vonden plaats op de Markt en men had toestemming gekregen om – bij slecht weer – in de kerk te exerceren. [42]

Al binnen enkele dagen keerde De Nijs terug uit Utrecht en maakte hij haast met de reorganisatie van de Wijkse schutterij. Zo kocht hij begin december voor 2000 gulden, 150 geweren voor de beide stadscompagnieën. Eind januari 1784 ging de schutterij pas over tot het uitdelen van deze wapenen en kreeg iedere schutter vijf scherpe patronen. [43] Het vinden van een geschikte exercitieplaats wilde op dat moment nog niet vlotten. Vanaf januari maakte de schutterij gebruik van het land van Jan van Achthoven aan de Kromme Rijn. De grond was echter veel te drassig en daarom week men twee maanden later uit naar de Strooybandse Capel, een stuk grond dat toen speciaal voor dit doel door de stadsregering was aangekocht. De exercities vonden vanaf dat moment plaats op de eerste of tweede maandag van de maand.

Eén bevolkingsgroep bleef zich fel verzetten tegen het nieuwe reglement van de stadsschutterij en de daarin vermelde verplichting om in de wapenhandel te oefenen en contributie te betalen. Dat waren de boeren die – vooral in het hoogseizoen – op het land moesten werken en dus geen tijd hadden om te exerceren. Daarbij vonden ze de contributies veel te hoog. Later maakten de patriotten zich definitief impopulair bij deze bevolkingsgroep met de plannen om het omringende land te inunderen. Ook in andere plaatsen, zoals IJsselstein, konden de patriotten niet op de sympathie van de boerenbevolking rekenen. Op het platteland was de aanhang van Oranje nog groot. [44]

Opmerkelijk in dit hele proces was de rol van de stad Utrecht. Niet alleen maakten de meeste genootschappen gebruik van het Utrechtse reglement, vanuit Utrecht boden le-

den van de vrijcorpsen ook militaire ondersteuning aan door het geven van advies of trainingen.

Tweede fase: gematigden en radicalen

Toen de raden De Joncheere en Curtius van Nieuwaal na 1 december 1783 nog geen vaste woonplaats in Wijk hadden, verzocht het stadsbestuur in een missive aan de stadhouder om de beide heren te mogen ontslaan. Ditmaal kreeg de oranjegezinde Bruijn wel drie raadsleden uit de onafhankelijke factie mee – Van Mierloo, Van Bern en Frijkenius – die zich niet aan deze missive wilden conformeren. De opstelling van Frijkenius verbaasde menig burger in Wijk. Had hij zich niet twee weken tevoren publiekelijk uitgesproken tegen de zogenaamde recommandatiën en zich als een waar patriot gemanifesteerd? Zijn toespraak stond zelfs letterlijk weergegeven in de *Utrechtsche Courant* van 28 november 1783.

Inmiddels lieten de raadsleden IJsbrand Bruijn, Van Mierloo en Van Bern zich niet meer op de vroedschapvergaderingen zien. Nog maar zes van de twaalf leden waren present, waardoor er geen besluiten genomen konden worden. 'Uijt vreeze voor de onheylen, die anders binnen deze stad te dugten zouden zijn', besloot men een deurwaarder naar de afwezige raadsleden te sturen. [45] Deze deurwaarder trof Bruijn niet thuis aan. Van Mierloo liet, zonder opgave van redenen, via een dienstbode weten niet te kunnen komen. De deurwaarder kreeg Van Bern wel persoonlijk te spreken: 'Hij kwam niet daar men een gedwongen advies gaf, doch indien zijn advies vrij was. Hem was verteld dat de burgerij, terwijl de magistraat aan het vergaderen was, met geladen geweren op de markt voor het stadhuis stond en dat ook schoten waren gedaan (...) hij wilde zijn oude moeder aan geen onstellenissen wagen.' [46]

De besluiteloosheid in de vroedschap zorgde voor irritatie onder de patriotten. De leden van de patriotse krijgsraad voerden de druk extra op met het indienen van een door 115 burgers ondertekend rekest. Zij verzochten daarin de vroedschap om de resolutie betreffende de verplichte inwoning van de heren Jonckheere en Curtius in werking te stellen en hen dus als raadsleden te ontslaan. Een sergeant en een korporaal weigerden het rekest te ondertekenen en wisten andere schutters te overreden om hun voorbeeld te volgen. Toen de officieren dit merkten, werden de onderofficieren uit hun functie ontheven. De tot schutters gedegradeerde onderofficieren moesten vervolgens weer dienst nemen in de stadsschutterij. Terwijl de Wijkse schutterij door krachtig optreden de gelederen nog wist te sluiten, was het verloop onder de bevolking in plaatsen als Rhenen en IJsselstein groot. Het enthousiasme onder de burgers raakte daar snel op en bovendien was het dagelijks exerceren vooral voor middenstanders en ambachtslieden een zware en tijdrovende opgave.

Op 24 december gaf de stadhouder bij missive te kennen dat het ontslag van de raden De Joncheere en Curtius strijdig was met het reglement der regering. Bij dat reglement was

het geoorloofd om jaarlijks op 20 oktober de raden voor een jaar te continueren, maar niet om iemand tussentijds van zijn post te ontslaan. Nog diezelfde dag dienden ruim 100 Wijkse ingezetenen een rekest in met het dringende verzoek om de twee raadsleden te ontslaan en een nieuw reglement te maken, zodat de commissies of ambten op een eerlijke wijze verdeeld konden worden. De vroedschap twijfelde en besloot om Curtius en De Joncheere nog niet uit hun ambt te ontheffen, maar ze dringend te verzoeken om zich in Wijk te vestigen. Beide heren bleven standvastig weigeren en meenden niet aan de burgerij, maar aan de prins verantwoording schuldig te zijn. De afgezette regenten klaagden hun nood bij de Staten van Utrecht en stadhouder Willem V. De Staten van Utrecht dachten zelfs even aan een militair ingrijpen, maar zagen daar van af.

Op 4 februari 1784 besloot de vroedschap om de raadsleden Curtius en De Joncheere te royeren. Terwijl de heren daarover spraken, bevond zich een groot aantal patriotse burgers in het stadhuis. Met name de raadsleden Van Bern, De Ruyter en Frijkenius, die protesteerden tegen deze resolutie, werden met hoon en spot ontvangen. De twee vacante raadsplaatsen in de vroedschap werden vervolgens op voorspraak van de magistraat ingenomen door de prominente Wijkse patriotten Christiaan Haentjens en Tieleman Cornelis Beckering. Toen de stadhouder verklaarde dat het afzetten en benoemen van twee nieuwe raden ongeldig was, ging het stadsbestuur nog een stap verder. Zij kozen nu zelf uit de eigen kandidaten twee burgemeesters: Haentjens werd eerste, en Beckering tweede burgemeester. Ook deze stemming verliep niet geheel vlekkeloos. Buiten het stadhuis was sprake van ernstige baldadigheden: burgers smeten met stenen en sneeuwballen tegen de muren van het stadhuis. Blijkbaar wilde men op die wijze de twijfelende raadsleden nog extra onder druk zetten. Kort daarop schreven de Staten aan de vroedschap dat zij zich zorgen maakten over het voorgevallene te Wijk. De hoofdofficier schreef echter naar de Staten dat alles in volkomen rust was verlopen. De Staten daarentegen beschikten over een verslag van raadslid Frijkenius waarin deze de chaos en ongeregeldheden op die bewuste dagen uitvoerig beschreef. Frijkenius beklaagde zich over het paraderen van de burgerij voor het stadhuis op momenten dat de magistraat vergaderde. Ook de krijgsraad vergaderde in het stadhuis en nog wel op dezelfde tijden als de magistraat. Verbolgen was Frijkenius vooral over het feit dat een grote menigte van burgers zich regelmatig gedurende de raadsvergaderingen ongemoeid in de hal of de zaal van het stadhuis kon begeven. Het was duidelijk dat de groep patriotten die de burgers meer invloed op het bestuur wilde geven, terrein won. Door de aanwezigheid van burgers die het stadhuis 'belegerden' werden gematigde raadsleden als Bruijn en Frijkenius ernstig geïntimideerd en voelden zij zich bedreigd.

In deze tweede fase zien we dat de derde en grootste factie van onafhankelijke raadsleden, steeds meer afstand nam van de patriotten. De regenten die uit eigen belang de invloed van de stadhouder wilden inperken, botsten met de patriotten die de hervorming van het hele bestel nastreefden. De patriotse factie was weliswaar een minderheid in de vroedschap, maar zij wist met behulp van de bevolking en de (officieren van de) stadsschutterij, de macht naar zich toe te trekken en hervormingen door te voeren.

Een katholieke revolte?

Hoewel Wijk een overwegend rooms tintje had, maakten de gereformeerden op politiek vlak de dienst uit. De patriotse hervormingen gingen grotendeels voorbij aan de katholieken. Zo waren de hoogste officiersfuncties in de schutterij voor hen nog steeds onbereikbaar en was het aandeel van katholieken onder de 'radicale patriotten' gering. Op 5 januari 1784 lieten zij eindelijk van zich horen met een door 277 burgers ondertekend rekest. De indieners maakten zich vooral zorgen om de groeiende armoede onder de katholieke bevolking: 'dat wij tot ons uiterste leedwezen hebben moeten ontwaar worden dat door sommige sterfgevallen onder de Roomsch gezindten het zij vaders ofte moeders waardoor veele arme kinderen worden nagelaten (...) dat de aanwas van armen van jaar tot jaar groter word, waardoor de roomse armen zig in een elendige staat bevinden, dat het getal der goede noodwendig klein is (...) dat roomsgezinden tot nu toe voor groot of kleyne ampten onverkiesbaar zijn geweest.' [47]

De vroedschap besloot meer collectes voor de katholieke armenbus toe te staan. Bij publieke verkopingen of verhuizingen zou de regering ook een deel van de opbrengst in de katholieke armenbus doen. [48] Tot slot besloot de vroedschap de volgende 'amptjes als stadsomroeper, schippers, commissaris van de schippers, brandspuytmeesters, lantaarnopsteekers, koorenmeesters, weghaalders van de vuilnis, kleppers, schutten van 't gemeene Land en zakkendraagers' bij vacatures aan de geschikte persoon te geven, zonder onderscheid van religie. [49]

De magistraat stond dus welwillend tegenover de katholieke eisen: 'Want (om bij het zinnebeeld van vaders te blijven) het betaamd immers recht geaarte kinderen, die aan hunnen vaders, over het gebrek aan het nodige klagen, hun onvermogen aan dezelven duidelijk aan te toonen, gelijk het aan den anderen kant, de indispensabele pligt van een braven vader is, om (overtuigd van het gebrek zijner kinderen) met al zijn vermogen dit gebrek te verheelen en voor hun nodig onderhoud te zorgen.' [50]

De patriotten kregen ook van de katholieken ondersteuning. Toch was het opvallend dat zich onder de burgergecommitteerden nauwelijks katholieken bevonden. Het betrof hier met name welgestelde middenstanders, zoals een bierbrouwer en een wijnkoopman. Er was van katholieke zijde weliswaar veel sympathie, maar ook veel wantrouwen. De pastoors hoopten dat de patriotten de positie van de katholieken zouden verbeteren, maar hielden zich het liefst op de vlakte. Zeker toen de Brusselse nuntius hen aanraadde om voorlopig de stadhouder te blijven steunen. [51]

Een Vaderlands feestmaal!

De in Utrecht woonachtige hoofdofficier de Graaf van Rechteren, liet zich de eerste maanden van 1784 steeds minder zien in Wijk. Hij meldde zich ook regelmatig af voor het bijwonen van de burgerexercities. Dat viel zodanig op dat hij in de *Politieke Kruijer* werd beschuldigd van plichtsverzuim. [52] Op 25 juni behandelde de krijgsraad Van Rechterens verzoek om

als kolonel te worden ontslagen wegens drukke beslommeringen elders.[53] Het leek erop dat Van Rechteren vreesde dat de patriotten ook aan zijn positie begonnen te knagen. Slechts drie dagen later ging de krijgsraad akkoord met het verzoek. Ze benoemde unaniem tot kolonel der schutterij Jonkheer Johan Pieter Coenraad Hendrik van Renesse van Wilp, heer van Vliet (1753-1820), Geëligeerde Raad van de Staten van Utrecht.[54]

De eerste publieke schietoefeningen van de stadsschutterij vonden op vrijdag 29 juli 1784 plaats. Tot die dag had de schutterij gebruik moeten maken van de oude vaandels, die 'zoo gij wild, bruikbaar waaren, maar in een en ander opzigt niet geschikt' waren.[55] De magistraat overhandigde die vrijdag aan de burgerij de nieuwe vaandels. Na een toespraak door eerste burgemeester Bruijn Georgiesz aan de beide voor het stadhuis verzamelde compagnieën, werden de nieuwe vaandels aan majoor De Nijs overhandigd. De schutters salueerden naar de leden van de regering en trokken nog onder de oude vaandels naar 'het slagveld' (het exercitieveld aan de Strooybandse Capel). Gadegeslagen door vele Wijkenaars en burgers van elders, formeerden de schutters op het exercitieveld een kring en gooiden zij – in navolging van andere steden – de oude vaandels op een brandstapel. Nadat de plechtigheid met drie salvo's was beëindigd, overhandigde majoor De Nijs aan de vaandrigs Nicolaas van Ossenberch junior en Jan Hendrik Haentjens, zonen van de patriotse oud-burgemeester Van Ossenberch en burgemeester Haentjens, de nieuwe vaandels. Deze waren rood. Op het ene stond een vuurbol afgebeeld waaruit vier bliksemstralen schoten en 'in den midden een Muurkroon, waardoor een ligtgeboogen swaard omslingert met een eyken tak'. Het vaandel had als opschrift: 'Terror Tyrannides', ofwel 'de schrik der dwingelanden'. Het tweede vaandel had vier gouden zonnen op de hoeken. Centraal stond het stadswapen afgebeeld, hangende aan een speer, met 'de hoed der vrijheid'. De trofee boven het stadswapen moest, beschermd door een degen, de godsdienst verbeelden en aan de andere kant de koophandel en de landbouw. Het devies was 'Handvesten en Privilegiën, Majestas Populi'.[56] De aanwezige burgers toonden hun genoegen door driemaal 'Hoezee' te roepen. De schutters salueerden naar de leden van de magistraat die 'de ongelooflijke vorderingen der schutters' aanschouwden. Tussen de raadsleden moet, knarsetandend, IJsbrand Bruijn hebben gestaan. Hij had tevoren fel, maar tevergeefs, geprotesteerd tegen de verbranding van de oude vaandels.[57] Deze daad symboliseerde immers het einde van een stadhouderlijk tijdperk. Voor de argeloze toeschouwer zullen de allegorische en symbolische decoraties op de nieuwe vaandels echter nauwelijks te begrijpen zijn geweest.[58]

Twee maanden later, op 27 september 1784, precies een jaar na de eerste exercitieoefeningen van de stadsschutterij, vond op feestelijke wijze de afsluiting van het eerste seizoen 'der manoeuvres voor de schutterij' in Wijk plaats.[59] Het organiseren van een feestmaal behoorde tot de tradities van de Wijkse stadsschutterij, maar werd de laatste jaren veelal in besloten kring gehouden. Onder de patriotten kregen deze 'Vaderlandse maaltijden' een andere lading. Tijdens de maaltijd werd niet alleen gezongen en droeg men talrijke gedichten voor, ook uit de inrichting van de feestzaal, de feesttafel en het feestservies

konden de genodigden nuttige 'Vaderlandse' lessen trekken. In Wijk hadden oud-kolonel Graaf van Rechteren, kolonel Van Renesse van Wilp, luitenant-kolonel Bruijn Georgiesz en majoor De Nijs een groots feestmaal in het Ewoud & Elisabethgasthuis georganiseerd. Die locatie was niet zo vreemd gekozen. Enkele officieren van de stadsschutterij waren regent in het gasthuis en de meeste wapens der schutterij lagen opgeslagen in het gasthuis. Onder de genodigden bevonden zich ook enkele vooraanstaande patriotten uit Utrecht. In de kleurrijk versierde zaal viel het oog meteen op de feesttafel met heerlijke spijzen. In het midden stond een enorme miniatuurtempel: de 'Tempel der Wijsheid'.[60]
Nadat de maaltijd genuttigd was, trok de schutterij naar de exercitieplaats. Onder het aanwezige publiek bevonden zich de burgemeester van Utrecht, Verbeek, en enkele officieren en leden van het Utrechtse Vrijkorps. Velen verwonderden zich dat deze schutterij 'waarvan velen voor één jaar nauwelijks een geweer kenden, in dien tijd het zoover had kunnen brengen'. Alle lof van de aanwezigen ging naar de verantwoordelijke majoor De Nijs. Nadat de schutterij langs de aanwezige burgemeesters en regenten had gedefileerd, sloot kolonel Van Renesse van Wilp met een toespraak de avond af.[61]

Burgergecommitteerden

In juni 1784 kregen steden in de provincie een conceptreglement 'op de regeeringsbestelling van de provintie Utrecht' opgestuurd, dat was opgesteld door de leider van de democratische patriotten te Utrecht, Ondaatje. Op 2 augustus besprak de vroedschap dit conceptreglement. Tot grote ergernis van Bruijn bevonden zich tijdens de vergadering vijftien of zestien burgers in de zaal. Ondanks de intimiderende toespelingen van deze burgers, weigerden Bruijn en enkele gematigde vroedschapsleden met het conceptreglement akkoord te gaan. Volgens Haentjens hadden echter alle regenten acht dagen tevoren al met de resolutie ingestemd. Bruijn ontkende dat natuurlijk, waarop Haentjens naar hem schreeuwde: 'Ik zeg, dat je een meijn ediger zijt, jij bent een meijn ediger'.[62] Bruijn voelde zich in zijn goede naam aangetast. Hij had nu niet alleen met Schilge een conflict maar ook met de fanatieke patriot Haentjens.
Een paar patriotse leiders begrepen dat de hervormingsbeweging moest worden versneld. Dat kon door de 'druk vanuit de straat' op de gematigden te vergroten. Zo ontstond eind september 1784 een hausse aan rekesten. Deze werden vooral ingediend door een groep van twaalf gecommitteerde burgers, die zeiden namens de burgerij op te treden. In een publicatie van 28 april 1784 hadden zij de burgers van Wijk opgeroepen om hun bezwaren binnen vijf weken schriftelijk kenbaar te maken bij de gecommitteerden. Woordvoerder van deze groep burgergecommitteerden was Schilge. In een eerste rekest verzochten zij de magistraat om de burgerij beter op de hoogte te houden van de beslissingen die in de vroedschap genomen werden. Een volgend rekest betrof de nominatie van een nieuwe burgemeester. Genomineerd waren de tweede burgemeester Verhel, de schepen Van Ossenberch en de bij de bevolking geliefde patriotten, de raadsleden Haentjens en

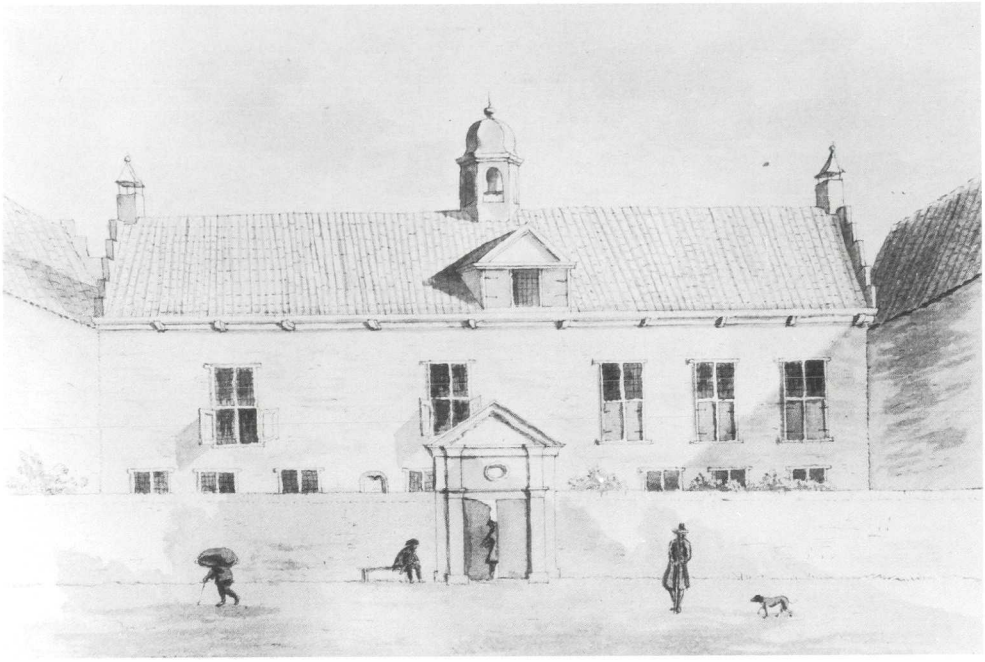

Gasthuis te Wijk bij Duurstede. Tekening van L. P. Surrurier, ca. 1730. HUA, Collectie Beeldmateriaal.

Beckering. De vroedschap koos, waarschijnlijk onder druk, uiteindelijk de patriotten Haentjens als eerste en Beckering als tweede burgemeester. Door twee burgemeesters uit de burgerij te kiezen, leek de weg vrij voor verdere patriotse bestuurshervormingen. Hoewel de vroedschap haar magistraat nu zelf (buiten de stadhouder om) koos, ging de missive nog wel – volgens oud gebruik – naar de hoofdofficier Van Rechteren en vervolgens naar de stadhouder. Deze eigengereide handeling van de vroedschap kon niet op de goedkeuring van de stadhouder en de Raad van State rekenen. Het was slechts een kwestie van tijd dat er een afwijzende reactie zou volgen.

De groep gecommitteerde burgers, gesterkt door dit succes, bleef rekesten indienen. Toen de tot schepen gekozen Jacobus van Hoogveld bedankte voor die post en de vroedschap Bruijn Georgiesz in diens plaats verkoos, waren de gecommitteerden furieus. Wederom had men de Wijkse bevolking niet betrokken bij een belangrijke beslissing, die hen allen aanging! Een andere groep radicale burgers ging nog verder door in een rekest van 20 november de totale medezeggenschap voor de burgers op te eisen. Op de lijst van ondertekenaars stond ook de naam van één van de gecommitteerden: Henricus van Coolwijk (een katholieke bierbrouwer). Een andere opvallende naam was die van Pieter 't Hoen, die in februari van dat jaar samen met zijn zoon het burgerschap van Wijk had verkregen. De Utrechter 't Hoen was redacteur van de sinds 1781 verschijnende periodiek *De Post van den Neder-Rhijn*. Het was het eerste politieke opinieblad in Nederland, met een oplage die zou oplopen tot 3000.[63]

Het stadsbestuur stond inmiddels voor hetere vuren. Als nieuwe afgevaardigde van Wijk in de Provinciale Staten, weigerde de eerste burgemeester Haentjens tijdens de vergadering van 27 oktober de eed af te leggen op het Provinciaal Regeringsreglement van 1674. Haentjens verwierp het gedeelte dat handelde over het stedelijke en huishoudelijke reglement. Wijk had immers haar eigen gekozen vroedschap en nam nu zelf haar besluiten. Haentjens en Wijk kregen daarmee een landelijke voorbeeldfunctie en van heinde en verre bezochten vooraanstaande patriotten het stadje. Het was Haentjens finest hour. Hij was aanwezig bij vergaderingen in Leiden en Utrecht en landelijke nieuwsbladen noemden hem de 'cordaatste volksvriend'.[64]

De politieke situatie in de Republiek was gespannen en daarnaast groeide – vanwege het conflict over de Zuidelijke Nederlanden met de Oostenrijkse keizer – de vrees voor een buitenlandse inval. Op uitnodiging van het Utrechtse genootschap Pro Patria et Libertate kwamen daarom op 6 december van dat jaar afgevaardigden van alle gewapende vrijkorpsen en burgerwachten van het land in Utrecht bijeen onder het devies 'Eendragt maakt Magt'.

Kolonel Renesse van der Wilp was namens Wijk in Utrecht aanwezig geweest. Hij nodigde de Wijkse burgers uit om op 17 december in de Grote Kerk bijeen te komen. Hij sprak daar zijn zorgen uit over de kritieke toestand waarin het land zich bevond. De burgers waren als 'Vrije Nederlanders' verplicht zich zoveel mogelijk te verzetten tegen de Oostenrijkse 'Roomsche Keyzer en dwingeland Josephus Secundus' (...) 'door goed en bloed daar gewillig voor op te offeren'.[65] Nadat kolonel Renesse en majoor De Nijs het voorbeeld hadden gegeven, werden de burgers en de schutters opgeroepen om te tekenen dat zij als vrijwilliger bij een militaire inval van de provincie, anderen zouden ondersteunen.

Op 20 december 1784 vroeg het stadsbestuur de kerken om, naar het voorbeeld van andere plaatsen in het land, bedestonden in te stellen op de eerste dinsdagen van ieder maand van zes tot zeven uur 's avonds. Deze moesten een mogelijke oorlog met Oostenrijk voorkomen. De kerk was dus een politiek instrument geworden. Niet alleen hielden stadsbestuurders er toespraken, werd er munitie van de schutterij opgeslagen, maar ook mocht de schutterij bij regen in de kerk exerceren.[66]

Op diezelfde 20 december 1784 dienden tachtig burgers een rekest in tegen de gecommitteerden der burgerij. Deze zouden niet namens de gehele burgerij handelen. Zij waren vooral aangesteld om de contributie en de lasten van stedelijke belastingen te verminderen.[67] Vijf van de zeventien gecommitteerden waren al opgestapt. Terwijl de vroedschap dit rekest in behandeling nam, kwamen de gecommitteerden de vergaderzaal alweer binnen met een nieuw rekest. Door het vertrek van De Joncheere en Curtius, waren ook de ambten van regenten van het gasthuis vacant geworden. Inmiddels had de vroedschap één regent aangesteld, en dat vonden de gecommitteerden onacceptabel. Het betrof namelijk een vreemdeling die slechts zeven maanden in Wijk had gewoond voordat hij het ambt kreeg. Het volk wilde nu zelf de regenten nomineren. De vroedschap ging

echter niet op het verzoek in. Ruim drie maanden later dreigden de gecommitteerden zelfs met een 'ijsselijk bloedbad' wanneer de vroedschap de eisen van het volk niet wilde inwilligen. [68] Dit dreigement ging een groep verontruste burgers echter te ver en zij distantieerden zich van de eisen van de gecommitteerden. Onmiddellijk kwam daarop een reactie van de gecommitteerden. Hendrik Schilge overhandigde op het stadhuis een stuk uit november 1783, waarin de gecommitteerden gemachtigd werden om namens de burgerij op te treden. Tegelijkertijd ontstond er een discussie of rekesten nog wel mochten worden ingediend, omdat ze de eenheid onder de bevolking leken te ondermijnen. De raad beschouwde echter het indienen van rekesten als 'het groote bolwerk der burgelijke vrijheyd'. Burgemeester Haentjens dreigde 'indien de burgers niet langer mogen requestreren (...) moeten zij dan na hunnen wapens grijpen en hunne swakke verdoofde stemmen door derselve geklikklak te sterken. God behoede ons, dat deeze gedagten veld winnen!' [69]

De groep radicale gecommitteerden had Schilge als krachtige leider en daaraan ontbrak het in het gematigde kamp. Daarmee leek de interne strijd ten voordele van de groep Schilge te zijn beslecht. Met de aanstelling van twee burgemeesters, afkomstig uit de burgerij, had het er alle schijn van dat de radicale groep rond Schilge zijn zin had gekregen. Haentjens manifesteerde zich weliswaar als ijverig patriot, maar al snel bleek dat de magistraat buiten de gecommitteerden om beslissingen bleef nemen. Haentjens ontpopte zich als een gewiekste burgemeester en zakenman, die er toch vooral zat om er zelf beter van te worden.

Militaire dreiging

Tijdens de magistraatsvergadering van 6 januari 1785 las de uit Keulen afkomstige burgemeester Haentjens een missive van zijn broer voor. Deze had op 30 en 31 december 600 man keizerlijke Hongaarse huzaren te Keulen zien arriveren en de Rijn passeren. Tevens waren er te Zundorff (nabij Keulen) 600 huzaren opgemerkt. Troepen die Düsseldorf waren gepasseerd via de Rijn marcheerden nu naar Munster. Gezien de weerloze staat van de provincie en in het bijzonder de stad Wijk, besloot de vroedschap een brief naar de Staten te sturen. In de stad gingen al geruchten rond over een mogelijke inval. Enige gegoede burgers begonnen hun bezittingen in te pakken uit angst voor plunderingen. Aan de Staten verzocht men met spoed 8 à 10 kanonnen en ammunitie te leveren. De Staten vroegen zich af of de toestand echt zo dreigend was. De keizerlijke troepen zouden immers nooit het Pruisische territorium zomaar kunnen passeren. Bovendien beschikte de provincie niet over artillerie of artilleristen. De Wijkse stadsregering besloot daarop de verdediging in eigen hand te nemen. Haentjens, Bruijn Georgiesz en Van Schaick gingen naar Doorn om generaal majoor Du Moulin van het Corps Genie advies te vragen over de mogelijke verdediging van de stad. Verder schaften zij – waarschijnlijk in de stad Utrecht – 3000 scherpe patronen en 1000 ijzeren handgranaten aan. In de schutterij werd de ka-

tholieke Gerardus Wannaar bevorderd tot kapitein en Hendrik Schilge tot 'Sous Lieutenant'. Opmerkelijk was het dat een katholiek nu één van de hoogste officiersfuncties mocht bekleden. Tegelijkertijd zien we dat de radicale Schilge door zijn bevordering ook toegang kreeg tot de krijgsraad.

Met de brief van zijn broer had Haentjens de defensie van het stadje weer een beetje op scherp gezet. Haentjens, die geweigerd had een deel van het regeringsreglement met de eed te bekrachtigen, stelde voor om met spoed een nieuw ontwerp samen te stellen. Bij het schrijven van dat stedelijke reglement speelde hij, naast Verhel en Ossenberch, een belangrijke rol. Zijn succes steeg hem echter naar het hoofd. Tijdens woedeuitbarstingen maakte hij andere vroedschapsleden regelmatig uit voor leugenaar. Voor deze geboren koopman speelde bij het streven naar meer politieke macht ook zijn eigen status mee, terwijl bij een radicaal als Schilge de politieke idealen hoog in het vaandel stonden. Schilge bleef dan ook de vroedschap bestoken met rekesten. In april waren deze gericht tegen zijn oude rivaal, de regent Bruijn, maar het kon ook gaan over de 'vrije jagt in de provincie'.[70]

Het Groene Jagerscorps

In april 1785 kregen nationaal bekende patriotten als Francois Adolph van der Kemp (1752-1819), Von Liebeherr en Ondaatje het burgerschap van Wijk. Mannen die stuk voor stuk aan de basis stonden van de oprichting van vrijkorpsen. De met De Nijs bevriende Von Liebeherr en Ondaatje speelden een cruciale rol in Utrecht, de doopsgezinde predikant Van der Kemp stond met de Leidse fabrikant Pieter Vreede aan de basis van het Leidse Vrijkorps.[71] Ondaatje en Van der Kemp werkten nauw samen om te komen tot een 'Nationale Associatie' van vrijkorpsen, een idee van Van der Capellen.

Terwijl Ondaatje en Von Liebeherr, als politieke vrienden van De Nijs, Wijk slechts incidenteel bezochten, vestigde Van der Kemp zich er definitief. Daarmee had Wijk een nationaal bekende patriot in huis gekregen, waarvan toen werd beweerd dat hij de schrijver van 'Aan het volk van Nederland' was.[72] Van der Kemp was inderdaad nauw bevriend met Van der Capellen, fungeerde als diens tekstbezorger en bemiddelde bij de druk van 'Aan het volk van Nederland'. Hij was correspondent van de meest geciteerde patriotse weekbladen *De Post van den Neder-Rhijn*, en *De Politieke Kruyer*.

In verband met de mogelijke inval door een Oostenrijkse krijgsmacht, dienden in april officieren van de schutterij een rekest in voor het samenstellen van een reglement voor een nieuw op te richten vrijcorps. De meerderheid van de vroedschap vond de instelling van een vrijcorps ook nood-

'Mr. J.C. Hespe, Bedankt voor het bezoek in de Gevangenis.' Kaartje waarmee Hespe zijn vrienden bedankte voor hun bezoeken, toen hij als redacteur van De Politieke Kruyer in 1786 gevangen zat. SAKRUH, collectie H. Hijmans.

zakelijk, ondanks felle protesten van de gematigde regenten Bruijn, Frijkenius, Van Mierloo en De Ruyter, die tegen een apart corps naast de schutterij waren. In juli vond de eerste inspectie plaats van het vrijcorps met de zinspreuk 'Pro Pace et Bello' (voor oorlog en vrede), dat onder leiding stond van majoor De Nijs. Omdat de uniformen groen waren, kreeg het de naam 'Gelegaliseerd Provinciaal Corps van Groene Jagers'.[73] De vroedschap benoemde tot commandant Van Renesse van Wilp, die nu zowel bij de stadsschutterij als het Groene Jagerscorps de rang van kolonel had.

Landelijke bekendheid kreeg het Groene Jagerscorps echter door een andere officier. Dominee Van der Kemp werd kapitein. Hij preekte op zondag en exerceerde op werkdagen fanatiek mee. Het oranjekamp noemde hem spottend de 'kanselhuzaar'.[74] Van der Kemp wilde niet alleen in woorden maar ook in daden politiek en het predikambt vermengen. De kansel achtte hij de beste plaats om over het staatsbestuur te spreken. Als kapitein zou Van der Kemp de stad vaak vertegenwoordigen bij de nationale vergadering van de patriotten.[75]

Na de komst van Van der Kemp vroegen ook ander vooraanstaande patriotten, zoals de publicist J. C. Hespe, de advocaat J. C. De Kock en de predikant H. Bergh, om het Wijkse burgerschap. Zij voelden zich veilig in het revolutionaire stadje en namen dienst in het Groene Jagerscorps.[76] Met deze radicale patriotse voormannen zou Wijk zich ook mengen in de landspolitiek. De heren speelden een cruciale rol in de nationale vergadering van alle gewapende vrijkorpsen en burgerwachten van het land.

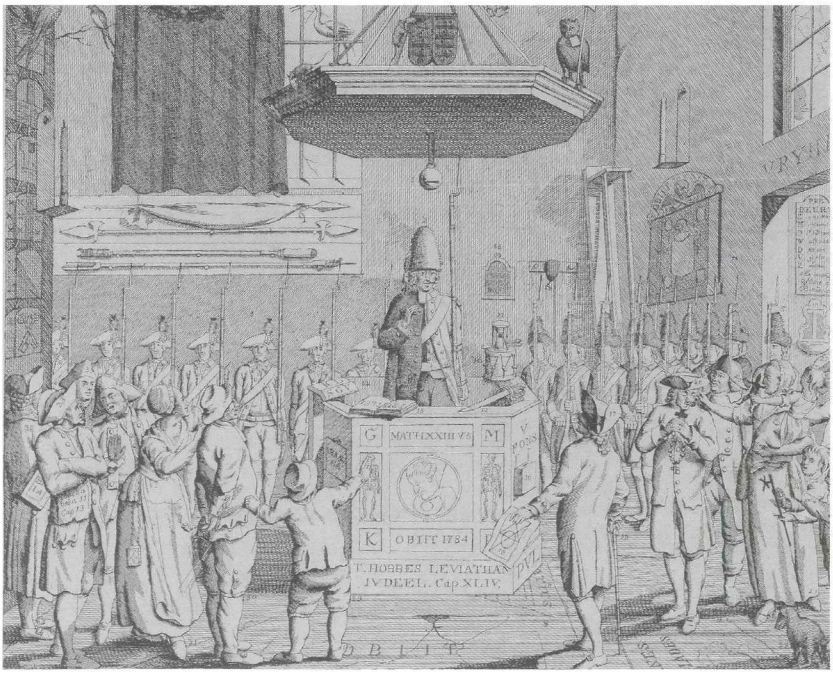

'Verklaaring tot de vryheids prent, der hedendaagsche cantzel huzaaren.' Spotprent van de 'cantzel huzaar' Van der Kemp, deels als predikant en deels als huzaar afgebeeld op de kansel 'van een patriotse tempel der Vrijheid'. Anonieme prent, ca. 1787. Atlas van Stolk.

Derde fase: Het nieuwe stadsreglement

De invoering van een nieuw stadsreglement betekende de definitieve machtsovername van de patriotten. Op 7 juli 1785 was het eindelijk gereed. Luitenant-kolonel Bruijn Georgiesz verzamelde de gehele schutterij op de Markt en met slaande trom werd de burgerij opgeroepen zich voor het stadhuis te verzamelen. Omdat het hard regende, verplaatste het gezelschap zich naar de Grote Kerk. Daar opende gecommitteerde Schilge de vergadering met een toespraak: 'Te voren waren wij slechts in schijn vrij maar inderdaad kruipende slaven, des te meer te beklagen, daar wij waanden niets te behoeven, indien wij slechts met eene gematigde gestrengheid geregeerd werden (...) den vernederenden blik van eenen trotschen Aristocratischen Stadhouderlijken Afhangeling (...) Dat juk heb gij met uwe harde vuisten verbrijzeld. (...) Van dit oogenblik Medeburgers, hebt gij een onafhankelijken permanenten raad.' [77] Het nieuwe reglement werd aan de aanwezige burgers voorgelezen en de vraag of iemand daartegen bezwaar had, werd met een eenstemmig 'Neen' beantwoord. Terwijl de klokken luidden, ondertekenden de gecommitteerden namens de burgerij en in 'Naam des Volks'. Die avond vond er een feestelijke viering plaats in de 'fraai geillumineerde' burgersociëteit 'Eeuwige Vriendschap, God met ons' in de Peperstraat. Het motto van die feestavond was: 'Van kluisters wars en slavernij. De zinspreuk hier is: Dood of Vrij'. [78]

De Staten van Utrecht en de stadhouder waren hun greep op het stadje Wijk nu volledig kwijt. Toen in plaats van Haentjens het raadslid Van Ossenberch naar de Statenvergadering ging, werd hij uitgenodigd om de zaal te verlaten. Daarop besloten de Staten een commissie samen te stellen om Wijk weer in het juiste spoor te brengen. Haentjens protesteerde tegen het verwijderen van Van Ossenberch en deelde de Staten mee dat een commissie in Wijk alleen zou worden toegelaten wanneer zij zich niet met het reglement zou bezighouden.

Wijk dreigde geen provinciale lasten meer te betalen en probeerde Rhenen aan haar kant te krijgen. Volgens Rhenen echter was niet het stadsbestuur van Wijk de toegang tot de Statenvergadering ontzegd, maar een individueel bestuurder die volgens de Staten niet op een juiste wijze gekozen was. Wijk moest maar een andere afgevaardigde sturen, dan was er niets aan de hand. Rhenen had dus de kant van de stadhouder gekozen. Die vroeg om een juiste nominatie van een afvaardiging uit Wijk. [79]

Inmiddels was er een gespannen situatie ontstaan in de stad Utrecht. Op 2 augustus 1785 gaf de vroedschap van de stad Utrecht toe aan de eisen van de burgerij door een nieuw reglement in te voeren. Willem V zond troepen naar Amersfoort, waar de Staten vergaderden. De geëligeerden en de ridderschap hadden, vanwege de onrust in Utrecht, besloten om samen met de steden Amersfoort en Rhenen de Statenvergaderingen voortaan in Amersfoort te beleggen. Wijk bij Duurstede, Utrecht en Montfoort protesteerden tegen deze verplaatsing. Het patriotse deel van de Staten zetelde nu in Utrecht in de Statenkamer aan het Janskerkhof.

Het sturen van stadhouderlijke troepen naar Amersfoort werd in Wijk gevoeld als een

militaire bedreiging. Toen de vroedschap op 17 augustus vernam dat er troepenbewegingen waren bij Den Bosch werd de wacht verdubbeld. De stadsregering nam de nodige maatregelen, 'door het leggen van een dam of schotbalken voor de brug aan den Krommen Rhijn en stadsgragt, het water koomende door de sluijs leggende in den Lekkendijk, te kunnen opstoppen', om in geval van nood de omgeving te inunderen. [80] Een verdere stap in het democratiseringstraject van Wijk was de aanstelling van Abraham Nicolaas Dellafaille, die als gecommitteerde der burgerij bij de raadsvergaderingen aanwezig mocht zijn.

De jaarlijkse nominatie van burgemeesters, schepenen en raden stond toen al weer voor de deur. Tijdens de raadsvergadering van 10 oktober 1785 kwamen onder leiding van Schilge de gecommitteerden uit de burgerij de raadszaal binnen. Zij eisten dat de raadsleden zich aan het reglement van de regering van 23 juni 1785 zouden houden of het ambt zouden neerleggen. De burgemeesters Haentjens en Beckering en de raadsleden Bruijn Georgiesz, Van Leeuwen, Verhel en Van Ossenberch gaven aan akkoord te zijn met de inhoud van het reglement. De raden Frijkenius, Bruijn, Van Mierloo en De Ruyter verzochten om extra bedenktijd. Vervolgens vertrokken de gecommitteerden om verslag te doen aan het op de Markt verzamelde volk. Na een korte tijd kwamen ze weer binnen. Zij rapporteerden dat de het volk geen uitstel duldde en dat de vier raadsleden onmiddellijk moesten beslissen. De vier raadsleden wilden zich 'declareren' aan het nieuwe reglement 'zodra het zelve door Hun Ed. Mog. de Heeren Staten deezen Provintie staatswijze zal zijn geconfirmeert'. [81] Na een korte woordenwisseling tussen de vier raadsleden en de gecommitteerden, werd voorgesteld dat de raadsleden zich zouden houden aan het nieuwe reglement, behalve het gedeelte dat betrekking had op de provinciale regering. Enkele dagen later kwamen de gecommitteerden opnieuw bij de raadsvergadering. Zij verzochten de raadsleden om zich schriftelijk te conformeren aan het nieuwe reglement. Haentjens en Beckering tekenden onmiddellijk, de vier dwarsliggers gingen weliswaar akkoord met het reglement, maar stelden dat zij de eed pas konden afleggen als de Staten van Utrecht en de stadhouder het reglement hadden goedgekeurd. De gecommitteerden gingen even naar buiten om te overleggen. Daarna deelden zij mee dat er geen uitstel meer mogelijk was. De regenten gaven daarop aan dat raadsleden niet zonder meer konden worden ontslagen van de eed op het reglement van 1674. Opnieuw overlegden de gecommitteerden buiten de raadszaal. Even later keerden zij terug. Secretaris Schilge deelde mee dat de meerderheid van de raadsleden zich aan het reglement wilde houden. De minderheid zou echter van hun raadsplaatsen ontheven worden. De gecommitteerden Dellafaille en secretaris Schilge zagen vanaf dat moment de weigeraars als 'tijdelijke' regenten en stelden dat zij daarom niet langer konden instaan voor de reacties van het volk en de veiligheid van deze 'tijdelijke' raden.

Op 15 oktober volgde de eerste nominatie van een dubbeltal burgemeesters volgens het nieuwe reglement. Het Wijkse bestuursreglement kwam in grote lijnen overeen met het Utrechtse concept van Ondaatje. Zo hadden op de benoemingsprocedure van de nieuwe

raadsleden zestien kiezers invloed en stond de raad onder controle van een gekozen 'bestendig collegie van gequalificeerde burgers'.[82] Dit moest als klachtencommissie een tegenwicht bieden tegen de in de toekomst wellicht permanent gekozen vroedschap. Vijf dagen later, op 20 oktober, werd de burgerij met trommelslag namens de vroedschap op de Markt bijeengeroepen. Daar verklaarde de verzamelde menigte het nieuwe reglement te ondersteunen en tegen alle inbreuken van de stadhouder op de rechten van de stad te zullen protesteren, desnoods met geweld.

Gewelddadigheden vonden er vooralsnog alleen plaats rondom het huis van IJsbrand Bruijn. Deze prinsgezinde regent bleef zich verzetten tegen de patriotten en moest zich niet alleen brutaliteiten zoals scheldpartijen laten welgevallen, maar ook werd hij tot in zijn eigen huis lichamelijk bedreigd.

In november trokken prinselijke troepen de stad Amersfoort binnen. In Wijk vreesde men eveneens een militaire inval en daarom lieten de gecommitteerden Dellafaille en secretaris Schilge een circulaire rondgaan. Daarin riep men de bondgenoten (de provincies Holland, Friesland en Overijssel) op om troepen te sturen. De Staten beschouwden deze circulaire als een aanklacht tegen de stadhouder en een verstoring van de rust en orde. De procureur generaal van het Hof der Staten gelastte een onderzoek te doen naar de ondertekenaars. Een reactie uit Wijk kon niet uitblijven. Volgens burgemeester Haentjens was de machtiging van de procureur generaal om de schout met dat onderzoek te belasten strijdig met het recht van de stad.

De Staten en Wijk stonden nu als vijanden tegenover elkaar. Een militaire inval leek een kwestie van tijd te zijn. Het Wijkse vrijkorps bestond op dat moment uit slechts 60 man. Uit Utrecht kreeg men als militaire bijstand 12.166 patronen. De Leidse vrijcorpsen beloofden bij een aanval manschappen te sturen. Bij wijze van proef inundeerde de schutterij een gedeelte rond de stad. De boeren waren woest. In december verzocht de kwartiermeester Generaal Bentinck, die met 600 man voetvolk in schepen bij Ameide lag en op weg was naar Arnhem, vrije doortocht door Wijk. Burgemeester Haentjens weigerde. Hij waarschuwde dat het als een daad van geweld zou worden beschouwd en dat Wijk met geweld zou reageren. De magistraat wees Bentinck een kortere weg, en daarmee was een militair conflict afgewend.

Terwijl de Wijkse raad op 28 december in het stadhuis vergaderde, kwam een menigte in de kerk bijeen. Bruijn Georgiesz had zich vanwege zijn 'ouderdom en geknakte gezondheid' uit de raad teruggetrokken. De mensen in de kerk eisten dat zij twee nominaties mochten doen en nomineerden Hendrik Schilge en Rynier Beerenburg, een koopman in wijnen.[83] Uiteindelijk werd Schilge benoemd. Eind januari werd hij op verzoek van Majoor De Nijs ook kapitein bij de schutterij.

Op 20 maart moest de plechtige eedaflegging van alle raadsleden op het nieuwe stadsreglement, plaatsvinden op de Markt voor het stadhuis of anders in de raadszaal en in tegenwoordigheid van de schutterij en de gecommitteerden der burgerij. Die dag kwam

onder tromgeroffel en gejoel van de menigte, de burgerij voor het stadhuis onder de wapenen, terwijl de magistraat en het college van gecommitteerden vergaderden. Toch weigerden zes van de twaalf leden de eed op het nieuwe reglement af te leggen. Op de Markt vormden burgers een kring en legden met ontblote hoofden plechtig de eed af. De menigte bleef daarna op de Markt. Zij eiste de eedsaflegging van alle leden, of hun ontslag.[84] Een dag later verzamelden de Wijkse schutters en burgers zich weer voor het stadhuis. De Nijs ging naar het stadhuis, betrad de raadszaal - waar op dat moment de magistraat vergaderde - en eiste in naam van de schutterij en de burgerij meteen het ontslag van de zes raadsleden. Bruijn, De Ruyter en Van Bern verlieten onmiddellijk de raadszaal. Gelijk daarna ontsloegen de radicale patriotten factie in de raad de regenten Frijkenius, Van Mierloo en Verhel. Voor Verhel betekende dit dat hij als officier uit de schutterij werd gezet. De verzamelde menigte voor het stadhuis eiste nu de snelle vervulling van de vacante raadsplaatsen. Aangesteld als raadsleden werden vervolgens: J. van Wepel (chirurgijn), J. van Hoogveld, Dirk Volkmaars (metselaarsknecht) en Cornelis Sam (zandvervoerder).

Een pander in het gevang

De democraten waren nu heer en meester in Wijk. De afgezette regenten dienden hun beklag in bij de Staten van Utrecht. Daarop deelden de Staten mee dat ze het ontslag als een 'schadelijke en onwettige nieuwigheid' beschouwden. Zij verordonneerden dat binnen 24 uur de afgezette raadsleden in eer en ambt hersteld moesten worden. Wie dit verhinderde, kreeg de doodstraf. Dit bericht veroorzaakte onrust onder de burgers in Wijk en een aantal van hen verzamelde zich bij de kerk. De verontruste burgers verzochten de stadsregering om publicatie van het plakkaat van de Staten te verbieden. Mocht dit toch gebeuren dan moest een plakkaat van de magistraat volgen waarin meegedeeld werd dat de publicatie van de Staten in Wijk geen waarde had.[85]

Op zaterdag 15 april om 4 uur 's middags verscheen voor de Molenpoort een koets. Erin zaten de hoofdofficier Graaf van Rechteren, een advocaat en een pander van het Hof (gerechtelijke beslaglegger). De magistraat weigerde toestemming te geven voor de aankondiging en het aanplakken van de publicatie van de Staten. Nog diezelfde avond vertrok de hoofdofficier zonder iets te hebben ondernomen. De volgende dag echter keerde hij terug naar Wijk. Daar werd hij opgevangen door IJsbrand Bruijn die met hem naar de raadszaal ging waar juist de magistraat vergaderde. Beide heren werden meteen de zaal uitgestuurd. De woedende hoofdofficier besloot dan maar zonder bijstand van het gerecht de publicatie af te kondigen. Toen een bode weigerde de klokken te luiden, liet hij de pander door het raam van het stadhuis de publicatie voorlezen. Nadat het plakkaat op het stadhuis was opgehangen, vertrokken de heren weer naar Utrecht.

De magistraat kwam direct met een tegenpublicatie waarin het optreden van de hoofdofficier als onwettig en informeel werd veroordeeld. De bevolking van Wijk diende bevelen te gehoorzamen van de magistraat op straffe van verlies van de burgerschapsrechten

'Het in Arrest neemen van den Pander te Wijk bij Duurstede' in het huis van burgemeester Haentjens. Anonieme prent, ca. 1785. HUA, Collectie Beeldmateriaal.

of zelfs verbanning uit de stad. [86] Wijk verkeerde, zoals burgemeester Haentjens het in de vroedschap verwoordde, in kritieke omstandigheden. Een 'vertrouwd en bekwaam advocaat behoorde te worden aangesteld, om als algemeen pensionaris van de magistraat deze te adviseren', aldus Haentjens. [87] Nog tijdens diezelfde vergadering op 20 april, werd de charismatische Joannes Conrades de Kock (alleen tegen onkostenvergoeding) aangesteld en beëdigd als stadspensionaris.

Een nieuw regeringsreglement, ontslag van raadsleden en de onheuse benadering van de hoofdofficier: Wijk verwachtte een felle reactie van de Staten. Aangezien de Staten geen reactie vanuit Wijk kregen, stuurden zij de pander Johannes Valburg, vergezeld van een bode, met een dagvaarding naar Wijk. De regerende magistraatsleden Haentjens, Beckering, Van Leeuwen, Van Ossenberch, Schilge en Beerenburg, de op onwettige wijze gekozen raadsleden Volkmaars, Sam, Van Wepel en Hoogveld, en De Nijs als gecommitteerde van de burgerij, werden gedagvaard voor het Hof te verschijnen. Toen de pander aan burgemeester Haentjens de dagvaardiging toonde, werd hij door een deurwaarder gearresteerd en in herberg De Kerperskroon gevangen gezet. Een dag later sloot men de pander op in de kelder van het stadhuis. Hij werd ervan beschuldigd het 'onafhankelijk territoriaal recht dezer stad' te hebben geschonden, door buiten voorkennis en toestemming van de magistraat Wijkse raadsleden te hebben gedagvaard. [88]

De hoofdofficier kreeg de opdracht van de Staten om de onmiddellijke invrijheidstelling van de pander te bewerkstelligen. Tijdens een buitengewone Statenvergadering op 2 juni, werd besloten dat het niet verstandig was om de hoofdofficier weer naar Wijk te

sturen. Het voorstel om enige afgevaardigden, ondersteund door een militaire macht, naar Wijk te zenden, haalde het ook niet. Wijk werd 'slechts' bevolen de pander in vrijheid te stellen, met dreiging van represailles of schadevergoeding. Als reactie kreeg de in Utrecht woonachtige Graaf van Rechteren van de Wijkse stadsregering de opdracht om zich binnen 24 uur naar Wijk te begeven. Wanneer hij in gebreke bleef, zou burgemeester Haentjens zijn plaats innemen. De hoofdofficier kwam sindsdien niet meer in Wijk en legde officieel zijn functie in september neer.

Gezien de kritieke situatie in het land hadden de Staten van Utrecht bedestonden uitgeschreven voor het behoud van het Vaderland en de Prins. In Wijk meende de stadsregering dit voorbeeld te moeten volgen door een bede- en dankstond voor het Vaderland en de magistraat af te kondigen. Deze zou elke dinsdag tussen 7 en 8 uur 's avonds plaatsvinden. De predikanten kregen de opdracht om, nadat voor de magistraat gebeden was, ook te bidden voor de gecommitteerden uit de burgerij.

In Wijk vreesden velen dat militaire ingrijpen van de stadhouderlijke troepen niet lang meer op zich zou laten wachten. De stellingen werden ingenomen, wapens en munitie per schip ingevoerd en de voorbereidingen getroffen voor een mogelijke inundatie van het buitengebied. Het vrijkorps 'Pro Pace et Bello' verzocht alle genootschappen in het land om gewapende ondersteuning. De stad nodigde, in een publicatie van 19 juli, zelfs iedereen tegen een redelijke vergoeding uit die bereid was de stad te helpen verdedigen. Deze 'auxiliairen' (hulptroepen) ontvingen het gewone burgerrecht en zouden 'van het noodige logies en onderhoud worden voorzien, en desverlangende 10 stuivers daags daarboven genieten. Voorts zullen de gekwetsten, weduwen en weezen hun leven lang van wege de stad behoorlijk worden onderhouden.' [89]

Op zondag 22 juli werd na de kerkdienst het Groene Jagerscorps met trommelslag op de Markt bijeengeroepen. Hoofd voor hoofd werd de Jagers door kapitein Van der Kemp gevraagd of ze hun officieren trouw bleven dienen. Hierna werd de magistraat verzocht het corps wettelijk te erkennen. De volgende dag verscheen het corps om 16.00 uur opnieuw op de Markt en las majoor de Nijs de eed voor. Het corps reageerde met een algemeen 'hoezee'. Onder het zwaaien van de vaandels en een roffel op de trommels, legde het de eed af voor de aanwezige magistraatsleden.

De oproep van Wijk om militaire ondersteuning, kreeg relatief weinig respons bij de bevriende genootschappen in het land. Uit Tiel kwamen in september veertig man, onder leiding van de met De Nijs goed bevriende Van Lidt de Jeude. Uit Heusden en Gorinchem meldden zich diezelfde maand 21 manschappen onder leiding van de luitenant Probsting. Uit Amersfoort kwamen in december, onder leiding van officier De Wijs, zo'n zestig schutters, die uit hun eigen stad waren gevlucht omdat deze door militairen van de stadhouder was bezet. De steun uit Utrecht bestond vooral uit wapens: onder meer 400 snaphanen met bajonetten. De Kock en Schilge voerden in augustus gesprekken met de nieuwe raden van de stad Utrecht in de hoop meer militaire ondersteuning te verkrijgen.

In september liep de spanning in Wijk hoog op. De bevolking mocht zich niet meer zonder

toestemming buiten de stad begeven, er werd extra voedsel ingeslagen en men maakte het klooster gereed als onderkomen voor de militie. Op 8 september stelde raadspensionaris De Kock aan de vroedschap voor om oude en gebrekkige lieden, vrouwen en kinderen uit de stad naar een veiliger plaats te brengen. Daags daarna verschenen enige schepen die personen en goederen wegvoerden. De spanning was ook voelbaar in de vroedschap. Moest men de pander vrij laten om de dreiging van prinsgezinde troepen af te wenden? Streed men voor zijn idealen of trachtte men het vege lijf te redden? Tweede burgemeester Beckering bleef pleiten voor een zo snel mogelijke vrijlating van de pander, maar ving vooralsnog bot. Een 'defensie' commissie, bestaande uit majoor De Nijs, kapitein Van der Kemp en Luitenant Van Kesteren, overlegde met een commissie uit Woerden of de verdediging van de stad Wijk adequaat was. Hoewel men tevreden was, kwamen er wel klachten van auxiliairen die wantrouwen en ongenoegen onder burgers van de stad bespeurden. Sommige burgers hadden weinig vertrouwen in een goede afloop en vreesden voor represailles bij een mogelijke bezetting door stadhouderlijke troepen, juist vanwege de aanwezigheid van hulptroepen. Die angst groeide toen er op 13 september sprake was van troepenbewegingen bij Rhenen en Amerongen. Van Hollandse troepen viel geen ondersteuning te verwachten en sommige Groene Jagers in Wijk zonk de moed zo diep in de schoenen dat zij zelfs de burgers adviseerden om de stad te verlaten.

Merkwaardige ontmoetingen

In de gespannen atmosfeer waarin Wijk zich op dat moment bevond, leek een aantal personen hun hoofd te verliezen. Op 18 september om half 11 's avonds, riep burgemeester Haentjens de vroedschap voor een buitengewone vergadering bijeen. Hij beweerde die dag tijdens een rijtochtje in Amerongen een ontmoeting te hebben gehad met een lid van de Staten, de Graaf van Athlone. Deze wilde graag inlichtingen over de toestand in Wijk en Haentjens had op zijn woord van eer beloofd die de volgende dag te komen brengen. [90] Tijdens de buitengewone vergadering van de vroedschap ontstonden heftige discussies. Haentjens moest het gezelschap regelmatig tot stilte manen en verliet uiteindelijk witheet en schreeuwend 'dit is een informaliteit' met zijn mederaadslid en vriend Van Ossenberch de zaal. [91] Tweede burgemeester Beckering nam vervolgens het woord. Na een stevige discussie kwam op voorstel van raadspensionaris De Kock het besluit om de secretaris naar Haentjens te sturen en deze te vertellen dat hij zich van de vroedschap die morgen niet buiten de stad mocht begeven. 'Het zelve is niet alleen onnodig, maar zelfs om meer van eene reeden, voor deeze stad, en burgerij zeer schadelijk'. Of – zoals secretaris Van Schaik het verwoordde – 'hij moet in die kritieke tijd zijn post als gouverneur te Wijk bekleden'. [92]

Haentjens voelde zich door zijn belofte gebonden en ging daarom toch de volgende ochtend naar Amerongen. Toen hij 's middags terug kwam, zei hij de graaf niet te hebben gesproken. Deze had nog in bed gelegen, maar een knecht zou doorgeven dat Haentjens

was geweest. De reacties in Wijk waren niet mals. Niet alleen had Haentjens zich niet aan de afspraken gehouden, men twijfelde zelfs aan de geloofwaardigheid van zijn verhaal. Een commissie bestaande uit burgemeester Beckering en secretaris Van Schaik ging onmiddellijk op onderzoek uit naar Amerongen.

Bij deze rel zou het echter niet blijven. Op 19 september las Haentjens tijdens de magistraatsvergadering een missive van Hendrik Bergh voor. Deze had zich boos gemaakt over het feit dat Wijk nauwelijks militaire ondersteuning kreeg en zich daarover in de Burgersociëteit te Gouda openlijk beklaagd. De volgende morgen had hij een gesprek gehad met één van de heren 'assessoren van de Woerdense commissie'. Deze wilde Wijk financieel steunen. Ook werden afgevaardigden van de Wijkse stadsbestuur uitgenodigd om naar Woerden te komen. 's Avonds besloten de gecommitteerden 'uit het defensiewezen dezer Stad', De Nijs, Van der Kemp en Van Ossenberch jr. om eerst een brief te schrijven naar Woerden. Vervolgens rapporteerden nog diezelfde vergadering de raden Beckering en Van Schaik hun bevindingen betreffende Haentjens' bezoek aan Amerongen. Volgens beide heren was hij daar nooit geweest. Zij gaven Haentjens twee weken de tijd om zijn goede naam en eer te zuiveren. [93]

Een week later ontving de vroedschap een schrijven van de Woerdense commissie. Daarin stond dat Bergh 'valse geruchten' had verspreid en overdreven ideeën had van het fonds. Er waren geen toezeggingen gedaan en niemand uit Woerden had Bergh ooit gesproken. [94] Bergh stelde vervolgens alles in het werk om zijn onschuld te bewijzen. In een brief – mede ondertekend door de Goudse advocaat Van der Wagt en de adjudant van de Goudse schutterij Daniël van Genderen – probeerde hij het misverstand uit de wereld te helpen. Hij schetste eerst de militaire situatie, waarin 'geen assistentie, nog van geschut, nog aan penningen, nog manschappen wierd gezonden (...) dat er een gerugt liep alsof de inwoonders van voornoemde stad, deze hunne stad wilden verlaten en zig naar Utrecht begeven om aldaar, ingevalle van attaeque, van dienst te zijn en dat men (...) hoorde dat Wijk nog te verdedigen zoude zijn tegen een vijandelijke aanval, nog dat er enige middelen of pogingen waren of werden in het werk gesteld om zig te verdedigen en dat ook de oorzaak was van het inhouden van de nodige assistentie.' Bergh was bereid zijn leven te geven; hij was 'ijverig bezig met aan batterijen buiten de stad te arbeiden, dat Wijk ruim zo goed als Utrecht verdedigd konden worden, zo omdat Wijk geen voorsteden (gelijk als Utrecht) had, welke het gezicht in de defensie belemmerden, als om dat men het water konden gebruiken om de stad te beschermen.' [95] Het misverstand in Gouda ontstond doordat Bergh dacht dat de persoon die hij over de situatie in Wijk sprak, lid was van de Woerdense Commissie. Het betrof echter een adjudant van de Goudse Schutterij. Een pijnlijk misverstand zoals later zou blijken. Toch was de Wijkse magistraat nog mild: 'Bergh moet zorgvuldiger opletten met wie hij praat' en men wilde de affaire in der minne schikken. [96] Haentjens zag met leedwezen dat twisten en onenigheden binnen de stad toenamen en volgens hem rampzalige gevolgen hadden; 'de harmonie in Wijk is gescheurd, en moet worden hersteld'. [97] De raad bleek echter geen vertrouwen meer in Haentjens te hebben.

Bovendien ging ook buiten Wijk het verhaal dat het tochtje naar Amerongen alleen in Haentjens verbeelding had plaatsgevonden.

Op 20 oktober om half negen was een kanonschot van de wallen het sein voor het dertig minuten lang luiden van de klokken in de Grote Kerk. Op die dag zouden de eerste vrije verkiezingen plaatsvinden volgens het nieuwe stadsreglement. De beide stadscompagnieën, de hulptroepen en het Groene Jagerscorps paradeerden voor het stadhuis. De stemgerechtigde burgers en de schutters kwamen bijeen om gekwalificeerde kiezers te kunnen benoemen. Toen de kiezers zich om 12 uur naar het stadhuis begaven, legden ze plechtig de eed af en verkozen Beckering en Schilge tot burgemeesters. Na afloop van de plechtigheid, die was onderbroken door kanonschoten en klokgelui, kwamen burgemeesters en schepenen, gecommitteerden, pensionaris De Kock en secretaris Van Schaik op de Markt. Probsting, luitenant van het Groene Jagerscorps, leidde de parade van gewapende burgers en hulpcorpsen, onder het presenteren van het geweer, het roeren der trommen en het salueren met spontons (halve pieken) en vaandels. Een salvo uit negen stukken geschut en het luiden der klokken besloot deze plechtigheid.

In oktober ging opnieuw een commissie naar Amerongen om Haentjens' verhaal te verifiëren. Zij kregen van de schildwacht en de Graaf van Athlone te horen dat men Haentjens nooit gesproken had. De magistraat besloot dat Haentjens binnen twee weken verantwoording moest afleggen. Ook de burgerij wilde nu uitleg. Aangezien hij zich twee jaar voor de stad had ingezet, trachtte men de zaak in harmonie af te ronden. Toen Haentjens werd opgeroepen om zich publiekelijk in de kerk te verdedigen, was de maat voor hem echter vol. Hij zag, evenals zijn vriend Van Ossenberch, af van zijn benoeming tot schepen. Woedend betichtte hij de raad nu dat ze hem bij de bevolking van Wijk gehaat en veracht hadden gemaakt. Hij weigerde verantwoording af te leggen. Als hij zich moest verantwoorden, dan zou dat aan de burgerij zijn en niet aan de vroedschap. In november stelde diezelfde burgerij een commissie samen en ook deze kwam tot de conclusie dat Haentjens nooit met Athlone had gesproken. Haentjens weigerde opnieuw zich voor de burgerij te verantwoorden. Niet alleen verloor hij zo zijn geloofwaardigheid en het vertrouwen van de Wijkenaars, de magistraat verbood hem ook om bij de magistraatsvergaderingen aanwezig te zijn.

Inmiddels was ook de positie van Bergh in het geding gekomen. Volgens de burgerij verspreidde hij te veel onrust onder de Wijkenaars. Bergh bedankte voor zijn post als translateur van de 'Hoog- in de Neederduytschen taal' en het burgerschap en vertrok in november naar Amsterdam. Ook de kolonel der stadsschutterij, Renesse van der Wilp, wilde zich uit Wijk terugtrekken. Hij kwam met het zwakke argument dat hij niet goed als kolonel van de schutterij en het Groene Jagerscorps kon functioneren omdat hij in Utrecht woonde. De krijgsraad benoemde daarop majoor De Nijs in december tot kolonel en Van Ossenberch jr. tot luitenant-kolonel.

Begin januari 1787 leek de zaak Haentjens te escaleren. Op 2 januari hield De Nijs tijdens een kerkdienst een toespraak, waarin hij volgens sommige toehoorders Haentjens onder

het volk 'gehaat en veracht' maakte.[98] Haentjens wilde nu zelf een commissie samenstellen. Hij stuurde circulaires aan regenten, genootschappen en Vaderlandse Sociëteiten in de andere steden, waarin hij de Wijkse bestuurders beschuldigde van wangedrag. Die accepteerden dat niet en zetten hem af om de 'sinisterlijke wijze' waarop hij de publieke opinie, de magistraat en de burgerij had misleid.[99] Haentjens liet via een deurwaarder weten dat hij zijn afzetting zou blijven aanvechten, maar de vroedschap kwam niet op haar besluit terug. Haentjens beschouwde de vroedschap nu als een werktuig van overheersing, geweld en onderdrukking. In de prinsgezinde pers besproken en in talrijke artikelen en pamfletten werden Haentjens en het patriotse Wijk belachelijk gemaakt.

Een militaire confrontatie

Het weekblad *Janus* was cynisch over de krijgskansen van de burger-, exercitie- en vrijkorpsen. Zo werd in de aflevering van 29 januari 1787 de Wijkse verdediging scherp op de korrel genomen. De lezer kreeg aan de hand van het volgende anekdotische verhaal een kijkje op de verdediging van Wijk.

Toen een zekere hoogleraar Fredericus Soulhansius [Frederik van der Kemp, EM] zijn hondje op een zondagmiddag uitliet, stuitte hij op een kuiltje [Wijk bij Duurstede, EM]. De 'kanselhuzaar' had in de afgelopen maanden in de media uitdagend over de vorderingen van de verdediging gesproken. Toen hij met een microscoop de kuil nader bekeek, zag hij geüniformeerde mieren, die 'allerlije militairen evolutien verrichten, net als menschen'. De hond plaste vervolgens in het kuiltje en de schepsels verdronken. Deze parabel op de verdediging van Wijk is ook een aardige metafoor voor de kwestie rond de inundatie van Wijk die de inwoners van de stad en de 'buitenlui' bezig hield.[100]

Inmiddels zat de pander Johan Valburg nog steeds gevangen in de kelder van het stadhuis. De stad wilde deze zaak nu snel afronden en sprak op 26 februari een vonnis uit. De pander had zonder toestemming van de magistraat het grondgebied geschonden. De dagvaardigingen tegen de – volgens de Staten onwettig gekozen – raadsleden en gecommitteerden van de burgerij, werden in het openbaar verscheurd. Valburg werd verbannen uit

Portret van de pander Johan Valburg 'dewelke om Territoir Schending op den 29 mey 1786 te Wijk bij Duurstede gevangen gezet is'. Gravure, ca 1798, maker onbekend. SAKRUH, collectie H. Hijmans.

de stad hij moest alle kosten van de rechtspraak en gijzeling binnen vier weken betalen. De pander betaalde onmiddellijk het bedrag van 600 gulden en verliet Wijk.

In maart werd 's nachts door Wijk gepatrouilleerd om eventuele troepenbewegingen te kunnen waarnemen. De bezorgdheid uitte zich ook in de herinvoering van de dank-, vast- en bededag. Toen op 9 mei, in opdracht van de Amersfoortse Staten van Utrecht, een regiment in de richting van de stad Utrecht optrok, leek een militaire aanvaring onvermijdelijk. Inderdaad vond er een gewapend treffen plaats bij Vreeswijk, waarbij de Utrechtse patriotten als morele winnaar uit de bus leken te komen. Op 10 mei constateerde Schilge dat er meer stadhouderlijke regimenten naar Amersfoort trokken. Wijk verwachtte een aanval; alle mannen tussen 16 en 65 moesten onder de wapenen en dienden op het stadhuis de 'schutterseed' af te leggen. De regenten Bruijn, Van Bern, De Ruyter, Van Coolwijk en Lochmann van Koningsfeldt weigerden en verloren zo hun burgerrecht.

Majoor De Nijs verzocht de magistraat toestemming om in Utrecht nogmaals een compagnie artilleristen aan te vragen. Deze verklaarde dat hij niet aan dit verzoek kon voldoen, omdat de artilleristen niet gemist konden worden in Holland. [101] Van Lidt de Jeude vreesde nu dat Wijk niet te verdedigen was en verliet de stad met zijn manschappen. De Nijs beschikte niet alleen over onvoldoende manschappen, ook de financiële middelen om de auxiliairen te betalen, waren onvoldoende. Hij eiste daarom dat de uit hun burgereed gezette notabelen twee dukaten per auxiliair moesten betalen. Maar zo ver zou het uiteindelijk niet meer komen.....

Intussen zat de stadhouder namelijk niet stil. Op 3 juli gaf hij aan de Statenleden te Amersfoort het bevel om Wijk bij Duurstede door een stadhouderlijk regiment te laten bezetten. Het regiment van Van Baden-Dourlach, onder kolonel Van Quadt, trok 5 juli op naar Wijk. In de stad Utrecht wilden vele schutters terstond Wijk te hulp snellen; alle schutters en mili-

Gezicht op de weg naar de Veldpoort te Wijk bij Duurstede. Tekening van D. van den Burg, ca. 1750. HUA, Collectie Beeldmateriaal.

tairen kwamen 's avonds om zes uur bijeen en generaal Van Salm hield een algemene inspectie. Er werd echter besloten de tocht naar Wijk nog even uit te stellen. [102]

In de nacht van 6 juli, om 02.00 uur, verschenen toch nog onverwacht voor de Wijkse Veldpoort twee bataljons van Von Baden Durlach met vier compagnieën, 12 dragonders en een detachement Artillerie met enige stukken geschut. Aan de poort kwam een koerier met een brief voor commandant De Nijs. De Nijs liet onmiddellijk de vroedschap bij elkaar roepen. Besloten werd om een commissie bestaande uit De Nijs en Van Schaik naar kolonel Von Quadt af te vaardigen. Deze gaf kolonel De Nijs de mondelinge toezegging 'dat niemand enige moleste zoude geschieden, zoo men hem gewillig binnen de stad liet komen'. [103]

Wijk kreeg 15 minuten de tijd om zich onvoorwaardelijk over te geven. Het duurde een uur voordat de vroedschap capituleerde op voorwaarde dat de burgermilitie en de vrijkorpsen mochten vertrekken. Von Quadt ging niet akkoord. Wetende dat men niets tegen deze overmacht had in te brengen, liet de vroedschap uiteindelijk zonder voorwaarden de poorten openen. Schutters, groene jagers en auxiliairen die zich op de Markt hadden verzameld, waren verbaasd en woedend over het besluit van de vroedschap om de stad zonder slag of stoot over te geven. In paniek gooiden velen hun wapens voor het stadhuis neer en vluchtten alle kanten op. Kolonel Van Qaudt trok die morgen om 6 uur de stad binnen zonder de minste tegenstand. Een deel van de bevolking verwelkomde de manschappen, die met oranjestrikken waren versierd.

Het weekblad *Janus* schreef spottend over de snelle overgave van Wijk [104]: 'Van Mennodurum [genoemd naar de menniste predikant Van der Kemp, EM] heeft men de schrikbarende tijding ontfangen, dat die Stad, na het doorstaan eener hevige belegering, die meer dan zeven en drie quart seconden geduurd heeft, zich in de bittere noodzakelijkheid bevonden heeft van zich met den vijand te moeten verdragen. De meerderheid der Regering was voor de overgave; de Burgerij in tegendeel woedend, en, hoewel men zulks wel meer bij de complimenten van eene jonge bruid, die niet naar bed wil, vergeleken heeft, moet men echter, tot eer der Mennoduristen, betuigen, dat hunne houding, gedurende het beleg, vrij goed geweest is. Geen lieden zijn gemolesteerd, ook geene vrouwen verkracht, dan die het gaerne wezen wilden. De gouverneur [De Nijs, EM] en deszelfs Hof-Prediker of Lijf-Housaar [Van der Kemp, EM] alleen zijn in civile detentie genomen. Dus scheidde dan eindelijk het beruchte Mennodurum van het Toneel der waereld, om zich aan de vergetelheid weder te geven, waar uit het zelve getogen was! – Problematicq zal het altijd blijven, waar toe deszelfs schrikverwekkende krijgstoestel gediend hebbe. – Genoeg, ondertusschen! – het heeft de kat de bellen aangebonden, en het eerst de castanjes uit het vuur gehaald.' [105]

De Nijs en Van der Kemp besloten om de stad niet te verlaten. Zij hoopten op amnestie en waren dan ook verbaasd dat zij onmiddellijk onder geleide van twee sergeanten naar het huis van Dellafaille werden gebracht en daar in voorlopig arrest gesteld. Andere door het Hof gedagvaarde magistraatsleden die wel probeerden te vluchten, waren Van Ossen-

berch en Beerenburg. Zij geraakten echter tijdens de chaotisch verlopende vlucht van Wijkse patriotten en auxiliairen, met hun rijtuig in een sloot en moesten terugkeren naar de stad. Schilge wist wel met een groep patriotten, waaronder Hespe en De Kock, Utrecht te bereiken.

De volgende dag, op 7 juli, kwam een commissie van Amersfoortse Statenleden in Wijk aan. De stadsregering werd afgezet en de oude in ere hersteld. Dat betekende dat De Joncheere en IJsbrand Bruijn tot burgemeesters werden benoemd en Verhel, Frijkenius, Van Bern, De Ruyter en Curtius van Nieuwaal tot raadsleden. De Staten besloten op 9 juli om een generale amnestie aan de inwoners van Wijk te verlenen. Dat gold ook voor de vluchtelingen, mits zij binnen 14 dagen naar Wijk terugkeerden. De volgende dag werd die amnestie te Wijk afgekondigd, doch om twee uur 's ochtends waren De Nijs en Van der Kemp al naar Amersfoort gebracht en daar gevangen gezet in het Gasthuis De Pot. Dellafaille had, vanwege zijn hoge leeftijd, wel amnestie gekregen. Als represaille voor de gevangenneming van De Nijs en Van der Kemp liet de Utrechtse vroedschap de afgezette raden J.A. Martens en P.E. Voet van Winssen gevangen zetten. Deze gijzeling leverde echter niets op. De Nijs en Van der Kemp werden 24 weken vastgehouden, eerst in Amersfoort en later in Utrecht. Na het betalen van een losgeld van 45.000 gulden per persoon werden zij op 9 december 1787 vrijgelaten. [106] Dankzij het vermogen van de familie De Nijs kon het losgeld van de beide heren worden betaald.

De predikanten van Wijk kregen een 'Formulier van Voorbidding' waarin zij verplicht werden om te bidden voor de Staten van Amersfoort als de 'eenige en wettige souverain dezer Provintie (...) met last tot het doen eener Dankzegging voor de herstelling der rust alhier'. [107] En alsof de Wijkenaars nog niet genoeg vernederd waren, werden zij bijna allemaal verplicht mee te werken aan het maken van een verschansing ter voorkoming van een mogelijke inundatie aan de zijde van het kasteel. In Wijk kwamen die dagen nauwelijks plunderingen voor, slechts enkele huizen van gevluchte patriotten moesten het ontgelden, terwijl hun bezittingen werden geconfisqueerd. Aangezien de meeste patriotten amnestie kregen en zich mede door het permanent aanwezige garnizoen koest hielden, keerden de rust en de dagelijkse gang van zaken snel terug. Kenmerkend was bijvoorbeeld dat nog geen drie maanden na de val van het patriottenbolwerk, de eerste burgemeester Bruijn zijn oude rivaal Haentjens toestemming gaf tot 'vrij acces en reces voor zaken in zijn stad'. [108]

Problemen had de vroedschap hoofdzakelijk met het aanwezige garnizoen en in het bijzonder de officieren. Dezen lieten bijvoorbeeld gevangenen weer los, omdat ze zogenaamd niet onder het militaire gezag vielen.

Na de val - in september - van de stad Utrecht, vluchtten vele Wijkse patriotten vanuit Utrecht naar Amsterdam en later naar het buitenland. Sommige Wijkenaren wilden weer terug naar hun geboortestad en achtergebleven familieleden dienden verzoeken om amnestie in. Deze werden een enkele keer ingewilligd. De meeste auxiliairen die geen gebruik van de amnestie hadden gemaakt, werden echter opgepakt en kregen arrest. Dat

lot ondergingen bijvoorbeeld Hermanus Koppens en Levy Jacob Levij die volgens de aanklacht hadden deelgenomen aan 'de oproerige beweging binnen Wijk'. Met name Koppens zou stenen hebben gegooid naar oud-burgemeester Frijkenius en met een groep voor veel onrust hebben gezorgd bij het huis van burgemeester IJsbrand Bruijn. Daar zou Koppens ook geroepen hebben: 'Engelschen Blixem, komt er maar uyt'. Het was moeilijk om getuigen voor deze daden te vinden, of zoals het Stadsgerecht zelf schreef: 'Voor het overige is het ons volstrekt onmogelijk om uit een grote menigte van mensen welke meest al zelf aan gelijke misdaad zig hebben schuldig gemaakt, enige bij name op te geven, welke als getuigen zouden worden gehoord.' [109]

Op de vlucht

Wat gebeurde er met de Wijkse patriotten die naar het buitenland vluchtten? De meeste ballingen kwamen vanwege hun rol tijdens de patriotse revolutie niet in aanmerking voor amnestie en velen zwierven maanden rond. Via Utrecht en Amsterdam kwamen ze uiteindelijk in de Zuidelijke Nederlanden of in Frankrijk terecht, waar ze definitief neerstreken. Buiten de auxiliairen en leden van de vrijcorpsen zullen tientallen Wijkenaren definitief op de vlucht zijn geslagen. Sommigen lieten niet alleen hun inboedel, maar ook vrouw en kinderen achter. De luitenant van de stadsschutterij en onderschout van Wijk, Albertus van Kesteren, vluchtte wel met zijn vrouw en vijf kinderen naar het Noord-Franse St. Omaars. Hij zou daar, samen met zijn oudste zoon als vrijwilligers in het Franse leger dienen. De zoon moest dat zelfs bekopen met drie jaar krijgsgevangenschap in Spanje. Het gezin leefde, zoals veel ballingen, deels van een Franse financiële ondersteuning en deels van de verkoop van eigen goederen, tractementen etc. Het grootste aantal patriotse ballingen bleef in België (Brussel en Antwerpen) of Frankrijk (St. Omaars en Parijs). Ook Hendrik Schilge zou via Brabant in Antwerpen terechtkomen en daar De Nijs weer aantreffen. De ballingschap van deze welhaast in kolonies samenlevende patriotten, stond in het teken van de hoop op de snelle bevrijding van het vaderland. Uiteindelijk leidden de voorbereidingen voor een inval in de Republiek tot de oprichting, in december 1791, van een 'Bataafsch Legioen'. De politieke vleugel van patriotse ballingen richtte in mei 1792 te Parijs een revolutionair Bataafs comité op (Comité Révolutionnaire Batave). De bekende radicale Wijkse patriotten De Kock en Schilge speelden hierbij een belangrijke rol. [110] De oud-pensionaris van Wijk, De Kock, was in 1787 naar Frankrijk uitgeweken. In Parijs vond hij werk bij een bankiersbedrijf en hij werd later zelf bankier. In maart 1794 werd De Kock door Robespierre beschuldigd van hoogverraad en liet hij het leven onder de guillotine. Chastelein vertrok eveneens naar Parijs en zou als kapitein in het Franse leger dienen. Hespe ging naar St. Omaars. In 1792 werd hij secretaris van het Bataafse comité. De Lutherse predikant Bergh zocht zijn heil eerst in het Deense Frederikstadt, maar vertrok daarna al snel naar Frankrijk. Van der Kemp, zwaar gedesillusioneerd door de patriotse nederlaag en diep teleurgesteld door de verdeeldheid onder de patriotten,

emigreerde naar de Verenigde Staten. Hij vestigde zich in Olden-Barneveld in Noord-Amerika, waar hij 8 september 1829 overleed. [111] Van de hoofdrolspelers uit 1787 keerde alleen Albertus van Kesteren in 1795 naar Wijk terug. Toen zijn vrouw aldaar beviel van een dochter, kreeg deze de passende naam: Egalité.

Slotsom

De ontwikkelingen in Wijk gedurende deze periode kunnen we indelen in vier fases. Het Wijkse stadsbestuur leek in 1783 verrast te zijn door de oproep om de schutterij weer in ere te herstellen. Met name de prinsgezinde factie onder leiding van De Joncheere en Bruijn probeerde mogelijke onrust in Wijk te voorkomen. Nadat op initiatief van de stadsschutterij een rekest werd ingediend bij de vroedschap stemde deze toch unaniem met de burgerbewapening in. Voor de patriotse factie, onder leiding van Bruijn Georgiesz en Van Ossenberch, was de stadschutterij een geschikt instrument om zich te ontdoen van de prinsgezinde factie en de eigen positie te verbeteren.

Het waren buitenstaanders zoals Van Rechteren en De Nijs die initiatieven ontplooiden om de stadsschutterij in ere te herstellen. Zij deden dit samen met de officieren van de krijgsraad. Tegenstellingen tussen oranje- en patriotsgezinden waren er in Wijk tot dan toe nauwelijks geweest. Zo werd het bijvoorbeeld niet nodig geacht om naast de stadsschutterij een vrijkorps op te richten. Wel kwamen er kleine zuiveringen in de schutterij, die het mogelijk maakten dat burgers, zoals de ambitieuze middenstander Haentjens, een officiersfunctie konden verwerven. Tot een echte confrontatie kwam het echter niet, omdat de prinsgezinde regenten al snel het veld moesten ruimen. De overige, veelal gematigde regenten hielden zich de eerste maanden opvallend stil. Zij steunden de hervormingsbeweging in de hoop dat de macht en invloed van de stadhouder geleidelijk zouden afnemen. Een uitzondering vormde de oranje-gezinde IJsbrand Bruijn, die vanaf het begin de confrontatie zocht met radicale patriotten als Schilge en Haentjens. Met zijn oom Bruijn Georgiesz, die zowel eerste burgemeester als luitenant-kolonel van de schutterij werd, kwam hij nauwelijks in botsing.

De patriotten hadden aanhang onder alle gelederen van de bevolking. Toch waren het vooral protestanten die de vooraanstaande posities binnen deze beweging innamen.

Voor enkele burgers gingen de bestuurshervormingen veel te langzaam. Zij trachtten meer druk uit te oefenen op de gematigde regenten door talloze rekesten in te dienen bij de vroedschap. Deze werden steeds vaker persoonlijk door groepen tijdens vroedschapsvergaderingen afgeleverd. Niet alleen voelden de regenten zich daardoor bedreigd, zij zagen het gedrag van het volk ook als een vernedering en aantasting van hun bevoorrechte positie.

De radicale groep patriotse hervormers vond al snel een geschikte leider in de persoon van de uiterst populaire Hendrik Schilge. Door als gecommitteerden namens de bevolking op te treden, wist deze groep haar greep op het stadsbestuur te vergroten. Dat ging

bijna mis doordat een deel van de bevolking zich niet meer in het radicale gedachtengoed van de gecommitteerden herkende en zich tegen hen keerde.

De tweede fase in het revolutionaire Wijk staat in het teken van democratische bestuurshervormingen. Het feit dat Haentjens en Beckering uit de burgerij voorgedragen en buiten de stadhouder om gekozen werden tot eerste en tweede burgemeester, kunnen wij beschouwen als de eerste democratische hervormingen. Tevens kon de vroedschap rekenen op de steun van de officieren van de schutterij. Toch verliep volgens sommigen de democratisering van de vroedschap onder burgemeester Haentjens te langzaam. Haentjens zou vooral zijn eigen roem en glorie dienen en de belangen van Wijk uit het oog verliezen. Toen hij weigerde om een deel van het Provinciaal Regerings-Reglement van 1674 met zijn eed te bevestigen, kreeg Haentjens een landelijke voorbeeldfunctie. Van heinde en ver bezochten vooraanstaande patriotten het stadje en enkelen vestigden zich aldaar. In tegenstelling tot de nogal onbeholpen Haentjens, droegen deze radicale patriotten bij aan de faam van Wijk als patriottenbolwerk. Deze radicale patriotten - zoals Hespe, Van der Kemp, 't Hoen, Bergh en De Kock - hadden wel uitgesproken ideeën en contacten in het land. Dat nam niet weg dat er in de magistraat een tweedeling ontstond tussen echte democraten en gematigden.

In de derde fase gingen volgens sommige patriotten de hervormingen nog steeds te langzaam. Met de invoering van een nieuw stadsreglement, het ontslaan van de gematigde regenten en het aanstellen van uit de burgerij gekozen raadsleden, leek de hervorming van het bestuur toch zijn laatste fase te zijn ingegaan. De angst voor een militaire inval veroorzaakte spanningen en verdeeldheid in de magistraat.

In de vierde fase hielden vooral de affaire Haentjens en de verdediging van de stad, de burgers in en buiten het stadje bezig. De prinsgezinde pers wist de affaire Haentjes goed te gebruiken in haar anti-patriotse campagne. Over de verdediging van de stad maakte men zich ook geen illusies meer. Het enige hoogtepunt van het democratiseringproces is de benoeming van de radicale patriot Schilge als eerste burgemeester.

De stad Utrecht diende voortdurend als inspiratiebron voor de vele hervormingen die bestuur en schutterij doormaakten, maar daadwerkelijke militaire en financiële ondersteuning van die kant kwam er niet. De oprichting van het Groene Jagerscorps en de komst van enkele auxiliairen konden niet verhinderen dat Wijk in een militair hachelijke situatie was terechtgekomen. Toen stadhouderlijke troepen voor de poorten van Wijk verschenen, was het afgelopen met de strijdbaarheid van vele patriotten. Veel radicale patriotten kozen het hazepad en de oude orde werd hersteld. De algemene amnestie, het uitblijven van plunderingen en molestaties en de constante aanwezigheid van een garnizoen zorgden snel voor een 'normalisering' van de samenleving. Oude vijanden gingen weer zakelijk met elkaar om en al snel leek het erop alsof zich niets in Wijk had voorgedaan.

Rest nog de vraag wat Wijk zo bijzonder maakte en of de ontwikkelingen in Wijk van nationaal belang waren. De revolutie in Wijk – die leek te beginnen als een factiestrijd – kon

lang voortduren doordat ten eerste de prins te lang wachtte om zijn troepen in te zetten, en ten tweede doordat er in Wijk een aantal sterke leidersfiguren opstonden die ook later hun sporen nog zouden verdienen. Enerzijds waren er de jonge bevlogen patriotten De Nijs en Schilge. De Nijs, die de schutterij en later het Groene Jagerscorps onder zijn hoede had, wist de Wijkse schutterij – in tegenstelling tot andere plaatsen in de provincie – tot een stabiele factor te maken. De radicale patriot Schilge mobiliseerde de bevolking en diende als woordvoerder en burgergecommitteerde van het volk. Hij wist zo het volk een stem te geven, maar ging geleidelijk aan die stemmen gebruiken om zijn eigen radicale lijn door te trekken.

Aan de andere kant stonden personen als Bruijn en Haentjens, die zo met hun eigen positie bezig waren, dat ze in een politiek isolement raakten. Van grote invloed waren 'buitenstaanders' zoals Van der Kemp, De Kock, Bergh en Hespe die Wijk nationale bekendheid gaven. De hervormingen in Wijk konden dus lang standhouden door een gelukkige samenloop van omstandigheden. Van nationaal belang waren de ontwikkelingen echter niet, daarvoor was men te veel schatplichtig aan de grote broer Utrecht.

Gebruikte afkortingen

JOU	Jaarboek Oud-Utrecht
SAKRUH	Streekarchivariaat Kromme-Rijngebied – Utrechtse Heuvelrug
SBWD	Stadsbestuur Wijk bij Duurstede 1300-1810
SGWD	Stadsgerecht Wijk bij Duurstede 1546-1811

Literatuur

Aalbers, 1997 ▸ J. Aalbers, 'Met en zonder stadhouder (1674-1747)', in: *De geschiedenis van de provincie Utrecht 1528 tot 1780*, Utrecht, 1997, 254-268.

Berg, Van den, 1988 ▸ J. van den Berg, 'Hervormden, dissidenten en de patriottenbeweging', in: Th.S.M. van der Zee, J.G.M.M. en P.G.B. Thissen (red.) *1787: de Nederlandse revolutie?*, Amsterdam, 1988, 122-133.

Bruin, De, 1986 ▸ R.E. de Bruin, *Burgers op het kussen. Volkssoevereiniteit en bestuurssamenstelling in de stad Utrecht, 1795-1813*, Zutphen, 1986.

Bruin, De, 1997a ▸ R.E. de Bruin, 'De Prins en zijn regenten (1747-1786)', in: *De geschiedenis van de provincie Utrecht vanaf 1528 tot 1780*, Utrecht, 1997, 269-281.

Bruin, De, 1997b ▸ Renger de Bruin, 'Patriotten en orangisten', in: *Geschiedenis van de provincie Utrecht vanaf 1780*, Utrecht, 1997, 63-84.

Croockewit, 1989 ▸ J.F. Croockewit, *De patriotten te Wijk bij Duurstede in de jaren 1783-1787*, Wijk bij Duurstede, 1889.

Doedens, 1987 ▸ A. Doedens, 'De patriotse vluchtelingen', in: F. Grijzenhout, W.W. Mijnhardt en N.C.F. van Sas (red.), *Voor Vaderland en Vrijheid. De revolutie van de patriotten*, Amsterdam, 1987, 157-175.

Grijzenhout, 1987 ▸ F. Grijzenhout, 'De patriotse beeldenstorm', in: F. Grijzenhout, W.W. Mijnhardt en N.C.F. van Sas (red.), *Voor Vaderland en Vrijheid. De revolutie van de patriotten*, Amsterdam, 1987, 131-156.

Hulzen, Van, 1966 ▸ A. van Hulzen, *Utrecht in de patriottentijd*, Zaltbommel, 1966.

Klein, 1995 ▸ S.R.E. Klein, *Patriots republikanisme: politieke cultuur in Nederland (1766-1787)*, Amsterdam, 1995.

Kalveen, van, 1987 ▸ C. A. van Kalveen, 'Kenmerken van de Amersfoortse patriottenbeweging', in: *JOU*, 1987, 114-144.

Maes, 2002 ▸ E.J.M. Maes, 'Christiaan Haentjens (ong. 1750-?), handelaar en burgemeester', in: M.A. van der Eerden Vonk, H.L.Ph. Leeuwenberg en F. Vogelzang (red.), *Utrechtse biografieën. Het Kromme Rijngebied. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende mensen uit het Kromme Rijngebied*, Utrecht, 2002, 61-66.

Nagtglas, 1975 ▸ C. J. Nagtglas, *Utrecht tussen Pruis en Fransoos 1780-1800. Uit de papieren van tijdgenoot C.J. Nagtglas, aangevuld door F. Nagtglas*, opnieuw uitgegeven met aantekeningen van A. van Hulzen, Utrecht, 1975.

Oudheusden, Van, 1987 ▸ P. H. M. van Opheusden, 'Henricus Berendtzen, aartspriester van Utrecht, een patriot die geen Bataaf werd', in: *JBOU*, 1987, 222-276.

Rommes, 1989 ▸ Ronald N.J. Rommes, 'De bevolking van Wijk bij Duurstede in de 17de en de 18de eeuw', *Tussen Rijn en Lek: tijdschrift voor de geschiedenis van het gebied tussen Rijn en Lek*, 23 (1989) nr. 1, 9-24.

Rosendaal, 2003 ▸ Joost Rosendaal, *Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk 1787-1795*, Nijmegen, 2003.
Rosendaal, 2005 ▸ Joost Rosendaal, *De Nederlandse Revolutie. Vrijheid, volk en vaderland 1783-1799*, Nijmegen, 2005, 27-28.
Sas, van, 1987 ▸ N.C.F. van Sas, 'Opiniepers en politieke cultuur', in: F. Grijzenhout, W.W. Mijnhardt en N.C.F. van Sas (red.), *Voor Vaderland en Vrijheid. De revolutie van de patriotten*, Amsterdam, 1987, 97-130.
Stouten, 1982 ▸ Johanna Stouten, *Willem Anthonie Ockerse (1760-1826). Leven en werk*, Amsterdam, Maarssen, 1982.
Vogelzang, 2004 ▸ Fred Vogelzang, 'Een aarzelende machtsstrijd: IJsselstein tijdens de eerste patriotse opstand 1785-1788', in: *JOU*, 2004, 63-118.
Vogelzang, 2008 ▸ Fred Vogelzang, *Een enclave van rust. Rhenen 1780-1788* (niet gepubliceerd manuscript, verschijnt in 2008 in de jubileumuitgave; 100 jaar Historische Vereniging en Oudheidkamer Rhenen en omstreken)
Wieringen, van, 2006 ▸ Fons van Wieringen, 'Jan van Wieringhen (1715-1765), burgemeester van Wijk bij Duurstede', *Het Kromme-Rijngebied. Tijdschrift van de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek'*, 40 (2006) nr. 1/2, 6-27.
Wissing, 2003 ▸ Pieter van Wissing, *Stokebrand Janus 1787. Opkomst en ondergang van een achttiende-eeuws satirisch politiek-literair weekblad*, Nijmegen, 2003.

Noten

1. Croockewit, 1889, 17.
2. Dit artikel is het resultaat van een verkennend onderzoek naar de bestuurlijke elite gedurende de 18de en 19de eeuw in Wijk bij Duurstede, in het kader van het onderzoeksproject *Waard om te Weten* van Landschap Erfgoed Utrecht.
3. Rommes, 1989, 9-24.
4. Bruin, De, 1997a, 269-281.
5. Aalbers, 1997.
6. Wieringen, van, 6-27.
7. SAKRUH, SBWD, Resoluties magistraat, 5 sept. 1783.
8. Idem, 9 sept. 1783.
9. Ibidem.
10. SAKRUH, SBWD, Archief Schutterij, 662: resoluties burgerkrijgsraad 1737-1785, 13 sept. 1783.
11. Kalveen, van, 1987, 116.
12. Rosendaal, 2005, 27-28.
13. SAKRUH, SBWD, Archief Schutterij, 662: resoluties burgerkrijgsraad 1737-1785, 13 sept. 1783.
14. Croockewit, 1889, 7.
15. Pamflet *Omstandig verhaal van het voorgevallene te Wijk bij Duurstede* [...], z.p.1786.
16. Idem.
17. SAKRUH, SBWD, Resoluties magistraat, 23 sept. 1783.
18. Idem.
19. Croockewit, 1889, 9-10.
20. Idem, 10-11.
21. Vogelzang, 2008.
22. De Nijs had de maanden daarvoor al zijn revolutionaire vuurdoop in Utrecht gehad. Daar behoorde de pas afgestudeerde (meester in de rechten) De Nijs tot de groep jonge patriotse studenten (zoals Jan van Lidt de Jeude en Bogislaus Fredericus von Liebeherr) rond de aanjager en revolutionair Pieter Philip Jurriaan Quint Ondaatje (1758-1818). Deze groep vormde de kern van de burgerbeweging die vanaf 1783 de revolutie in Utrecht te weeg bracht. De Nijs behoorde ook tot de officieren die de schutterij in Utrecht weer in ere herstelde en was een van de oprichters van 'Het Genootschap der Wapenoefening' onder de zinspreuk Pro Patria et Libertate (Voor Vaderland en Vrijheid). Dit exercitiecorps werd ook wel Vrijkorps genoemd, omdat men zich op vrijwillige basis (in tegenstelling tot de oefeningen van de schutterij waartoe ook orangisten verplicht waren) kon aansluiten. Zie ook: Hulzen, Van, 1966, 54-68.
23. SAKRUH, SBWD, Resoluties magistraat, 23 sept. 1783.
24. SAKRUH, SBWD, Archief Schutterij, 662: resoluties burgerkrijgsraad, 21 oct. 1783.
25. Maes, 2002.
26. SAKRUH, SBWD, Resoluties magistraat, 6 oct. 1783.
27. Ibidem.
28. Ibidem.
29. Ibidem.
30. Idem, 8 oct. 1783.
31. Idem, 22 maart 1784. Afschrift van een rekest door IJsbrand Bruijn ingediend bij de Provinciale Staten.
32. Idem, 22 maart 1784.
33. Ibidem.
34. *Utrechtsche Courant*, vrijdag 24 oct. 1783.
35. Ibidem.
36. Ibidem.
37. SAKRUH, SBWD, Resoluties magistraat, 29 dec. 1783.
38. SAKRUH, SBWD, Archief Schutterij, 660: ordonnantie van den magistraat op het houden eener burgerwacht op 27 oct. 1783.
39. SAKRUH, SBWD, Resoluties magistraat, 20 oct. 1783.

40. SAKRUH, SBWD, Archief Schutterij, 660: ordonnantie van den magistraat op het houden eener burgerwacht op 27 oct. 1783.
41. SAKRUH, SBWD, Archief Schutterij, 662: resoluties burgerkrijgsraad 1737-1785, 28 sept. 1783.
42. SAKRUH, SBWD, Archief Schutterij, 660: ordonnantie van den magistraat op het houden eener burgerwacht op 27 oct. 1783.
43. De patronen werden opgeslagen in het stadhuis; later zou het militaire materiaal worden opgeslagen in de Grote Kerk en het Ewoud & Elisabethgasthuis.
44. Vogelzang, 2004, 76.
45. SAKRUH, SBWD, Resoluties magistraat, 8 dec. 1783.
46. Idem, 9 dec. 1783.
47. Idem, 5 jan. 1784.
48. De opbrengst van de armenbussen, zoals die in de herbergen en op het stadhuis traditiegetrouw ieder jaar op 31 december werd gecollecteerd, ging vanaf dat moment voor de helft naar de katholieken armenzorg.
49. SAKRUH, SBWD, Resoluties magistraat, 5 jan. 1784.
50. Ibidem.
51. Opheusden, Van, 1987, 222-276.
52. *Politieke Kruijer*, 1784, nr. 38.
53. SAKRUH, SBWD, Archief Schutterij, 664: Brief van A.H. Graaf van Rechteren, hoofdofficier van Wijk aan de adjunct-secretaris Van Schaik, 20 juni 1784.
54. SAKRUH, SBWD, Archief Schutterij, 661: Brief betreffende de beëdiging door de krijgsraad van jonkheer Johan Pieter Coenraad Hendrik van Renesse van Wilp tot kolonel der Stadsschutterij, 29 juni 1784.
55. *Utrechtsche Courant*, vrijdag 6 aug. 1784.
56. SAKRUH, SWD, Archief Schutterij, 662: resoluties burgerkrijgsraad, 28 sept. en 10 oct. 1783.
57. *Utrechtsche Courant*, vrijdag 6 aug. 1784.
58. Grijzenhout, 1987, 131-156.
59. *Utrechtsche Courant*, 29 sept. 1784.
60. De tempel speelde een belangrijke rol in de beeldtaal van de patriotse revolutie. Zo komen we deze tempel in 1786 op tal van plaatsen in het land bij de patriottische feestmalen ter viering van de alliantie van de Republiek met Frankrijk tegen. Bekend van allerlei afbeeldingen is de enorme feesttempel die op de Neude werd geplaatst tijdens de invoering op 12 oktober 1786 van een nieuw regeringsreglement. De patriotten gebruikten de tempel vaak als drager of als decor van de uitbeelding van een abstract begrip, zoals eendracht, vrijheid of wijsheid. Daarbij kozen zij veelal voor de op dat moment gangbare neo-classicistische vormentaal. De tempel in Wijk was, gezien de speciaal genodigde gasten, ook een eerbetoon aan de stad Utrecht, die als eerste het voorbeeld gaf om de schutterij weer in ouder luister te herstellen. De figuur die op de tempel stond, verbeeldde de Wijsheid. In het Latijn stond geschreven: 'De wijze zij in alle zaken voorzichtig'. Tegen de vier pilaren waarop de tempel rustte, stonden gewapende burgers, met de tekst: 'Zoo de Burgers waakzaam zijn, zal eindelijk de goede zaak triomferen'. Twee van de vier gewapende burgers vertegenwoordigden Wijk. Op de voet van deze twee stond geschreven: 'Ik zal de nevels doen verdwijnen, en de welgewapende beijvert zich met vlijt om zijn Stad te bewaren'. De derde burger vertegenwoordigde Utrecht: 'Het is billijk voor zijn vaderland te sterven'. De laatste vertegenwoordigde het Utrechtse exercitiegenootschap: 'Nader mij niet want, ik behoor tot het Vaderland en de Vrijheid'. In de tempel stond nog het beeld van de maagd met aan haar voeten een leeuw: 'Laten degenen welke met geene zuivere liefde tot hun Vaderland bezield zijn, niet alleen mijn drempel niet naderen, maar ver van mij afwezig zijn'. Zie ook: Grijzenhout, 1987, 131-156.
61. *Utrechtsche Courant*, 29 sept. 1784.
62. SAKRUH, SBWD, Resoluties magistraat, 2 aug. 1784.
63. Sas, Van, 1987, 97-130.
64. Maes, 2002.
65. SAKRUH, SBWD, Resoluties magistraat, 17 dec. 1784.
66. Stouten, 1982, 44.
67. SAKRUH, SBWD, Resoluties magistraat, 20 dec. 1784.
68. Idem, 22 maart 1785.
69. Idem, 18 juli 1785.
70. SAKRUH, SBWD, Resoluties magistraat, 6 juni 1785.
71. Diezelfde maand nog werd er ruchtbaarheid aan gegeven dat Von Liebeherr en De Nijs toenadering hadden gezocht tot de stadhouder. Het geheim onderhoud viel inderdaad in Den Haag plaats, maar niet met de stadhouder, doch met de Hollandse patriot Pieter Paulus. Zie Hulzen, Van, 1966, 145.
72. Nagtglas, 1975, 51.
73. De kleding, naar het voorbeeld van de Utrechtse vrijcorps, bestond uit een witte en rode kokarde op de hoed, een groene en rode pluim of panache, goud met zilver en rood gemengde dragons of troedels en oranje echarpen, die net als in Utrecht in 1785 werden vervangen door rode. Zie: Croockewit, 1889, 20-21.
74. Nagtglas, 1975, 51.
75. Stouten, 1982, 40.
76. Volgens de prinsgezinden ging het hier met name om duistere lieden die iets op hun kerfstok hadden. Mr. C. P. Chastelein (1748-1806), secretaris van de Vierschaar van de Leidse Universiteit, schout van Leiderdorp en kapitein van het Genootschap van Wapenhandel aldaar, moest bijvoorbeeld vanwege schulden en 'misdadige handelingen' (valsheid in geschrifte) Leiden verlaten. Twee prominente advocaten die het burgerschap verkregen, waren de radicale patriotten J.C. de Kock (1757-1794) en J.C. Hespe (1757-1818). De auteur, publicist en advocaat Hespe, zich noemende de 'Batavier van Amsterdam', was redacteur van De Politieke Kruyer. In 1785 werd Hespe wegens belediging door oranjegezinde regenten aangeklaagd en veroordeeld tot enkele dagen celstraf en een geldboete van 3000

gulden. (Zie: Sas, van, 1987) Ook de advocaat De Kock, commandant van het Heusdense vrijkorps, moest noodgedwongen zijn woonplaats verlaten om opsluiting te voorkomen. Tot slot kreeg Wijk nog een andere bekende patriotse predikant binnen haar stadsmuren. De uit Doetinchem afkomstige Lutherse predikant Hendrik Bergh (1747-1792), had in 1784, het sterfjaar van Joan Derk van der Capellen, bekendheid verworven door zijn lijkrede op de patriotse leidsman die hij als een 'vader der vaderlands' getekend had. Onder leiding van Bergh werd door de burgerij in 1784 bij de magistraat te Doetinchem een verzoek ingediend tot herstel van de schutterij. In 1785 legde Bergh zijn ambt neer en werd hem door de Gelderse Staten het verblijf in die provincie ontzegd.

77. Croockewit, 1889, 13-17.
78. Idem,17.
79. Vogelzang, 2008.
80. SAKRUH, SBWD, Resoluties magistraat, 17 aug. 1785.
81. SAKRUH, SBWD, Resoluties magistraat, 17 aug. 1785.
82. Bruin, De, 1997b, 71.
83. SAKRUH, SBWD, Resoluties magistraat, 28 dec. 1785.
84. Ook in Utrecht vonden op diezelfde 20ste maart de eedsaflegging op het nieuwe reglement plaats. Ook daar weigerden zes raadsleden de eed af te leggen en moesten nieuwe regenten worden benoemd.
85. Ook in Utrecht reageerde men geschokt. De Utrechtse stadsregering had al enkele malen verzocht om zo snel mogelijk een nieuw reglement voor de provincie in te voeren. Men was verontwaardigd dat de Staten zich met de interne aangelegenheden van een stad bemoeiden. Zie: Hulzen, Van, 1966, 211.
86. *Utrechtsche Courant,* 20 april 1786.
87. SAKRUH, SBWD, Resoluties magistraat, 20 april 1786.
88. Idem, 30 mei 1786.
89. Croockewit, 1989, 33.
90. Frederik Christiaan van Reede graaf van Athlone, in 1747 met de ridderhofstad Amerongen beleend, was luitenant-opperhoutvester van het Sticht en sinds 1781 hoofdschout van de stad Utrecht. Niet alleen was Van Athlone vertegenwoordiger en vertrouweling van de stadhouder, maar hij stond ook bekend als de Utrechtse patriottenvervolger. Zie: Wissing, 2003, 197.
91. SAKRUH, SBWD, Resoluties magistraat, 18 sept. 1786.
92. Ibidem.
93. Idem, 19 sept. 1786.
94. Idem, 26 sept. 1786.
95. Idem, 5 oct. 1786.
96. Idem, 6 oct. 1786.
97. Idem, 7 oct. 1786.
98. Idem, 8 jan. 1787.
99. Idem, 12 maart 1787.
100. Wissing, 2003, 238.
101. SAKRUH, SBWD, Resoluties magistraat, 10 mei 1787.
102. Hulzen, Van, 1966, 283.
103. Memorie van consideratiën tot het nemen van Represailles, na de gevangenneming van twee Wijksche Burgers De Nijs en Van der Kemp, Utrecht, 1787.
104 Janus, aflevering 30, maandag 16 juli 1787.
105. Wissing, 2003, 201.
106. Memorie van consideratiën tot het nemen van Represailles [- - -], Utrecht 1787.
107. *Utrechtsche Courant,* 11 juli 1787.
108. Maes, 2002.
109. SAKRUH, SGWD, 67, 16 nov. 1787.
110. Doedens, 1987, 157-175.
111. Roosendaal, 2003, 62-63.

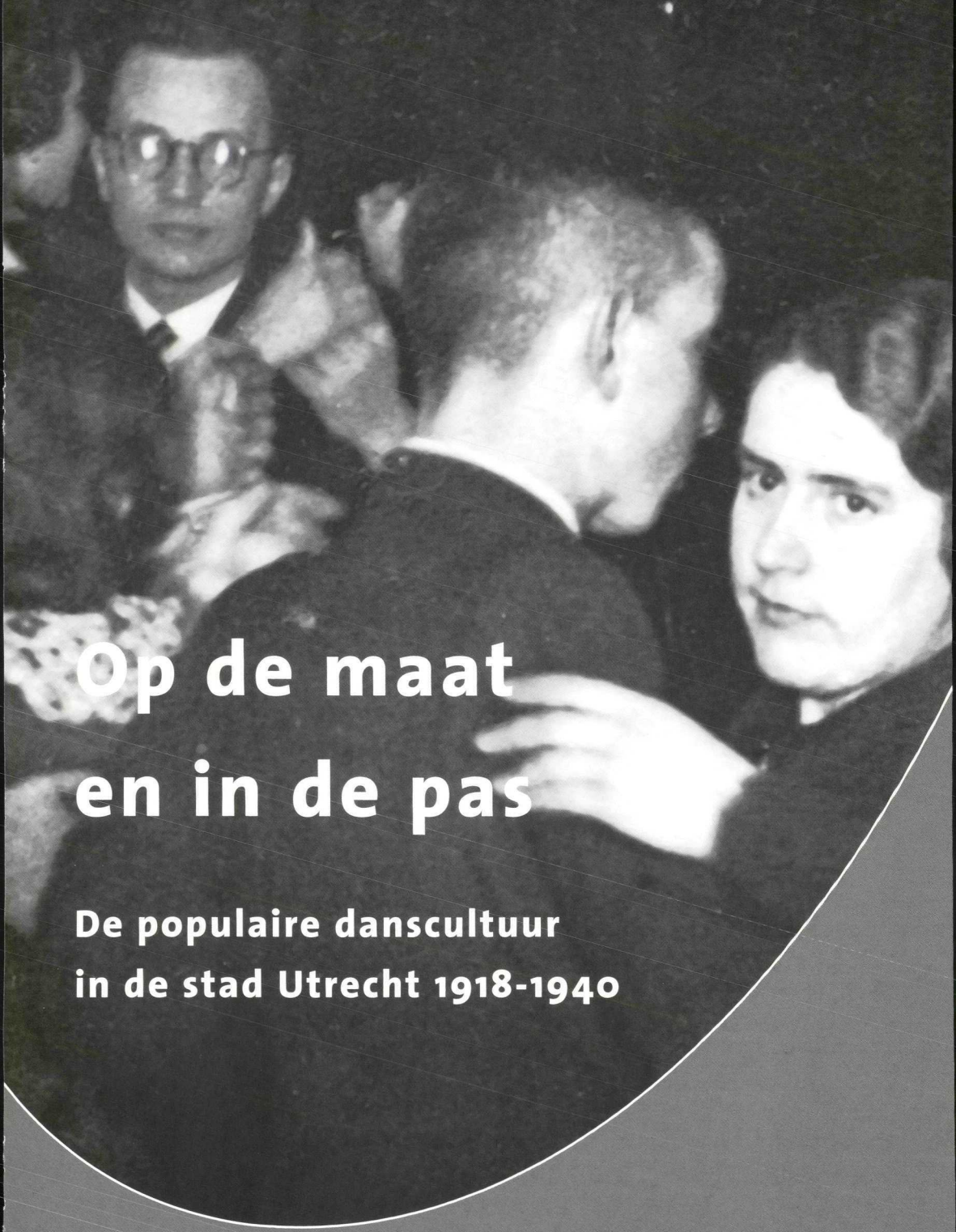

Op de maat en in de pas

De populaire danscultuur in de stad Utrecht 1918-1940

Lutgard Mutsaers

Wat deden veel Utrechters in jaren twintig en dertig? Dansen! In tegenstelling tot het saaie, verzuilde imago van de stad in die jaren blijkt dat Utrecht in het interbellum een vrolijk uitgaansleven kende. De Jaarbeurs fungeerde daarbij als startmotor. In de beursweken kwam de stad tot leven. De cafés waren tot diep in de nacht open terwijl bands uit binnen- en buitenland de nieuwste dansmuziek speelden. Zo had Utrecht de Nederlandse primeur van een complete jazzband uit Londen.

Geholpen door de introductie van radio en de kwalitatief steeds betere grammofoonplaten groeide de populariteit van dansmuziek. Overal in Utrecht openden danscholen hun deuren. Het was het begin van de roaring twenties en het kompas was gericht op Amerika. Dansparen leefden zich uit op de nieuwe, veel lossere dansen zoals de charleston. Ondertussen werden de rokken ieder jaar korter, evenals het haar.

Lutgard Mutsaers (1953) is als docent Popular Music Studies parttime verbonden aan het Instituut Media- en Cultuurwetenschappen van de Universiteit Utrecht en daarnaast actief als freelance researcher en publicist. Zij is auteur van een aantal baanbrekende pophistorische boeken en promoveerde bij de Utrechtse hoogleraar Hans Righart op *Beat Crazy*, een onderzoek naar het verloop en de impact van transnationale dansrages in Nederland.

Maar niet iedereen was gecharmeerd van deze ontwikkelingen. De angst voor zedenverval nam toe en de overheid probeerde met name het vermeend losbandige cafédansen te beteugelen. Gevoed door de harde realiteit van de crisisjaren, groeide in de jaren dertig de populariteit van de escapistische, romantische wals: ouderwets en vertrouwd.

Inleiding

Bladmuziek, ongedateerd, (ca. 1917), met originele danstunes van de Nederlandse muziekauteur Michel de Cock. De Valse Boston is de voorloper van de gestandaardiseerde Engelse Wals. De One Step, Two Step en Foxtrot zijn de populairste Amerikaanse dansen van die periode. Aan de omslagillustratie is de chique sfeer van de ballroom en de uitgaansmode van die tijd te zien. Privécollectie auteur.

Tussen 1900 en 1914 komt in Nederland het dansen als vrijetijdsbesteding sterk op onder invloed van de Amerikaanse ragtime-dansen met hun eenvoudige *trots*, *walks* en *steps*. De Weense wals blijft een succesnummer, terwijl de tango overwaait uit Buenos Aires. De betere hotels in de grote steden organiseren tango-teas oftewel thédansants met muziek van strijkjes: dansorkestjes die in de regel bestaan uit een pianist/accordeonist en twee violisten. De seizoenskalender kent daarnaast vele besloten feesten en bijeenkomsten met bal na. Ook daar is levende muziek onmisbaar.

Om geen figuur te slaan op de dansvloer, bij welke gelegenheid dan ook, is dansles welhaast noodzakelijk. De dansinstituten zijn commerciële instellingen, waar dansleraren op een formele, serieuze manier de danspassen en vloerpatronen instuderen. De gesloten paarvorm – man en vrouw met de gezichten naar elkaar toe en elkaar vasthoudend – vereist ook etiquetteles: de do's en don'ts van het danscontact zijn net zo belangrijk als de passen zelf. De hogere burgerij vormt de belangrijkste klandizie van de dansscholen.

Gedurende de wereldoorlog dimt Nederland uit piëteit de grootste uitbundigheid in het uitgaansleven. Dit verhaal over Utrecht begint bij aanvang van het uitgaansseizoen 1918-1919, twee maanden vóór de afkondiging van de wapenstilstand.

De strijkjessituatie

Dansen staat of valt met de muziek. Het strijkje dat onmisbaar is bij het dansen, is in te huren als gelegenheidsensemble of vast aan een horecagelegenheid verbonden. [1] In Utrecht, met zijn 140.000 inwoners de vierde stad van het land, is de situatie in de dans-

Hotel de l'Europe.

Dagelijks wordt in het
HOTEL DE l' EUROPE
CONCERT
gegeven, door het
Beroemde Strijkje
uit de Kurhausbar te
Scheveningen.
Directeur: ANDRé LISMONDE
MATINEE
van 4½—7 uur.
AVOND-CONCERT
van 8—11 uur.

Het begin van het einde van het strijkjesprobleem in Utrecht, UN, 17 september 1918.

muziek vergeleken met de drie grootste steden ronduit slecht. Zelfs in kleinere steden als Nijmegen en Arnhem zijn strijkjes al gemeengoed. De directie van Hotel de l' Europe aan het Vredenburg wil iets aan het probleem doen, en meteen maar goed ook. Rechtstreeks uit de Scheveningse Kurhausbar gaat het bekende strijkje onder leiding van André Lismonde op maandag 16 september 1918 in Utrecht aan het werk. Het treedt elke middag van half vijf tot zeven en elke avond van acht tot elf op. Al op de eerste avond is het druk in het klassehotel. Het elan van de muzikanten en de topkwaliteit van hun spel maken het publiek zo enthousiast dat het na ieder nummer applaudisseert. 'En dat zegt heel wat', schrijft het *Utrechts Nieuwsblad* (*UN*). [2] Voor een stad als Utrecht dan, waar de mensen niet zo gauw ergens warm voor lopen. 'Als dit niet trekt, trekt niets.' [3]

Na deze alleszins geslaagde actie verbetert de situatie in Utrecht al snel zodanig, dat ook verschillende andere hotels doorlopend dansgelegenheid kunnen gaan aanbieden. Dat hoort ook bij de grootstedelijke ambities van de stad, waar dankzij initiatieven uit de zakenwereld in 1917 de Nederlandse Jaarbeurs uit de grond is gestampt.

Danskalender

Het sociale en uitgaansleven draait na de afkondiging van de wapenstilstand op 11 november 1918 al snel weer als vanouds. In afgehuurde zalen van horecagelegenheden, theater- en muziekpodia vinden talloze verenigingsavonden plaats, vaak op zaterdag. Meestal volgt een geanimeerd bal zodra alle inhoudelijk zaken zoals toespraken, propaganda, huldigingen, prijsuitreikingen, voordrachten, toneelstukjes en muziekoptredens

gehandeld. De bals gaan vaak tot in de kleine uurtjes door. Het *UN* stuurt verslaggevers af op allerlei feesten en evenementen. In januari en februari vullen bovendien de verslagen van de besloten balmasqués van carnavals-, sport- en gezelligheidsverenigingen – zoals Limburgia, Attila en Vivid – vele kolommen. De verslaggevers vermelden altijd wie het bal heeft geleid. De baldirigenten zijn immers bekende lokale figuren, vaak met een eigen dansschool.

D.G. de Haan leidt een danssinstituut op Breedstraat 9.[4] Aan de Plompetorenbrug 2-4, in het pand dat bekend staat als het Turngebouw, belooft J. M. Botterweg de nieuwste dansen van het seizoen in te studeren. In Feestzaal De Heraut op Oudegracht 225 geeft H.C.J. Martens les, zelfs op zondagochtend. W.A. van Steenderen geeft in Melksalon Voorwaarts op Oudegracht 195-197 op zondagmiddag en -avond danslessen. Dansschool Brons zit op Oudegracht 14. Nic. Engel geeft les op wisselende lokaties, zoals het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen (K&W) aan de Mariaplaats en Gebouw De Eendracht aan de St. Annastraat. In Buitensociëteit annex Concertgebouw Tivoli aan de Kruisstraat vinden we E.A. Stolker. De dansinstituten en baldirigenten staan niet in het telefoonboek. Ze zetten hun telefoonnumer in de krant en de informatie gaat van mond tot mond.

De Utrechtse dansinstituten bieden twee soorten cursussen aan: leerlessen voor beginners en lesuren voor gevorderden. Per les kost het ongeveer een kwartje. Dames betalen in de regel vijf cent minder dan de heren. Alle dansinstituten zijn op zondag open, ongetwijfeld tot ergernis van de Vereniging tot Bevordering van de Zondagsrust.[5] De zondag is in Utrecht zelfs de favoriete dag om naar de dansschool of de daarvan uitgaande dansclub te gaan. Je moet er wel iets meer voor betalen dan op doordeweekse dagen.

Leven in de brouwerij

Utrecht is tijdens de Jaarbeurs Utrecht niet. Het is veel levendiger dan normaal in de winkelstraten, cafés en restaurants. Zelfs de meest bezadigde inwoner voelt zich in deze dagen een ander mens. De bruisende uitstraling van het volle leven, niet alleen het zakenleven maar ook het amusementsleven, is onontkoombaar. Utrecht komt even uit de plooi.[6]

In Tivoli opent Minister Ruys eind februari 1919 de derde Jaarbeurs, de eerste in vredestijd.[7] Een lint van stands en tenten slingert zich vanaf het Centraal Station via Vredenburg, Neude, Janskerkhof en Lucas Bolwerk naar de Maliebaan, met op het Janskerkhof een pleisterplaats in de vorm van een tijdelijk restaurant. De uitgaansgelegenheden blijven tot in de kleine uurtjes uur open en er is vermaak van topkwaliteit. Hotel de l' Europe is het belangrijkste zakenliedenhotel. Het heeft een eigen parkeergarage en een ruime balzaal met toneel en foyer. Hoewel de Jaarbeurs in 1919 nog niet open is voor internationale deelname, is het aantal buitenlandse bezoekers in de stad in deze periode aanmerkelijk. De horecagelegenheden verwennen het uitgaanspubliek met de beste internationale acts van het variétécircuit en de laatste trends op dansgebied, gepresenteerd door demonstratiedansparen uit mondaine centra zoals Parijs, Londen en Amster-

dam.

De gemeente heeft in 1917 de vermakelijkheidsbelasting ingevoerd en ziet sindsdien in de portemonnee dat het uitgaansleven een economische factor van belang is. De discussie in oktober 1919 over de sluitingstijd van koffiehuizen en andere uitgaansgelegenheden, die officieel op elf uur staat maar waar op grote schaal mee wordt gesjoemeld, resulteert dan ook niet in strengere handhaving, maar juist in versoepeling.[8] Het argument dat de degelijke Utrechtenaren maar verleid zouden worden tot nachtleven als de stad zich zou conformeren aan de andere grote steden, legt het af tegen het praktische argument van het ongerief van vroege sluitingstijden voor reizigers en meer algemeen het belang van een zich ontwikkelende stad. Tijdens de Jaarbeursperiode blijven de uitgaansgelegenheden al open tot twee, drie uur. De raadsleden komen middernacht overeen als het normale sluitingsuur. Wie na dat uur nog ergens aan de toog hangt, moet onherroepelijk mee naar het politiebureau. Het toezicht op drankgebruik is na de wereldoorlog in de meeste westerse landen verscherpt, maar alleen de Verenigde Staten gaan, in 1919, tot wettelijke drooglegging over.

Behalve Hotel de l'Europe bieden andere hotels van niveau dansvermaak aan in de vorm van de (meestal dagelijkse) tango-tea oftewel het thé-dansant, zoals Hotel de la Station aan het Stationsplein en Hotel Rustoord aan de Mariaplaats. Ook voor zaalverhuurbedrijven is dansen lucratief, zoals voor Maison Heering aan de Catharijnesingel dat claimt de mooiste balzaal van de stad te hebben. Maar het zijn de Cabarets – laagdrempelige uitgaansgelegenheden met een gevarieerd en steeds vernieuwd aanbod van korte acts dat toepasselijk variété heet – die de directe voorlopers zijn van de latere dancings. Hun dansvloeren zijn open voor iedereen. Aan de Leidscheweg zit Cabaret De Karseboom dat elke middag een tango-tea heeft. Melksalon Voorwaarts heropent in no-

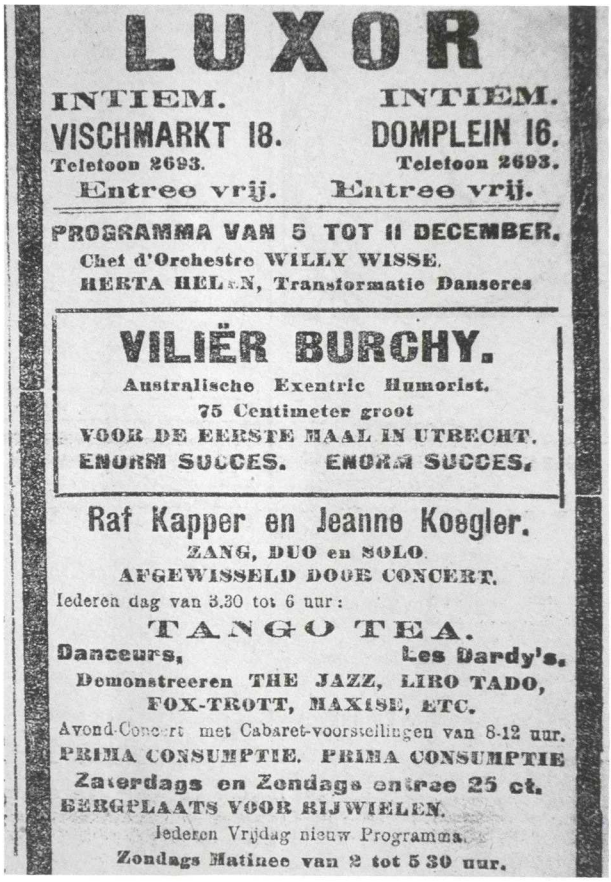
LUXOR
INTIEM. INTIEM.
VISCHMARKT 18. DOMPLEIN 16.
Telefoon 2693. Telefoon 2693.
Entree vrij. Entree vrij.
PROGRAMMA VAN 5 TOT 11 DECEMBER.
Chef d'Orchestre WILLY WISSE.
HERTA HELEN, Transformatie Danseres
VILIËR BURCHY.
Australische Exentric Humorist.
75 Centimeter groot
VOOR DE EERSTE MAAL IN UTRECHT.
ENORM SUCCES. ENORM SUCCES.
Raf Kapper en Jeanne Koegler.
ZANG, DUO en SOLO.
AFGEWISSELD DOOR CONCERT.
Iederen dag van 3.30 tot 6 uur:
TANGO TEA.
Danseurs, Les Dardy's.
Demonstreeren THE JAZZ, LIRO TADO,
FOX-TROTT, MAXISE, ETC.
Avond-Concert met Cabaret-voorstellingen van 8-12 uur.
PRIMA CONSUMPTIE. PRIMA CONSUMPTIE
Zaterdags en Zondags entree 25 ct.
BERGPLAATS VOOR RIJWIELEN.
Iederen Vrijdag nieuw Programma.
Zondags Matinee van 2 tot 5 30 uur.

De eerste keer dat de nieuwe uitgaansgelegenheid Luxor adverteert met 'The Jazz' als demonstratiedans. De jazz als dansmuziekgenre heeft dan nog niet live geklonken in de stad. UN, 4 december 1919.

Feest-, Vergader-, Concert- en Cabaretgebouw

„MODERNE",

Steenweg 38, Utrecht.

Telephoon No. 1088.

BOVENZALEN speciaal ingericht voor:

Congressen, groote Vergaderingen, Diners, Partijen enz.

Zalen voor plm. 1000 personen.

DINSDAG 16 DECEMBER 1919, 's middags 3 uur

Feestelijke Opening der CABARETZAAL

(benedenzaal ingang Steenweg.)

Modernste en grootste inrichting op dit gebied te Utrecht.

Geheel nieuw voor UTRECHT. | Chique en intiem ingericht. 2 ORCHESTEN. | Geheel nieuw voor UTRECHT.

PROGRAMMA van 16 tot en met 24 December

MUZIEK VAN

een Elite Dames Orchester onder leiding van — Mr. RED HEAD, — de temperamentvolle dirigent exentrique Wit his Orchestra.

't Tzigane Salon Ensemble onder leiding van den welbekende viool-virtuoos J. A. LENTZ Jr., met cymbaal begeleiding van den gevierden Hongaarsche cymbalist MENDI.

Geheel nieuw voor Utrecht.

LUCIEN. Hoogst beschaafde humorist-Conferencier.

LES GÉDÉS. Mondaine danceurs van het Intiem theater Pisuisse.

ELLY VAN DE WETT. Internationale Opera Diva.

LILLY WARTON. Exentrique chanteuse Francaise.

2141

Matiné van 3 tot 6 uur | DAGELIJKS | Avondvoorstelling van 7½—12 uur

ENTREE VRIJ.

Zaterdags en Zondag f 0.25.

ATTENTIE!

OPENING der FEEST- en VERGADERZAAL ongeveer half Januari a.s.

Geheel modern ingericht en NIEUW gemeubileerd

Vanaf heden kunnen zalen voor Vergaderingen Soirée's, Diners, Partijen enz. reeds worden besproken

Feest en Tooneelzaal met parquetvloer voor 5 à 600 personen

Cabaret "Moderne" - hier staat de naam gespeld met een e te veel - zou een van de belangrijkste Utrechtse uitgaansgelegenheden worden. Regelmatig traden er demonstratiedansers op. UN, 15 december 1919.

vember 1919 als Cabaret De Ster. Dat is al gauw niet meer genoeg in een maatschappij die zojuist werktijdverkorting heeft ingevoerd en waar het vrouwenkiesrecht een belangrijke stap is in het grote ontvoogdingsproces van het interbellum.

De onmiddellijke naoorlogse tijd brengt een nieuwe levenslust en pluk-de-dag mentaliteit met zich mee, die schreeuwt om meer uitgaansgelegenheden, meer vermaak, meer plezier. Eind 1919 krijgt Utrecht er twee trendy uitgaansgelegenheden met dansvloeren bij: Luxor en Modern. Café-Concert en Cabaretgebouw Luxor heeft een ingang op Domplein 16 en een op Vismarkt 18. Iedere middag is er tango-tea van half vier tot zes, met een vast strijkje onder leiding van Willy Wisse. Alleen op zaterdag en zondag vraagt Luxor entree en dan nog alleen voor de avondvoorstelling. Buitenlandse artiesten doen Luxor aan en brengen steeds het nieuwste van het nieuwste. Utrecht komt op die manier in aanraking met het meest opwindende en actuele dat de internationale entertainmentwereld te bieden heeft. Demonstratiedansparen – een ware rage in de variété-theaters en cabarets in navolging van het beroemde Amerikaanse danspaar Vernon en Irene Castle, van wie Vernon is gesneuveld in de wereldoorlog – maken reclame voor Amerikaanse dansnummers die als bladmuziek en op de plaat te koop zijn. De populaire danscultuur wordt immers commercieel gedreven. Het danspaar Les Andrés introduceert in Luxor 'The Jazz', een novelty-*dans*, die refereert aan de opwindende nieuwe Amerikaanse dansmuziek, die in Utrecht nog niet live geklonken heeft.

Modern zit op Steenweg 38. Het nieuwe Feest-, Vergader-, Concert- en Cabaretgebouw is het grootste van de stad en is helemaal op Amerika georiënteerd. Het is chique en 'intiem' – een term die slaat op ro-

De Steenweg met op nummer 38 Gebouw Modern, het in 1919 geopende cabaret-variététheater annex dancing waar het publiek tijdens de Jaarbeursweken vele nouveautés op amusementsgebied kon verwachten. Datering tussen 1920 en 1927. HUA, Atlantis, 2549.

mantische sfeerverlichting en warme kleuren – ingericht en heeft maar liefst twee huisorkesten onder leiding van J.A. Lentz Jr.. Tot Kerst treedt er een dames-showorkest op, wat in die tijd geen exclusief fenomeen is, maar wel extra bezienswaardigheid heeft. [9] Ook in Modern ontbreken de demonstratiedansers niet. Het spits wordt afgebeten door Les Gédés van het Intiem Theater Pisuisse dat in Amsterdam gevestigd is en enkele jaren later in de bovenzaal van Modern een dependance zal openen. Het impresariaat Pisuisse, dat in de jaren '10 in Nederland het cafestrijkje heeft geïntroduceerd en daarmee aan de wieg stond van het fenomeen dancing, heeft de beste demonstratiedansers van Nederland, Maud en Willy Yardaz, in zijn stal. Ook zij hebben 'The Jazz' op hun repertoire en dansen hem in Utrecht voor.

En ten slotte krijgt Utrecht in 1919 een schitterend nieuw Rembrandt Theater. De opening van dit variététheater annex bioscoop met 1150 zitplaatsen, verraadt de groeiende ambities van de stad. De directie zet in de krant dat het de bedoeling is geweest iets te scheppen dat niet alleen voor Utrecht, maar voor heel Nederland de toon aangeeft. Ze wil Utrecht een voorsprong geven op Amsterdam, Rotterdam en Den Haag. Het plan een permanente locatie te creëren voor de Nederlandse Jaarbeurs, zal Utrecht opstuwen in de vaart der grote steden. De directeur van Rembrandt richt zich op de besloten openingsavond dan ook speciaal tot de leden van de Raad van Bestuur van de Jaarbeurs. Hij spreekt van de verrichting van een wonder: Utrecht heeft het grootste projectiescherm van Nederland, maar liefst veertig vierkante meter. Maar dat is nog niet alles: de huisagenten die Rembrandt zegt te hebben in een tiental Europese wereldsteden, plus in Peking en Tokio, krijgen carte blanche om onmiddellijk elke variété-attractie te engageren die zij goed genoeg vinden voor Utrecht. [10]

Levende dansmuziek

Populair amusement houdt in: laagdrempeligheid, agressieve werving via de media – kranten, tijdschriften en buitenreclame – en winstoogmerk. De commerciële cultuur omarmt voortvarend de nieuwste snufjes en media, overschrijdt maatschappelijke, esthetische en morele grenzen en wil zoveel mogelijk mensen tegelijkertijd bereiken. Geen wonder dat behoudende elementen daar wantrouwig naar kijken: zulke ontwikkelingen zijn moeilijk te controleren, laat staan te beheersen.

Film, dan nog zonder geluid, is van de nieuwe passieve vermaakssoorten het populairst. De bioscopen vertonen doorlopend filmprogramma's en journaals met wereldnieuws. Levende muziek bij de stomme films en tussen de voorstellingen door is een belangrijk onderdeel van de aantrekkelijkheid van de bioscoop. Dezelfde muzikanten spelen ook vaak in strijkjes die dansmuziek in uitgaansgelegenheden verzorgen. Door hun bioscoopwerk zijn zij het eerst bekend met de slapstickachtige muziek bij de Amerikaanse films; deze begeleidingsmuziek is nauw verwant aan ragtime. Het beroep van amusementsmuzikanten is zwaar: ze profiteren in 1919 niet mee van de invoering van de achturige werkdag en de vrije zaterdagmiddag en hebben geen enkele sociale zekerheid. [11] Daar staat tegenover dat ze absoluut onmisbaar zijn in het uitgaansleven, veel verschillende mensen ontmoeten en kunnen uitslapen.

JOH. CLEERDIN,
Hamburgerstraat 27,
Tel. 2719. UTRECHT.

In Gramofoonplaten
steeds het nieuwste op hel gebied van:

Marschen.
Ouvertures.
Dansmuziek.
Zangnummers.
Strijkjes.
Voordrachten.

Mooie sorteering, degelijke Machines, in de nieuwste modellen.

Een van de vele muziekzaken die grammofoonplaten-dansmuziek verkopen. Joh. Cleerdin heeft in de jaren twintig vaak de mooiste en grootste advertenties en steeds het nieuwste uiteraard. UN, 16 oktober 1919.

Verreweg het populairste huiskamerinstrument sinds het laatste kwart van de negentiende eeuw is de piano. Behalve de zelf te bespelen toetseninstrumenten, bestaan er mechanische piano's, met daarin verwisselbare muziekrollen waar populaire nummers op staan. In die tijd is ook het Amerikaanse orgel, een harmoniumachtig instrument, zeer gewild om thuis populaire deuntjes op te spelen. Aan verkooppunten is geen gebrek. In een bescheiden straal rond de Dom bevinden zich al minstens tien bladmuziek- en muziekinstrumentenhandels. De bladmuziekhandel drijft op hitsongs en dansmuziek, voor amateurs en professionals. Platen zijn nog maar een bescheiden neventak van de muziekindustrie. Ze lijden nog onder te veel technische onvolkomenheden. Bladmuziek en plaat zijn heel verschillend van beleving en toepassing. Heb je bij bladmuziek van hits en dansmuziek een instrument

nodig, bij platen zijn grammofoons onontbeerlijk. Voor deze passieve hebbedingen adverteren de muziekhandels het meest. Er is ook een levendige ruilhandel onder particulieren.[12]

In de nog prille platenwereld met zijn gecategoriseerde aanbod van marsen, ouvertures, zangnummers, strijkjes en voordrachten, neemt dansmuziek een prominente plaats in.[13] Het voordeel van platen boven bladmuziek is dat het ritme en de sfeer onmiddellijk van een plaat afspatten, terwijl dansmuzikanten van eigen technische kundigheid en dansante feeling afhankelijk zijn om het dansen adequaat te kunnen begeleiden. Pianisten zijn in de strijkjes de muzikanten met de grootste verantwoordelijkheid voor het ritme en het volume. Een goede dansmuzikant kan creatief variëren op het muzikale gegeven door op de dansers letten of ze niet een tandje hoger kunnen, of juist behoefte hebben aan een lager tempo, of de dans verlengd moet worden, of juist niet. Een plaat moet je om de paar minuten verwisselen en hij blijft ook altijd hetzelfde klinken.[14] 'Reflectanten moeten voldoende op de hoogte zijn met de *moderne dansmuziek*', staat er dan ook in de krant als een besloten dansclub een bekwaam pianist zoekt.[15]

Het in september 1918 nog zo schrijnende gebrek aan strijkjes in de stad is bij ingang van het nieuwe decennium opgelost. Concert-Bureau Prince-James aan de Willem van Noortstraat heeft de beschikking over strijkjes van elke gewenste sterkte met uitgebreid repertoire speciaal voor diner- en avondconcerten, cabaret-, bal- en bioscoopmuziek. Ook vrouwen, vooral pianistes, begeleiden bals en danslessen. Soms prefereert men vrouwen zelfs uitdrukkelijk boven mannen.[16]

Bal na: een steekproef

Op maandag 24 november 1919 beschrijft het *UN* maar liefst vier bals die op de zaterdag ervoor plaats hebben gevonden ter afsluiting van een verenigingsavond. Daarvoor gebruiken de verslaggevers een vrij beperkte woordenschat, waarin 'geanimeerd bal', 'de danslustigen', 'een dansje wagen' en 'nog geruime tijd bijeen' veelvoorkomende uitdrukkingen zijn. Na een uitvoering van de Gemengde Zangvereniging Polyhymnia in het gebouw van K&W begeleidt het strijkje van de gebroeders Woudenberg het bal dat onder leiding staat van J.M. Botterweg. De Nederlandse Muziek-Vereniging van Spoorwegpersoneel De Harmonie geeft een uitvoering in Hotel de l'Europe en danst daarna onder leiding van C.A. Hanselaar. De Utrecht-

Utrechtsch Dilettanten Tooneel
SOIREE
op Zaterdag 10 Januari 1920, in Hotel l'Europe.
Opening der Zaal 7 uur. Aanvang 7½ uur.
NA AFLOOP BAL.
Invitaties zijn aan te vragen aan het Secretariaat
Wijde Bagijnestraat 7, en bij de leden. 5622

Een bal begint pas als alle andere zaken afgehandeld zijn, vandaar 'na afloop bal' of 'bal na'. Deze traditie verandert binnen enkele jaren in dansen als doel op zich. UN, 18 januari 1920.

se Arbeiderstoneelvereniging Voorwaarts geniet in de grote zaal van Tivoli van een propaganda-feestavond, met bal na onder leiding van H.C.J. Martens. In een andere zaal van K&W houdt de Jongeliedenafdeling van het Algemeen Nederlands Verbond ook een propaganda-feestavond, ondersteund door haar eigen A.N.V. strijkje. Na de voordrachten over haar doelstelling – een Groot-Nederland samen met Vlaanderen – en de gebruikelijke samenzang, besluiten de jonge idealisten de avond met een zeer gezellig bal dat tot laat in de nacht duurt. *Zeer* gezellig, *laat* in de *nacht*, en géén (vermelding van) dansleiding: de krant zet het feestgedruis van de jongeren net wat meer in de verf dan dat van de andere partijen die zaterdagavond.[17]

Voor leidinggevenden aan bals is in Utrecht dus geen gebrek aan werk. De stad heeft, behalve een druk verenigingsleven en voldoende mogelijkheden tot zaalhuur met dansvloer, het voordeel centraal te liggen en knooppunt van openbaar vervoer te zijn. Daarom is Utrecht de aangewezen plaats om landelijke bijeenkomsten te organiseren en interlokaal feest te vieren. Zo gaan in Tivoli op zaterdag 29 november 1919 de voetjes van de vloer bij het feest van de Centrale Bond van Bouwvakarbeiders ter gelegenheid van de invoering van de achturige werkdag.

Besloten dansclubs

De dansgelegenheid in de hotels en cabarets met hun tango-teas en balavonden, en in de dansscholen die buitenschoolse avonden organiseren om het geleerde in een ongedwongen sfeer in praktijk te brengen, is niet toereikend voor de stijgende vraag naar dansvermaak. De constructie van de besloten dansclub biedt uitkomst en is bovendien zeer aantrekkelijk. Dit type clubs maakt zijn eigen regels voor openingstijden en het verstrekken van alcoholische drankjes. Een belangrijk ander voordeel is dat men kan dansen met gelijkgestemden qua levensovertuiging. Dat laatste is voor de meeste clubleden misschien wel de belangrijkste overweging, want de dansvloer is een ideale huwelijksmarkt. Je mag, nee moet elkaar aanraken, je kunt elkaar ruiken, zien en horen, en de afstand tussen de danspartners is ideaal voor het overspringen van vonken en het laten inwerken

Dames en Heeren
welke lid wenschen te worden van een nieuw op te richten
DANSCLUB,
(die zich ten doel stelt het leeren van de nieuwste Steppen, Tango's, Tex Trot, enz.), onder leiding van een bekwame Dansleeraar, worden hiervoor beleefd uitgenoodigd zich schriftelijk op te geven onder No. 1324 bureau van dit blad.

Een oproep in de krant om lid te worden van een nieuwe dansclub. UN, 9 december 1919.

van chemie. Gemengd trouwen geldt als solliciteren naar problemen, denk alleen al aan de keuze van de geloofsrichting van de kinderen uit zo'n huwelijk. De besloten dansclub met zijn sociale controle biedt zekerheid voor de deelnemers. Doordat het bestuur precies weet wie lid is, kan het zonodig antecedenten natrekken en aan de bel trekken als het iets onregelmatigs geconstateerd heeft. Dit staat haaks op de anonimiteit van het zogeheten cafédansen, waarbij iedereen zomaar binnen kan lopen en dat juist daarom een ander publiek aantrekt.

In het katholieke deel van het land bestaan van oudsher weinig taboes en verboden om op gezette tijden onproductief van het leven te genieten. Het zuiden van het land staat erom bekend, maar ook in de aartsbisschopsstad verloochenen de katholieken hun savoir-vivre niet. In strenge protestantse kringen is elke vrije minuut die niet besteed wordt aan God's lof sowieso een verspilde minuut. [18] Plezier maken komt op die agenda helemaal niet voor. Er is dus ook geen constructief dansbeleid. De afkeuring voor mensen die wel dansen kan niet groter zijn dan in juist die kringen. Utrecht heeft zowel een sterke katholieke als protestantse signatuur, terwijl een relatief groot aantal leraren en muzikanten in de dansbranche joods is. [19]

De Utrechtse dansscholen adverteren niet met een religieus stempel. Een klant is een klant, is de redenatie. Dansvaardigheid op een voor sociale doeleinden aanvaardbaar niveau is het verkochte product. Gezelligheid is geen doelstelling van de dansscholen. Net als in het niet-confessioneel regulier onderwijs het geval is, kun je naar de dansschool zonder met je geloof bezig te zijn of erop aangesproken te worden. Vanwege het op de dansvloer onvermijdelijke lichamelijke contact is de katholieke geestelijkheid echter wel degelijk gespitst op het dansgedrag van de aan hen toevertrouwde zielen. De pastoors en kapelaans zijn ook realistisch: feesten en dansen kun je niet tegenhouden en dat moet je ook niet willen. Je kunt hooguit de ouders motiveren goed op hun kinderen te passen.

De besloten dansclubs gaan meestal uit van sociëteiten met een breder activiteitenaanbod, of van particulieren die het alleen om het dansen gaat. Vaak zijn dansleraren ook actief in de besloten clubs. Ze gaan in op initiatieven van (oud-)leerlingen om het geleerde in praktijk te brengen. In het Turngebouw kan men in het seizoen 1919-1920 inlichtingen krijgen over de clubs die dansen op de bovenzalen van Café Restaurant Cabaret De Ster. Het gaat om dansclubs met namen als De Intieme Club, Entre Nous en Caprice. [20] De zondag is ook voor de dansclubs de favoriete dag. De zalen van De Ster bijvoorbeeld zijn dan non-stop verhuurd aan de drie genoemde clubs. [21] Een van de bekendste dansclubs heet Moulijn. De leden dansen onder leiding van Nic. Engel. Hij verzekert het Utrechtse publiek jaar in jaar uit dat ze bij hem moeten zijn, als ze 'alles mee willen kunnen dansen'. [22]

Een voorbeeld van een particulier initiatief is dat van de heer Zwart op Tulpstraat 42. Hij vraagt voor zijn gesloten club – besloten of gesloten, beide termen komen voor – nog enige nette heren en dames, het liefst mensen die al kunnen dansen. [23] Door zijn adres erbij te zetten, kunnen belangstellenden persoonlijk bij hem langs om uit te vinden of de club voor hen geschikt is. Soms is het nodig zich schriftelijk op te geven voor een nieuw

op te richten dansclub. Informatie over de dansen op het les-, oefen- of ontspanningsprogramma (bijvoorbeeld wel of geen nieuwste modedansen) en of er wel of niet een dansleraar of balleider aanwezig is, maakt de keuze gemakkelijker. [24]

Primeur voor Nederland

De moderne Amerikaanse dansen stimuleren het opgaan in de dans en de overgave aan de dansroes. Dat is de verdienste van de jazz, als dansmuziek de opvolger van de ragtime. Jazz is een hybride muziek met overheersende zwarte wortels en moet zich alleen al daarom in Amerika invechten in de mainstreamcultuur. Vanuit buitenlands perspectief is jazz juist zo Amerikaans als het maar zijn kan. In continentaal Europa maakt alleen Parijs direct kennis met de originele jazz door zwarte Amerikaanse muzikanten die met het leger waren meegekomen. Elders zijn de platen van de witte Original Dixieland Jazz Band, uitgebracht op een Engels label, de eerste kennismaking met jazz. Daardoor ontstaat het misverstand dat jazz Engelse dansmuziek is.

Tijdens de Jaarbeurs in het vroege voorjaar van 1920 treedt voor het eerst een complete jazzband in Utrecht op. [25] Het is geen Amerikaanse, maar een Engelse band. 'De Clou voor Nederland', meldt de Jaarbeurs niet zonder trots. [26] Het is inderdaad een Nederlandse primeur, want dezelfde band staat daarna pas in Amsterdam. [27] De grote zaal van Tivoli is omgetoverd tot Palais de Danse. Op zondag 22 februari debuteeert daar de Mayfair Jazz-Band uit Londen, onder leiding van Lewis Jones. [28]

Het is bedroevend leeg en ongezellig in Tivoli. Dat zal vast wel beter worden als er maar eenmaal wat meer vreemdelingen op de beurs zijn, denkt de aanwezige verslaggever van het *UN*. [29] Als hij een paar dagen later opnieuw een kijkje gaat nemen, is het inderdaad wat drukker geworden en is het tijd voor een recensie: 'De Jazz-band kan ons maar niet bekoren. Het element kunst, dat daarin zou schuilen, hebben we tot nogtoe vergeefs trachten te ontdekken. Muziek wordt ei-

Jaarbeursfeesten - Tivoli

Opening der feestelijkheden Zondag 22 Febr. half 8

BALLETS van LILI GREEN.

VARIÉTÉ

De Clou voor Nederland

THE MAYFAIR JAZZ-BAND van Londen

Direction LEWES JONES.

HUZAREN STRIJKORKEST

van het 3e Regt. Huzaren uit Den Haag.

PALAIS DE DANSE.

WINTERTUIN - AMERICAN BAR

Balcon geheel ingericht voor Souper du Théatre.

PRIJZEN DER PLAATSEN: Balcon, met inbegrip van het Souper du Théatre (ter vervanging van diner) naar keuze, gereserveerd tusschen 7½ en 2 uur f 7.—

1e Rang, benedenzaal . . . . . f 3.—

Podium . . . . . f 2.—

Zaal en Promenoir . . . . . f 1.—

ALLE PLAATSBEWIJZEN GELDIG VOOR PALAIS DE DANSE, WINTERTUIN EN AMERICAN BAR.

1604

De Nederlandse première in Utrecht van de Mayfair Jazzband uit Londen op de vierde Jaarbeurs. UN, 19 februari 1920.

genlijk niet geproduceerd. Uit een verbijsterende dissonanten-verwar-ring stijgen plotseling enkele bekende klanken van populaire liedjes op, maar juist als men de draad van zoo'n melodietje te pakken heeft, verdwalen we weer in het labyrinth van krijschende of jammerende geluidsuitbarstingen. 't Kan zijn dat men eerst aan een dergelijke cacofonie wennen moet, om er den geest van te doorvoelen, maar ons is dat tot dusverre niet mogen gelukken.' [30]

Ander nieuws overtreft ruimschoots de introductie van de jazz. De tienjarige prinses Juliana legt op 25 februari 1920 onder overweldigende publieke belangstelling de eerste steen voor de vaste lokatie van de Jaarbeurs op het Vredenburg. Bovendien maakt de directie officieel bekend de Jaarbeurs te gaan internationaliseren. Vanwege de bouw en de gecompliceerdere organisatie verplaatst ze de beursperiode van 1921 eenmalig naar september. En vanaf 1922 zullen er twee beurzen per jaar plaatsvinden, een in het voorjaar en een in het najaar. Dat betekent een verdubbeling van het aantal dagen dat Utrecht Utrecht niet is. Of juist steeds meer een moderne stad wordt.

Dansen op jazz

Tijdens de Jaarbeursoptredens van de Mayfair Jazz-Band durfde niemand te dansen. Het klonk zo vreemd in de oren en veel ingewikkelder dan de dansmuziek van de strijkjes. Veel harder ook, door de drummer en de blazers. Dat is even wennen. Het duurt echter niet lang of ook op jazzmuziek of wat daarvoor doorgaat in de Nederlandse versie, gaat het publiek de vloer op. 'The Jazz' blijft een populaire demonstratiedans in het seizoen 1919-1920. De beste professionele dansparen hebben hem nog steeds op hun repertoire, maar het is al gauw duidelijk, dat jazz een manier van musiceren is die een manier van dansen met zich meebrengt die niet in één vast passenpatroon te vatten is. In de kleinere besloten dansclubs waar ze op platen dansen, is de belangstelling voor jazz gemakkelijk te bevredigen. Met dansen op platen adverteert geen enkele dansclub, laat staan dansinstituut.

In het voorjaar van 1921 is het fenomeen jazzband doorgedrongen tot de carnavalsbals van de sociëteiten en dansscholen. Bij het balmasqué van dansschool Brons in de grote zaal van Tivoli geven jeugdige dansparen demonstraties en zijn er maar liefst vier orkesten, waarvan er tenminste een geweest moet zijn die zich aan jazz gewaagd heeft. Van de zeer fraaie prijzen die Brons uitlooft voor de beste uitdossingen, gaat er een naar een groepje dat zich vermomd heeft als een jazzband. [31]

De eerste internationale Jaarbeurs in september 1921 heeft zevenduizend stands. [32] Er komt een recordaantal bezoekers en de sfeer in de stad is uitgelaten. Amerika is het toverwoord. Kellogg's Cornflakes en Wrigley's P.K. kauwgom zijn sensationele consumpties uit de nieuwe wereld, maar het is vooral de Amerikaanse muziek die prikkelt. Modern laat een deel van de programmering tijdens de beurs over aan Cabaret Pisuisse uit Amsterdam. Op de dagelijkse tango-tea regeren de moderne Amerikaanse dansen. In Hotel de l'Europe

treedt de gevierde Afro-Amerikaanse zanger Elmer Spyglass uit Ohio elke dag op. [33] Wegens enorm succes verlengt de hoteldirectie na de Jaarbeurs zijn contract. [34] Tussendoor doet de zanger ook enkele optredens in bioscoop Scala. Er is geen racistische toon in de verslaggeving over deze zwarte Amerikaan in Utrecht. Integendeel, respect en bewondering zijn Spyglass' deel.

Amerika is hét toverwoord, zoals je op straat kunt zien aan bioscoop New York aan het Vredenburg, The American Lunchroom aan de Viestraat en Foto Americain op de Steenweg. Maar het zijn vooral de Amerikaanse jazzplaten die de interesse van jong-volwassenen hebben. The American Import Company, gevestigd in Den Haag, adverteert ook in Utrecht met de nieuwe His Master's Voice platen. [35] Edison brengt een nieuwe platenspeler op de markt, die zo natuurlijk klinkt, dat er volgens de producent geen verschil met de werkelijkheid meer te constateren valt. Het woord populair is synoniem met nieuw, opwindend, Amerikaans. Cabaret De Ster verandert zijn naam dat jaar niet voor niets in Cabaret Populair. Maar het is Luxor dat als eerste een vaste jazzband heeft.

Concurrentie

De ontwikkelingen in de internationale economie zijn ook in Utrecht merkbaar. Bezuiniging is het trefwoord als het seizoen 1922-1923 begint. Dansen in openbare gelegenheden kost weinig of niets – als je even niet denkt aan slijtende schoenzolen en de kosten van uitgaanskleding – en het is dan ook een steeds populairder tijdverdrijf. Luxor verlaagt de consumptieprijzen en blijft op vrijdag tot twee uur open. Cabaret Modern volgt het voorbeeld, maar vraagt wel alle dagen entree, in het weekend zelfs het dubbele: vijftig cent. Heren kunnen voor twee gulden vijftig een maandkaart kopen en mogen dan gratis een dame meebrengen. Luxor noemt zijn dansmuziek 'prettig', Modern overtroeft met 'schitterend'. Hotel Rustoord verzekert het publiek dat het tijdens ieder concert een dansje kan maken op 'speciale' dansmuziek. 'Komt gij ook dansen?', vraagt het op de man af. [36] Dansgelegenheid is een vitaal element in het uitgaansleven, een doel op zich, dat wordt steeds duidelijker. En dansen maakt dorstig, ook in tijden van bezuiniging.

In de plaatselijke dansscholenwereld neemt de concurrentie eveneens toe. In november 1922 opent op huisnummer 124 van de Weistraat (begin jaren dertig omgedoopt in Monseigneur Van de Weteringstraat) Dansinstituut Ligteringe. Diverse nieuwe namen van dansleraren en balleiders circuleren, van wie Joh. Manks opvalt door zijn wat ongelukkige naam voor iemand in deze branche. Bij het ruimere aanbod, stijgt de behoefte zich te onderscheiden. Dat gebeurt met aanbieden van lessen in de nieuwste modedansen, waar bijvoorbeeld dansinstituut W. A. van Steenderen in Tivoli en dansleraar E.A. Stolker in het St. Josephgebouw op Kromme Nieuwegracht 1 mee adverteren. De modedansen hebben vaak de vreemdste namen, zoals Kanowna, Capriccio en Le Houli. De spelling is niet eenduidig en ze verdwijnen vaak alweer als niemand nog weet hoe je ze correct spelt, laat staan danst. Dansschool Brons introduceert het prijsdansen. Het idee wordt onmiddellijk

DANS-INSTITUUT A. W. VAN ECK

Lid v. h. Ned. Genootschap van Beroeps-Dansleeraren.
Membre de l'Union Professionelle des Profs de Danse et de Maintien de Belgique.

Wij brengen wederom „Het Nieuwste" o.a.:
Tango - Fox Blues - La Jimska - Samba - La Java - Le Huppa Huppa - Five Step - Moderne One Step - Volta, enz., enz.

In het a.s. Seizoen zullen worden gehouden:
Leercursussen, Cursus Moderne dansen, Cursus voor gehuwden, Kindercursus, Privélessen en Cursus voor Leeraar en Leerares.

Bespreking en Inschrijving: Dagelijks van 12—3 uur, **Geertekerkhof 12bis** en van 8—10 uur (behalve Vrijdags en Zaterdags) in het **Turngebouw** Plompetorenbrug 2—4. De lessen voor geoefenden worden gehouden Donderdags en Zondags 8 uur in het **Turngebouw.**

AANVANG DONDERDAG 4 SEPTEMBER

1825 DENK OM UW LEDENKAART.

A.W. van Eck is een van de coryfeeën uit de Utrechtse danslerarenwereld van het interbellum. Hier is duidelijk de wildgroei aan modedansen te zien. De ballroomdansen zijn nog niet gestandaardiseerd. UN, 2 september 1924.

overgenomen door de concurrentie en is de voorloper van georganiseerde danswedstrijden en erkende kampioenstitels.

Een andere strategie voor het aantrekken van klanten is de nadrukkelijke vermelding of de dansschoolhouders en dansleraren gediplomeerd zijn en of ze zijn aangesloten bij erkende vakorganisaties (die de opleidingen verzorgen en de diploma's verstrekken). De markt is namelijk vervuild door avonturiers die geen erkend diploma hebben, maar snel willen profiteren van het op grote schaal aantrekken van de danslessenbranche. Nic. Engel is degelijk gediplomeerd en lid van de Bond van Dansonderwijzers. Alsof hij meent dat dat niet overtuigend genoeg is, doet hij er een schepje bovenop en laat in de krant te zetten dat deze Bond is aangesloten bij de Union des Professeurs de Danse de France.[37] E.A. Stolker laat zelden na te vermelden lid te zijn van de Nederlandse Vereniging van Dansonderwijzers als hij zijn cursussen onder de aandacht brengt.

A. W. van Eck, een nieuwe ster aan het Utrechtse danslerarenfirmament, richt zich inmiddels voortvarend op nieuwe doelgroepen, zoals gehuwden. Hij is de eerste die naast de moderne dansen ook de oudere dansen weer onder de aandacht brengt, tegen de aan moderniteit verslaafde tijdgeest in. Althans, zo lijkt het, maar in Engeland is inmiddels een lobby onder dansleraren ontstaan om het ballroomdansen te standaardiseren en zodoende op den duur minder afhankelijk te zijn van modedansen. Van Eck wil graag doen geloven dat hij van het laatste internationale nieuws als eerste in Utrecht op de hoogte is, maar hij lijkt dan al niet erg gecharmeerd van de Amerikaanse jazzdansen. Nic. Engel introduceert de zogeheten vlugge methode (spoedcursus) en garandeert resultaat. Een zondagse balavond biedt hij al aan, maar hij wekt, volgens de regels van de jonge reclamekunst, de indruk de vraag nauwelijks aan te kunnen: 'Donderdag op veler verzoek ook Dansen.'[38]

Concurreren met kwaliteitsmuziek en lage prijzen is echter nog altijd de beste combinatie om klandizie te trekken. Zo lokt H.C.J. Martens met de advertentiekreet 'Goede Muziek! Billijke Consumptie!' de dansliefhebbers naar Feestzaal De Heraut op Oudegracht 225.[39] Van de verschillende dansorkestjes die actief zijn in de stad, is Sonore een van de bekendste. Het strijkje van drie man is inmiddels een negenmans jazzdansband, veelgevraagd op feesten en partijen en in dansscholen die iets speciaals te vieren hebben.

Doel op zich

Het bal-na gaat ongemerkt over in bal-zonder-meer: er is geen ander voorwendsel meer nodig dan de zin in het dansen zelf. In het voorjaar van 1923 is bal-amusant de nieuwe term in trendy dansland. Het driemans strijkje is in het algemeen op zijn retour ten gunste van de grotere dansorkesten die meer volume kunnen produceren. Hotel de l' Europe heeft voor de achtste Jaarbeurs ook een uitgebreid dansorkest in huis gehaald. De musici, gekleed in rode tzigane-jasjes, spelen dansmuziek uit twee culturen: het Europese erfgoed van de slepende walsen en tango's en de moderne, ritmische Amerikaanse dansen, per definitie in vierkwartsmaat en met een jazzgevoel. Het is er opvallend druk, vooral op de zondagavond. Een vrolijk gebabbel klinkt op van de dansvloer en aan de rand ervan staan groepjes kijkers de deinende paren te bewonderen en becommentariëren. Tijdens de Jaarbeursdagen zullen ongetwijfeld nog heel wat gezellige uren op de bovenzalen van Hotel de l'Europe worden verdanst, schrijft het *UN*.[40]

In januari 1924 staat Amerika plotseling op zijn kop bij de nummer 1 hit 'The Charleston'. Wekenlang is dit de bestverkochte danstune van het land.[41] Het nummer brengt de grootste en meest controversiële dansrage van het moderne-danstijdperk op gang. De dans roept veel weerstanden op omdat het een ongepolijste, individuele dansvorm is die regelrecht uit de zwarte Amerikaanse cultuur stamt. Hij spot met de gestileerde paardansen en zet alle heersende normen in de georganiseerde danswereld zomaar opzij. De charleston, grotesk en gedurfd, is het onderwerp van spotprenten en hekeldichten, maar is vooral leuk om te doen, met armen en benen die alle kanten op mogen gaan. De dans is zo verslavend dat de medici blijvende schade aan de gewrichten en ongelukken voorspellen. Razendsnel verspreidt de charleston zich, ook in Nederland.[42] Geen enkele Utrechtse dansschool adverteert ermee. Ze willen geen risico nemen en afwachten wat hun bonden ervan vinden. Of ook de dansclubs pas op de plaats maken, is minder waarschijnlijk. Zij blijven in de krant zetten dat je bij hen 'alles' kunt dansen.

Op de Utrechtse balmasqués van 1924 zou zomaar de charleston de kop opgestoken kunnen hebben, want deze gelegenheden staan bekend om hun commentaar op de actualiteit. Er is echter geen bewijs van in de vorm van een bericht of verslag in de krant. Op het balmasqué van Dansschool Brons zwieren de aanwezigen op de lustige tonen van de balclub Tavenu onder leiding van J.C. van Dort of het strijkje van W. Galiart over de spiegelgladde vloer. Zwieren wijst niet op de charleston, die sur place gedanst wordt. Na de prijsuitreiking maken de carnavalsvierders druk gebruik van de gelegenheid om een dansje te maken en tot diep in de nacht zetten ze de pret voort.[43] Plezier is verzekerd met de knotsgekke charleston en misschien is de verslaggever van het *UN* ditmaal te vroeg naar huis gegaan.

Concretere aanwijzingen zijn te vinden in het verslag van de grote propaganda-avond van de TOUBO (Tot Onderlinge Uitkering Bij Overlijden), een landelijk genootschap van geëmployeerden in het hotel-, café-, restaurant-, sociëteits- en lunchroomwezen op 31 januari 1924 in K&W. Als zij niet aan het front van het openbare dansvermaak zitten, wie

dan wel? Het dansorkest Monné begeleidt het balprogramma, dat is samengesteld door Joh. Manks. Op zich niets bijzonders, want zowel Manks als Monné zijn gerenommeerde Utrechtse balkrachten. Maar het dansorkest presenteert zich als Original Jazz Band, wat impliceert dat ze spelen in de stijl die later dixieland genoemd zou worden, de sound van de charleston.[44]

Rage en reactie

Het dansen krijgt ook in Utrecht rage-achtige trekken. Het wordt steeds normaler om het heel laat te maken. De Utrechtse balletvereniging Elita, waar A.W. van Eck aan verbonden is, geeft op 23 februari 1924 in Hotel de l'Europe een feestavond, die uitloopt in dansen tot de morgenstond. Het balmasqué van Attila op zaterdag 1 maart in Tivoli, opgeluisterd door Monné's Jazz Band, duurt tot vier uur 's nachts.[45] Op diezelfde avond dansen de leden van de Geheelonthouders Toneelvereniging de kleine uurtjes weg onder leiding van J.M. Botterweg in Hotel de l' Europe, waar de volgende dag alweer de dans-matinée van E.A. Stolker van vijf tot zeven plaatsheeft, gevolgd door een balavond vanaf acht uur. Op 3 maart staat Monné's Jazz Band alweer op het podium, bij het tweede balmasqué van Atilla. Diezelfde avond geeft R. K. Balletvereniging Donar een balmasqué in K&W. Daar stept, foxtrot en shimmyt het gezelschap als in een kluwen door de zaal onder leiding van Cor Zegers, een rijzende ster aan het Utrechtse dansfirmament.[46]

En dan moet de voorjaarsbeurs van 1924 nog beginnen. Nieuw zijn de aan beide zijden bespeelbare platen. De verbeterde kwaliteit zorgt voor een opleving in de verkoop. Dat vertaalt zich onmiddellijk in nieuwe verkooppunten in de stad. Cabaret Luxor is vanaf drie uur 's middags tot drie uur 's nachts doorlopend geopend voor het genieten van een Groot Jaarbeurs Programma met een Groot Jazzorkest. 'Groot' moet nu de gewenning aan zowel Jaarbeurs als jazz nieuw elan inblazen. Dat vindt ook Feestgebouw De Harmonie in de Keizerstraat dat in de derde week van augustus als eerste de zomerluwte doorbreekt met de aankondiging van Grote Balavonden, elke zondag, twee ronden op dezelfde avond.

Te midden van het dansgewoel zoekt de Nederlandse dansscholenwereld een vast oriëntatiepunt bij de zusterorganisaties in Engeland. Deze hebben na rijp beraad een adequaat antwoord op de ongereguleerde ragedansen geformuleerd in de vorm van vijf standaarddansen. Eind augustus houdt de Nederlandsche Vereniging tot Bevordering van de Danskunst haar algemene jaarvergadering en oefendagen in Zandvoort.[47] Behalve theaterdans en ritmische gymnastiek, komt ook uitgebreid het ballroomdansen aan de orde. Deze term impliceert de Britse benadering. Twee Nederlandse dansleraren demonstreren in Zandvoort wat ze hebben opgepikt in Parijs en Londen.[48]

In elke geschiedschrijving van het internationale ballroomdansen staat de naam Victor Silvester met hoofdletters geschreven, want zijn invloed is gigantisch. De Engelsman Victor Marlborough Silvester (1900-1978) won in 1922 samen met Phyllis Clarke de eerste

World Standard Dancing Championship in Londen. In 1924 treedt hij toe tot het nieuwe Ballroom Committee van de Imperial Society of Teachers of Dancing in Londen. De opdracht van de commissie is te komen tot een beperkt aantal gestandaardiseerde dansen, die dus overal op dezelfde manier gedanst zullen worden. Dat is niet alleen erg handig voor leerlingen van verschillende scholen die elkaar in de dancing of op feesten tegenkomen, maar ook voor deelnemers aan danswedstrijden die dan net in opkomst zijn, en voor de jury's.

Het comitee gaat uit van de dansen die op dat moment de toon aangeven in Londen: de al langer populaire tango en (langzame) foxtrot, de Engelse wals (nieuwe naam voor de Amerikaanse boston) en de splinternieuwe charleston. De laatste gaat op in de nieuwe quickstep (snelle foxtrot).[49] De onverwoestbare hit van de negentiende eeuw, de Weense wals, vult het rijtje afgesproken standaarddansen aan tot vijf. Alex Moore zet vervolgens de regels op papier. Zijn techniekinstructieboek wordt de bijbel van alle ballroomdansleraren ter wereld.[50] Ook Victor Silvester schrijft een boek: *Modern Ballroom Dancing* (1928).[51] Hij propageert wat hij strict tempo dancing noemt, niet alleen in een vast tempo per type dans, maar ook zonder ritmische jazzinvloeden (swing) en improvisaties. De ballroomdanswereld waarborgt zo, tegen de stroom van telkens nieuwe modedansen uit de zwarte Amerikaanse ballrooms in, de 'beschaving' op de Europese dansvloeren.

Dansmuziek thuisbezorgd

In het café van Piet Schaap aan de Nobelstraat kan het publiek vanaf zondagavond 7 september 1924 elke dag naar een radioconcert komen luisteren. Schaap is een van de middenstanders die handig inspeelt op het centrale trefwoord van de elfde Jaarbeurs.[52] Radio is een hebbeding waar steeds meer mensen hevig in geïnteresseerd zijn. Een massamedium kun je het echter nog niet noemen. In november dat jaar opent Magazijn Radiolux aan Steenweg 32, hoek Donkerstraat, ook met een radioconcert, ditmaal met de grootste luidspreker ooit vertoond. Behalve kant en

Thuis dansen op muziek van de radio. UN, 11 april 1924.

klare radiotoestellen verkoopt Radiolux ook onderdelen. Een handige doe-het-zelver kan zo zelf een ontvangsttoestel maken.

Het probleem van radio is de wisselende kwaliteit van de ontvangst. Toestelbezitters moeten zelf vaak sleutelen om een goede ontvangst te krijgen. Op 15 december 1924 begint het *UN* daarom met een rubriek gericht op radio-amateurs, met informatie over ontvangst en verbetering daarvan, over internationale radiostations en hun programmering. Engelse, Franse, Duitse en Belgische zenders brengen dansmuziek in hun vaste programmering, Hilversum nog niet. Het Nederlandse dansorkest Dajos Bela dat ook af en toe voor de radio optreedt, maakt al wel platen en die zijn in Utrecht te koop. Dit orkest is het prototype van het fenomeen radio-orkest, een gezelschap dat van alle muzikale markten thuis is en buitenlandse muziek aanpast aan Nederlandse oren.

Reclame voor Vieto ontharingscrème met een tekening van een dansmoment. UN, 14 januari 1926.

Radio wint in 1925 enorm aan populariteit als de techniek drastisch verbetert door de uitvinding van de elektrodynamische microfoon. Daar profiteert ook de platenindustrie van. Het verschil is aanmerkelijk. De verkoop van radio's, grammofoons en platen stijgt met sprongen. Radio- en muziekhandels zijn zelfs op zondag open om aan de vraag te kunnen voldoen. Er komen originele Amerikaanse jazzplaten op de markt en de bekendheid met jazz neemt hand over hand toe. Muziekhandels gaan saxofoons – iconen van de jazz – verkopen en het algemeen geaccepteerde beeld van een authentieke jazzband is een band van zwarte Amerikanen. Wie graag het vloerkleed oprolt om een dansje te maken én een radio bezit, kan nu op gezette tijden thuis dansen (en feesten) bij de nieuwste dansmuziek, zonder een cent extra uit te geven.

Dansmode

In het voorjaar van 1924 waren de lentejaponnen van de Parijse couturiers, de gidsen van de mondaine vrouw, nog net boven de enkel. Onder invloed van de charlestonrage kruipt de zoom binnen een jaar op tot kniehoogte. Dat is te volgen op de wekelijkse damespagina 'Voor Onze Lezeressen' van het

UN, die in oktober 1924 start. Elke zaterdag staan daar allerlei onderwerpen die interessant zijn voor de moderne vrouw, zoals de nieuwste uitgaansmode en korte kapsels in page- of boblijn, naast reclames voor ontharingscrèmes en vermageringspillen, deodorants en make-upartikelen.

De avondjaponnenmode van 1925 is mouwloos – vandaar de opkomst van de ontharingscremes – met veel franjes voor een wervelend effect bij het bewegen, en reikt tot op of net onder de knie. Kunstzijden kousen zijn een nouveauté. Het roken van sigaretten, een ander teken van de moderne tijd, is onder vrouwen geen uitzondering meer, maar een massaal verschijnsel. Mannen zien hun privileges in het openbare leven stuk voor stuk ingepikt en overgenomen worden door vrouwen. Dat genereert kritiek. De garçonnemode – jongensachtige, sportieve, nonchalante kleding – is een voorbeeld van hoe het volgens de oudere generatie niet moet. [53]

Alles in het teken van de jazzdans

Jongeren nemen zelf initiatieven om, buiten dansscholen en clubs, zonder leiding in besloten kring samen te dansen. [54] De charlestonrage stimuleert deze ontwikkeling. De enerverende jazzdansen zijn te wild voor dansleraren van middelbare leeftijd die dansscholen en de dansclubs leiden en daarom afgezwakte versies van de modedansen instuderen. Ook het individuele expressieve element in de jazzdansen – je kunt ze zo excentriek en ingewikkeld maken als je zelf wilt – is geen doel van de dansles. De jazzdansen stimuleren het competitie-element, de rivaliteit op de dansvloer. Ook dat is in de dansscholen geen prioriteit.

Dancing Bellevue op Drift 13 is bij het ingaan van het seizoen 1924-1925 de belangrijkste nieuwe uitgaans- en dansgelegenheid. Nieuwe dancings zijn het interessants voor jonge mensen die de dansmarkt opgaan: daar kunnen ze vanaf de eerste dag zelf de sfeer bepalen. Ook komen er meer dansmogelijkheden voor verschillende doelgroepen, op initiatief van dansscholen en -leraren of van particulieren. In december 1924 bijvoorbeeld richten gelijkgestemden de Utrechtse Dans- en Amusements Club U.D.A.C. op, met de geroutineerde dansleraar en balleider Van Steenderen als voorzitter. Kleine dansclubs van particulieren maken gebruik van de grammofoon, maar dansscholen en openbare uitgaansgelegenheden kunnen niet om levende muziek heen. Voor moderne

DANSEN -- LEEREN

Zondag 3 uur eerste leerles. 4½ uur tweede leerles
Woensdag 8 uur derde leerles 50 cent per les
Woensdag 6 uur, Kinderles (tot leeftijd 16 jaar).
Op deze eerste les, mogen de ouders de les bijwonen.
Kinderles 35 cent (aanmelden bij den leeraar aan huis)

6 uur Zondag, les voor meergevorderden, leerlingen vorige jaar.

8 uur Zondag SOIRé DANSANT

GROOT JAZZ-ORCHEST 40 CENT VRIJ VAN BEL.

Alle lessen in de groote zalen van het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen Mariaplaats, Hoofdingang. 1596
Aanmelden en inschrijven vóór elke les of Palembangstraat 3 bis.

N. ENGEL Maitre de DANSE et de Maintien, DIPLOME Connecté chor Union des Prof. de Danse de france.

Nic. Engel geeft dansles in K&W. Dichter bij de hoge kunsten kan een dansschool niet zitten, laat staan een jazzorkest. UN, 2 september 1926.

Zaterdag 6 Februari 1926

Groot Gemaskerd Bal

IN DE ZALEN VAN HET
:: PARK „TIVOLI" ::

Toegang wordt verleend aan leden en begunstigers elk met 2 dames en aan genoodigden op vertoon van speciaal daarvoor uit te reiken toegangsbewijzen.

De bepalingen omtrent de Introductie en verdere bijzonderheden zullen later per afzonderlijke circulaire worden bekend gemaakt. (Zie ook bladz. 26).

De Vereniging van Spoorwegambtenaren vierde in 1926 haar zilveren jubileum met een uitgebreid programma, waaronder een groot balmasqué op zaterdag 6 februari in Tivoli (Kruisstraat). Uit het programmaboekje. HUA, Brochure collectie, 1920-1939.

jongeren moet dat natuurlijk jazz zijn.

Een tot jazzband omgebouwd strijkje uit eigen stad is niet zo interessant als een band die van buiten komt. In november 1924 speelt in Modern een Belgische jazzband die wordt aangeprezen als 'schitterend'. Op eerste Kerstdag begint ook in Luxor een Belgisch jazzorkest aan een reeks Utrechtse optredens. Dat lijkt op een voorkeur voor jazz door zuiderburen, maar het kan ook zijn dat er in de stad zelf te weinig jazzbands van niveau zijn om aan de vraag te voldoen. Wellicht kiezen professionele Utrechtse jazzbands, die meestal zijn voortgekomen uit strijkjes, vanwege de vastigheid voor de dansscholen. Danscentrum E. H. Stolker huurt in het voorjaar van 1925 elke zondagmiddag Bellevue af en danst daar op de muziek van een eigen jazzorkest. Andere dansscholen volgen het voorbeeld.

In 1925 – Utrecht telt inmiddels 150.000 inwoners – komen de roaring twenties in een hogere versnelling. Luxor is omgedoopt in (voluit) Theater La Gaîté Cabaret Dancing als op 10 maart 1925 de twaalfde Jaarbeurs begint. Het Utrechtse La Gaîté is deel van een keten die in de andere grote steden al vestigingen heeft. Later dat jaar opent het splinternieuwe Feestgebouw De Plompetoren op de hoek van de Drift en de Voorstraat (op de plaats van de latere City-bioscoop). De bladmuziek- en platenhandel adverteert met populaire nummers, dat wil zeggen Amerikaanse dansmuziek en popsongs. Platen worden steeds populairder. En voor het eerst staat er een dansschool (Ligteringe) in het telefoonboek, onder de D. In de jaren die volgen zullen de Utrechtse dansscholen er één voor één voor kiezen vanuit de gids vindbaar te zijn, te beginnen met Van Eck.[55]

In het seizoen 1925-1926 zijn in Utrecht verschillende vaste jazzbands actief onder geloofwaardige Engelstalige jazzbandnamen, zoals The Orpheans Band, The Teddy Jazz Band, The Central Band en The Johnny Dancing Band. Deze dansbands genieten grote waardering, niet alleen van het uitgaanspubliek, maar ook van lokale recensenten.[56] Terwijl de meeste aandacht blijft uitgaan naar nieuwe ontwikkelingen in de dansmuziek, is de ou-

derwetse gezelligheid met muziek van vóór de jazz allerminst bezweken onder het modernistisch geweld. Daarvan getuigt het feest van de Toneel-, Scherm- en Gymnastiekvereniging Entre Nous in K&W, die ook een dansclub heeft. Het strijkje Semper Musica onder leiding van de heer Zijlstra begeleidt een programma van levensliedjes, waarna de aanwezigen genieten van een Tiroler zang- en dansgroep, gevolgd door twee korte kluchten. Op het bal-na speelt het strijkje Zijlstra ouderwetse dansmuziek en dat valt in de smaak.[57]

Ballroomdansen, modern dansen

Met de Engelse ballroomdanswereld als gids, voeren de Utrechtse dansscholen de afgesproken vijf standaarddansen in. De dansscholenwereld gebruikt naast het woord ballroomdansen de term 'moderne dansen'. Dat is een beetje misleidend, want uit het door hen bedoelde soort moderne dansen zijn de typerende kenmerken spontaniteit en improvisatie, karakteristieken van de zwarte Amerikaanse dans, verwijderd. Een kaarsrechte rug en onbeweeglijke heupen zijn voortaan verplicht. Ook de modedansen – de term voor de nieuwe seizoensdansen die buiten het standaardpakket van de ballroomdansen vallen – moeten de goedkeuring dragen van de professionele danssalons van Parijs en Londen om de Nederlandse dansscholen te bereiken. Het nieuwe Dansinstituut Jac. Oudegeest op Nieuwegracht 60 begint het seizoen 1926-1927 in die geest met de belofte: 'Moderne Dans – het nieuwste van Londen en Parijs correct te oefenen.'

A.W. van Eck, die in 1926 opereert vanuit Feestgebouw De Heraut op Oudegracht 225, adverteert ermee als enige in Utrecht lid te zijn van het Nederlands Genootschap van Beroepsdansleraren. Onder de vlag van die organisatie gaat Van Eck als eerste in Utrecht gericht werken aan de gezelligheid van de moderne dansschool. Daar adverteert hij ook mee. En het werkt, want het woord 'gezellig' zie je al gauw steeds meer in verband met dansscholen.

Het uitgaansleven merkt meteen waar de ballroomwereld mee bezig is. Demonstratiedansparen, in 1926 modeldansers geheten om beter te benadrukken dat zij het goede voorbeeld geven, demonstreren tijdens de voorjaarsbeurs van 1926 in het Jaarbeurscabaret de blues en de charleston met afgevijlde randjes.[58] Het lijkt alweer lang geleden dat er zo veel en zulke scherpe kritiek op dat soort dansen is geweest, merkt de verslaggever van de krant op. The Central Band speelt kostelijke muziek. De mensen op de dansvloer

Foto Americain was op dit balmasqué (zie vorige afbeelding) aanwezig om de gemaskerde en verklede gasten te fotograferen in hun outfits. Het vastleggen op de foto was gebruik bij de Utrechtse balmasqués, ijkpunten van het winterseizoen en belangrijk onderdeel van de dansagenda. Niet alleen fotografen, maar ook kostuum- en pruikenmakers sponnen garen bij de balmasqués. HUA, Brochure collectie, 1920-1939.

De zwarte Amerikaanse jazzband is midden jaren twintig hét authentieke beeld bij jazzmuziek, mede dankzij de charlestonrage. UN, 29 januari 1926.

applaudisseren na elk nummer zo enthousiast, dat de band niet van ophouden weet. [59] Zo uit je dak gaan vindt waarschijnlijk niemand meer niet-des-Utrechts.

Op 4 september 1926, twee dagen voor de start van de najaarbeurs, speelt in de geheel gemoderniseerde American Bar van La Gaîté een eersteklas jazzorkest met een *zwarte* bandleider. Dat is in Amsterdam en Rotterdam al vrij gewoon, maar voor Utrecht nog heel apart. Het *UN* schrijft vol bewondering over de 'kroeskoppigen gangmaker, die van wanten en van ritme weet'. [60] Was die band in 1923 of 1924 naar de stad gekomen, dan was het succes misschien buitenproportioneel geweest, maar het publiek van 1926 is al een beetje blasé. Dat beseft La Gaîté en biedt daarom een volwaardig alternatief in de bovenzaal, in de vorm van een compleet dansorkest met twee accordeonisten walsen en tango's. Datzelfde gebeurt in het NV Huis, de net verbouwde, laagdrempelige uitgaansgelegenheid op Oudegracht 245. [61]

Media en mode

Radio, op de voorjaarsbeurs van 1926 voor de tweede keer het centrale thema, raakt snel ingeburgerd, juist door de ruimte voor muziek in de programmering. Het grote publiek hoort het liefst dansmuziek. [62] De Hilversumse Draadloze Omroep HDO (opgericht in 1923) versterkt in de zomer van 1926 de gelederen van haar omroeporkest van zes tot tien man, maar het is tot veler teleurstelling geen dansorkest. Nederlandse dansmuziekliefhebbers luisteren daarom liever naar buitenlandse zenders, zoals Daventry dat de London Radio Danceband als paradepaardje heeft en vanuit het Savoy Hotel uitzendt. De Engelse

VOOR DE DANSLES EN FEEST-AVONDJES.

Voor de meisjes, die in de komende maanden geregeld de dansles gaan bezoeken, bestaat de noodzakelijkheid een paar verschillende japonnen te bezitten. Drie of vier stuks is niet overdreven en bij de tegenwoordige goedkoopte van de stoffen voor een meisje, dat iets verdient of voor de lessen iets verteren mag, zonder al te veel moeite wel „te doen". De voornaamste factor is echter, dat zij alles zelf maakt, anders zou het wel een beetje veel van de beurs gevergd zijn.

De meeste van de dansjaponnen voor dit seizoen zijn zoo sober dat zij gemakkelijk kunnen worden nagemaakt. Het model, dat wij hier hebben geteekend

Een Amerikaanse zelfmaak-dansjapon. UN, 23 januari 1926, Rubriek 'Voor Onze Lezeressen'.

dansmuziek gaat echter steeds meer de kant op van gepolijste ballroommuziek met een zoetige sound. De Duitse zender Königswüsterhausen heeft daarentegen pittige dansmuziek van een jazzband. [63] Hilversum zendt op zondag per definitie geen dansmuziek uit. Op die dag danst Utrecht sowieso het liefst buiten de deur.

De damespagina van het *UN* besteedt in 1926 steeds meer aandacht aan uitgaanskleding. In de wintermaanden, als de meeste bals en feesten plaatsvinden, is elegante feestkleding zo goed als onmisbaar. Door veel te feesten lijkt het sombere seizoen wat sneller voorbij te gaan, dus is er overal wel 'iets te doen', zoals de nieuwe uitdukking luidt voor feesten en andere vermaak. [64] De rubriek is ook een bron van informatie voor meisjes die op dansles gaan. Een dansgarderobe van drie of vier jurken is geen overbodige luxe. 'Bij de tegenwoordige goedkoopte van de stoffen [is dit] voor een meisje, dat iets verdient of voor de lessen iets verteren mag, zonder al te veel moeite wel "te doen".' [65] Vooral de Amerikaanse dansjaponnen zijn eenvoudig zelf te maken. Modeshows zijn een nieuwe attractie in Utrecht. Hotel Des Pays Bas aan het Janskerkhof schiet ermee in de roos. De damesrubriek heeft een enthousiaste toon, maar blijft wel kritisch. Zo vindt ze de combinations (onderkleding bestaand uit bovenstuk en broekrok) van dat jaar belachelijk kort. Het is een teken van de kritiek op het toenemende gebrek aan ingetogenheid dat de dansmode met zich meebrengt.

In 1927 blijft de mode voor Tea and Dance net op de knie, ook in de winter. De discussie over opmaken, een nieuwe rage die aan verslaving dreigt te gaan grenzen, is hevig. Lippenstift, poeder en ogenzwart (mascara), wel of niet de haren kortknippen en zo ja in welk model dan, zijn allemaal populaire onderwerpen. De Amerikaanse 'flapper' – bijnaam van de hypermoderne jonge vrouw die midden in het openbare leven staat – is het rolmodel bij uitstek. Slank zijn is een must, anders kun je geen behoorlijke charleston dansen. Een Parijs' blad publiceert

Het klassieke model van de damesdansschoen is in de jaren twintig het symbool van moderne levenslust. UN, 5 januari 1928.

een enquête over de lijn en stelt vast dat er geen volslanke modellen op de catwalks en in de media verschijnen. Dat zou leiden tot onrealistische en voor de gezondheid ongewenste toestanden.[66]

Geluidsfilm zet de toon

In 1927 breekt de geluidsfilm door. 'The Jazz Singer' met de populaire Amerikaanse zanger Al Jolson in de hoofdrol is de eerste succesvolle Hollywoodfilm (deels) in het nieuwe procédé. De muziek zit voortaan ingebakken in de films: overal hoort het bioscooppublieк dezelfde muziek. Dankzij deze uitvinding komt de Amerikaanse muziek- en dansfilm op, steevast met een weinig om het lijf hebbend romantisch plot. Duitse films met dezelfde basisingrediënten volgen Hollywood op de voet.

Onwillekeurig, omdat de Amerikanen op de eerste plaats films maken voor de thuismarkt, krijgt het verschijnsel blackface minstrels buiten de Verenigde Staten massapromotie. Minstrels zijn blanke entertainers die optreden met een zwartgeschminkt gezicht en een zwartwollen kroespruik. Zo kruipen ze in de huid van zwarte muzikanten en dansers om hen zo getrouw mogelijk na te doen. De achterliggende gedachte is dat zwarte Amerikanen zelf niet in staat zouden zijn tot popularisering van de eigen cultuur. Ze hebben geen gelijkwaardige positie in de maatschappij en hoewel ze de entertainmentwereld domineren, is het hen niet toegestaan zich buiten vaststaande stereotype rolpatronen te begeven. Al Jolson speelt zo'n minstrel in *The Jazz Singer*. Hij doet dat ook in volgende succesfilms doen, zoals in *The Singing Fool*, die net als *The Jazz Singer* in Utrecht te zien is. Al Jolson speelt in zijn films een Joodse entertainer, en dat is hij in werkelijkheid ook. Zijn joodszijn is zelfs zijn handelsmerk. En hij treedt ook buiten zijn films vaak in blackface op. Het filmpubliek krijgt de simplistische boodschap mee, dat in Amerika joden negers nadoen voor eigen succes en gewin. Nog nooit hebben zoveel mensen tegelijkertijd en in zoveel landen buiten Amerika kennis kunnen nemen van het fenomeen minstrelshow, een geheide entertainmenthit die uit het midden van de negentiende eeuw stamt. Ook buiten intellectuele kringen – die altijd al sceptisch waren over het niveau van de Amerikanen als natie – ontstaat twijfel aan de geschiktheid van de jazz voor de Europeanen, maar dan om etnisch-discriminerende redenen.[67] Zonder dit media-bombardement van stereotypen en karikaturen rond de jazz erbij te betrekken, is de omslag vanaf 1927 ten nadele van de zwarte Amerikaanse modedansen en ten voordele van de gesti-

leerde ballroomdansen onvoldoende verklaarbaar.

Het Utrechtse Flora (het tegenwoordige Camera) is het eerste filmtheater in Europa met een geluidsinstallatie. Van heinde en verre komen de nieuwsgierigen. Het is een sensatie. De invoering van de geluidsfilm is in 1930 zo goed als voltooid. Voor de bioscoopmuzikanten is het destastreus.[68] In de overgangsfase proberen zij hun speelterrein al te verleggen naar andere plekken in de stad waar live-muziek nodig is, zoals dancings en dansscholen. De muzikanten die dat lukt, hoeven zich voorlopig geen zorgen meer te maken. De geluidsfilm is namelijk het nieuwe vehikel voor de demonstratiedansparen van weleer. Het soft-erotiserende aspect van het paardansen komt in de Hollywoodfilms als nooit tevoren uit de verf. De dansfilms zijn escapistisch, met hun aura van luxe, de illusie van nooitophoudende vrijetijd en de relationele verwikkelingen die altijd tot een happy end leiden. In de jaren dertig worden ze de hits van de bioscoop. Daar is de ballroomdanswereld heel blij mee.

Hier geen dansverbod

Al in december 1925 had de *Nieuwe Rotterdamse Courant* een alarmerend bericht uit de Haagse gemeenteraad geplaatst over het gevaar van de dansgelegenheden – nadrukkelijk niet de dansscholen – die 's avonds laat open zijn en 'waar vooral vreemdelingen komen, die er vrouwen aantreffen, met wie zij later huizen van ontucht bezoeken.'[69] De raad wil scherp toezicht. Daarna is het op dit gebied een hele tijd stil in de media. In 1927 entameert de Tucht Unie – een in 1908 opgericht overlegorgaan bestaand uit vertegenwoordigers van allerlei maatschappelijke organisaties met een adviesfunctie naar de overheid – een uitgebreid onderzoek naar vermeende wantoestanden in de populaire danscultuur.[70] Het eindrapport is alarmerend. Nederland moet onmiddellijk beschermd worden tegen de zedelijke uitwassen van moderne cafédansen.

In Den Haag discussieert de gemeenteraad nog vóór het eindrapport van de Tucht Unie is verschenen, over het voorstel voor een dansverbod in horecagelegenheden op zondag, naar een nooit afgeschafte wet uit 1815 waar Amsterdam het stof van af heeft geblazen. De drie belangrijkste argumenten tegen een dansverbod zijn: de beperking van de persoonlijke vrijheid, de bevordering van de zedelijkheid als taak van ouders, niet de overheid, en de verwachting dat het dansen een voorbijgaande modegril is. De Haagse raad verwerpt het voorstel met 23 tegen 20 stemmen.[71] Ook in Rotterdam komt geen zondags dansverbod, maar Amsterdam houdt voet bij stuk. De reacties variëren van instemming tot hoon over de provinciale mentaliteit in de hoofdstad. De burgemeester van Amsterdam krijgt daarna meer armslag voor het verlenen van ontheffingsvergunningen, maar het principe en de toepassing van de wet blijven gehandhaafd.[72]

Utrecht kent het type danscafés met alcoholvergunning van de grootste steden nauwelijks. In de nieuwere wijken zijn om te beginnen al geen cafés, omdat de gemeente die daar van begin af aan geweerd heeft. Daarnaast geldt er in grote delen van de stad, met

Ook voor heren bestaat dansmode. UN, 27 januari 1928.

name de volkswijken zoals Sterrenwijk, Lombok en Rivierenwijk, een verbod op het schenken van alcohol in openbare gelegenheden. [73] Bovendien kampt Utrecht niet met hele contingenten laagopgeleide passanten van mogelijk twijfelachtig allooi, zoals wel het geval is in de havensteden Amsterdam en Rotterdam. Dergelijke lieden gaan en komen vaak anoniem en laten hun vriendinnetjes-voor-een-nacht zitten met geslachtsziekten en ongewenste zwangerschappen. De vreemdelingen in Utrecht zijn daarentegen meest zakenmensen en handelsreizigers die hier niet zijn om te pierewaaien. [74] En de marktkoopmannen die Utrecht bezoeken voor de notoire veemarkt zijn niet zulke dansers. Die vinden hun weg naar de fles en de hoeren rechtstreeks.

Niet alleen is in deze dansdiscussie het klassenelement in het spel, maar ook het rassenelement. Zwarte muzikanten zijn in de grote steden geen eenlingen meer. Zij hebben baat bij hun authenticiteitsimago in de dans en de dansmuziek. De beduchtheid voor rassenvermenging heeft een economische achtergrond: de gemeenschap betaalt de rekening als verstoten gemengdbloedige kinderen hier moeten opgroeien in weeshuizen en internaten. De Tucht Unie gooit olie op het vuur. In 1927 bundelt Henri Borel, een van de redacteuren van haar orgaan *De Gong*, zijn columns over cafédansen in de brochure *Over de Moderne Dansen*. Zijn eloquent uitgedragen, maar sensatiezuchtige visie op de gevaren van de moderne danszalen, waar de, in zijn woorden, dégoûtante indécente dansen van wilde negerstammen hoogtij vieren, slaat in brede kringen aan, zowel bij protestanten, katholieken als socialisten. [75]

In het voorjaar van 1928 komt de bestrijding van pornografie hoog op beleidsagenda's, evenals de handhaving van de wet op de verstrekking van middelen ter voorkoming of verstoring van zwangerschap. Ook begint het medisch onderzoek naar de gevaren van roken. Vreemd genoeg nemen de medici de maag onder de loep, niet de longen. En op seksgebied wordt voorbijgegaan aan de medeverantwoordelijkheid van mannen.

Gewoon doordansen

In Utrecht lijken al die problemen ver weg en zijn de dansscholen blij met het op nationale schaal bezoedelde imago van het cafédansen. Er is één oprisping van de gezamenlijke Utrechtse pastoors. Zij bestempelen de heidense moderne dansen als een afgrond van zonden. 'Waar gedanst wordt, daar worden de mannen bedwelmd en vinden de vrou-

wen hun ondergang.'[76] Zij weten natuurlijk, dankzij de vluchtroute van de biecht die zij mogen horen, als geen andere beroepsgroep hoeveel danszonden er wel niet bestaan en hoe diep sommige zondaars zijn gevallen.

Dansfeesten zijn er bij de vleet, bijvoorbeeld in het in 1927 geopende partycentrum Ultrajectum in het voormalige postkantoor op Achter de Dom 12-12Bis. In januari 1928 opent de First Class American Bar Boccaccio op Oudegracht 130. Net als La Gaîté is Boccaccio onderdeel van een keten die vanuit de grote steden naar Utrecht afzakt. De zaterdagavond was altijd de vaste prik voor verenigingsbijeenkomsten en particuliere feesten, maar is nu ook een favoriete dancingavond. De dansscholen blijven niet achter. Dansinstituut Ligteringe bijvoorbeeld organiseert zaterdagse balavonden in de grote zaal van de Jaarbeurs.[77]

Piet Wildschut is inmiddels een van de bekendste dansschoolhouders in het Utrechtse en viert in 1928 zijn eerste lustrum. In Feestgebouw De Plompetoren geeft hij spoedcursussen voor onder meer 'de nieuwste charleston', een dansnaam die zijn glans nog niet is kwijtgeraakt, maar toch echt een gepolijste Engelse quickstep is geworden.[78] Dansinstituut Van Eck heeft een tekort aan heren, die wellicht het anonieme avontuur aan het zoeken zijn in de dancings.

Op de balmasqués van 1928 spelen werkelijk overal jazzbands. Daar is de bijzonderheid dus wel vanaf. Er komt weer meer ruimte voor oude vertrouwde klanken. Bij een verenigingsbal in Tivoli bijvoorbeeld zorgt, naast de jazzband, een volledig muziekkorps met, in de eigentijdse bewoordingen, opgewekte populaire muziek voor een uitbundige vrolijkheid. De twee dansopvattingen naast elkaar op dezelfde bals, begeleid door verschillende orkesten, is nu vaste prik. Veelzeggend is een citaat uit het verslag van een verenigingsbal

Het chique negentiende-eeuwse Hotel de l'Europe op het Vredenburg (aanvankelijk nummer 17, later hernummerd naar 14), in 1928, met zijn eigen garage en de wijd en zijd bekende balzaal met sfeerverlichting, podium en foyer. Een belangrijke uitgaans- en feestplek voor de hogere burgerij, gegoede middenstanders en Jaarbeursgasten. Het pand is in 1935 gesloopt. HUA, Atlantis, 2675.

in K&W: 'Hossend en joelend bewoog de schare zich door gangen en zalen van het gebouw, nu weer op de maat van "accordeonmuziek" dan weer onder de tonen van een Jazz-band-orchest.' [79]

Op de voorjaarsbeurs van 1928, die een record aantal deelnemers kent, is de nieuwste reuzenluidspreker voor danszalen de absolute sensatie. De allergrootste staat in de dinerzaal van het Jaarbeursgebouw en trekt veel bekijks. In de pauzes van het bekende dansorkest van John Beck klinkt er internationale dansmuziek uit de superspeakers. Als dat al niet opwindend genoeg is, is er ook nog Paolo Tonelli. Deze Italiaanse salon-danser – een soort gigolo die normaliter voor geld als niet al te terughoudende danspartner fungeert en ook reageert op de naam taxidanser – stelt zijn vaardigheid ten dienste van vele vrouwelijke gasten, die zo ongemerkt hun danswijze kunnen corrigeren of verfraaien. Dat veronderstelt althans de feestcorrespondent van het *UN*. [80]

Weg met de jazz?

Op de New Yorkse beurscrash van oktober 1929 volgt een wereldwijde economische depressie, maar daar heeft de populaire danscultuur vooralsnog weinig last van. De verbeterde versterkingstechniek maakt de dansplaat een goedkoop en goed alternatief voor levende muziek. In de krant verschijnen weer meer advertenties om particuliere dansclubs te formeren of dansvriendinnen te vinden. [81] Een slimme eenmalige investering is het dansinstructieboekje van J. J. Constandse – dansleraar in Den Haag en voorzitter van het Nederlands Genootschap van Beroepsdansleraren – dat in november 1929 verschijnt. Het behandelt de verschillende moderne dansen volgens de toonaangevende Engelse methode en stijl. Parijs, Amerika en heel Europa hebben inmiddels de Engelse standaarddansen en techniekregels overgenomen. Het boekje is pertinent niet bedoeld om te leren dansen zonder meester (en dus zonder lesgeld te betalen), maar als leidraad voor iedereen die regulier dansonderricht geniet, maar de verleiding is zo wel erg groot.

Uit onverwachte hoek komt half december 1929 de zwaarste aanval die de dansjazz tot dan toe te verduren heeft gekregen. Onder de kop 'Tegen de Jazz!' schrijft het *UN* op een toon die een mengeling verraadt van instemming, ongeloof en ironie, dat Amerika nu zelf heeft besloten de wereld van de jazz te verlossen. De krant noemt het een eigentijds voorbeeld van het wapen uit de antieke sage, dat alleen in staat was de wonden te helen die het zelf had geslagen. De tegenbeweging komt uit de wereld van de muziekuitgeverijen, de grootste belanghebbenden van de bladmuziek- en platenindustrie en grootaandeelhouders in de mediaconcerns. Vanaf ongeveer 1885 hebben ze in New York een imperium opgebouwd dat bekend staat onder de troetelnaam Tin Pan Alley.

De tegenbeweging bestaat concreet uit twee vooraanstaande muziekuitgeverijen in New York die zich hebben verbonden met het grote radionetwerk NBC, met als doel terug te keren naar de melodieën, harmonieën en ritmen van vóór de jazzdansrage. Ze gooien er ruim vier miljoen gulden tegenaan om in deze combinatie een krachtige invloed uit te

oefenen op de openbare muziekuitvoeringen in de Verenigde Staten, live, op de plaat, op de radio en in de film. De muziekmagnaten leiden de aandacht van hun commerciële motivatie af naar de morele kant en zetten hun geveinsde bezorgdheid over de noodtoestand dik aan. Ze zijn vastberaden Amerika te verlossen van wat zij noemen: de nadelige uitwerking van de opzwepende wanklanken en van de obstinate ritmen op de geest en de zenuwen der Amerikanen. De oorlog is verklaard en de strijd begonnen onder de leuze: 'We hebben genoeg Jazz gehad. Nu moet het ermee uit zijn!' [82]

In Utrecht wordt de soep nooit zo heet gegeten. Jazzorkestjes blijven de uitgaansgelegenheden en dansscholen van muziek voorzien. Als La Gaîté aan het Domplein in februari 1930 haar tienjarig bestaan viert, begeleidt de jazzband The Five Harrisons een demonstratiedanspaar van de Londense Savoy Hotel Ballroom, bekend van de radiouitzendingen en hotspot van de ballroomdans. [83] Op de balmasqués lopen dat voorjaar diverse zwartgeschminkte Al Jolsons rond, beroemd van zijn hitsongs en films. Ook de revuegirls uit de film Broadway Melody zijn populair: op een gemaskerd bal in het NV Huis klinkt overal de 'Brotwaai melodie'. [84] Op het balmasqué van Limburgia loopt een groepje Ku Klux Klanners die de aanval op de jazz toejuichen. [85] Een jazzband op een karretje trekt des te meer aandacht. En, actueler kan het niet, er loopt iemand rond die een lid van de Danscommissie voorstelt, 'zich zeer nauwkeurig kwijtend van zijn taak'. [86]

De bedoelde Danscommissie – officieel Commissie Dansvraagstuk geheten, in de volksmond: Anti-Danscommissie – is net begonnen met haar werk. De overheid heeft de commissie ingesteld naar aanleiding van het alarm van de Tucht Unie in 1927. Door alle publiciteit is er al veel ten goede veranderd. Het is dus een beetje mosterd na de maaltijd, maar daar trekt de Danscommissie zich niets van aan. Ze stelt zich persoonlijk op de hoogte van maatregelen die plaatselijk worden genomen om de bedoelde wantoestanden te beheersen of bestrijden en roept particulieren op de Commissie te voorzien van feiten en beschouwingen. Om die reden vermeldt het *UN* het volledige adres van het commissiesecretariaat in Scheveningen. Uit binnen- en buitenland maar vooral uit west-Europese landen komen meldingen binnen. [87]

Medailles en wisselbekers

Een constructief en publieksvriendelijk teken van de toenemende beheersing en regulering is de opkomst van openbare danskampioenschappen met deskundige jury's. De eerste stap wordt gezet in 1924, naar al gauw blijkt: in het wilde weg. In diverse landelijke dagbladen verschijnen advertenties over de zogenaamde wereld-danskampioenschappen. [88] Het blijkt een stunt van slimme zakenjongens die snel geld willen verdienen aan de dansmanie. Uit hun vriendenkring ronselen ze een jury en zetten een competitie op touw in Amsterdam en daarna in Den Haag, om te eindigen met het kampioenschap van Nederland. De Nederlandse Vereniging tot Bevordering der Danskunst stuurt een boze brief naar dagblad *Het Vaderland* met de verzekering dat er in Nederland absoluut geen

Comité „Het Nederlandsch Dans Kampioenschap"

DANSWEDSTRIJD

om het kampioenschap van Utrecht

op Vrijdag 4 April, 's avonds van 9 tot 3 uur, in de bovenzalen van Hotel L'Europe

Uit te voeren Dansen: Foxtrot — Tango — Waltz.

Voor de toeschouwers gelegenheid tot Dansen.

Leider A. W. VAN ECK — Dansleeraar.

Jury van erkende Dansleeraren

Entree f 1.—. Voor de deelnemers geen extra inschrijfgeld. — Inschrijving en kaarten ook bij den Heer J. H. BOTTERWEG, Dansleeraar. 3346

In de ondoorzichtige wereld van de dansconcoursen, steekt Van Eck boven het maaiveld uit. Botterweg is een oude bekende dansleraar en balleider in het Utrechtse. UN, 29 maart 1930.

sprake is van een wereld-danskampioenschap, en dat er zelfs nog nooit een nationaal kampioenschap is gehouden. Alleen professioneel georganiseerde competitiewedstrijden in alle provincies en met vakjury's komen in aanmerking voor eventuele steun door de dansbonden.

Die vakkundig georganiseerde kam-pioenschappen beginnen een jaar later. Op 27 maart 1925 vindt in Utrecht een van de drie voorronden plaats van het Danskampioenschap Nederland, waar ook buitenlanders aan mogen meedoen. De andere voorronden zijn in Den Haag en Amsterdam, waar ook de finale is. Verplichte dansen zijn de one step, fox blues, tango en boston; zo te zien zijn de namen van de dansen nog niet gestandaardiseerd.[89] Utrecht danst zo de top drie van Nederlandse danssteden in. Dat is mede te danken aan de lobby van de ambitieuze Van Eck.

In navolging van het Scheveningse Casino, waar in 1925 onder de wufte naam Prix de Schéveningue een danskampioenschap voor amateurs plaatsvindt, zijn er op veel plaatsen in het land alternatieve lokale wedstrijden waar veel publiek op afkomt. In de dancing van Hotel Thalia aan het Stationsplein is de hit van 1928 het zogeheten prijsdansen op de zondagmiddag, maar het echte dansconcoursenwerk begint in 1929.[90] De tweede editie van het Danskampioenschap voor Utrecht speelt zich op 9 maart 1930 af in De Plompetoren. Het tijdschrift *Cinema en Theater* organiseert deze kampioenschappen op diverse plaatsen in het land als voorrondes voor de finale in het Amsterdamse Bellevue.[91] Er is zoveel publieksbelangstelling voor de Utrechtse voorronde dat er niet genoeg plaatsen zijn. Het aantal deelnemers valt tegen: slechts negen paren. Blijkbaar durven nog niet veel dansamateurs voor een vakjury te verschijnen. Het publiek amuseert zich kostelijk en geniet van de band. De deelnemers doen niet veel voor elkaar onder, maar de jury – onder wie Cor Klinkert uit Amsterdam die in 1932 samen met Liesje Santen wereldkampioen ballroomdansen zal worden – is streng en spreekt haar afkeuring uit over de danshouding van sommigen. Daarentegen prijst ze de muziek en de aankleding van de zaal. Piet Wildschut heeft de medaille beschikbaar gesteld en de directie van De Plompetoren de wisselbeker. Corrie Mol en Herman van der Steen zijn de gelukkige winnaars.[92]

Van Eck doet niet mee met deze competitie van het entertainmentblaadje.[93] Op 4 april 1930 leidt hij in de bovenzaal van Hotel de l'Europe de Danswedstrijd om het Kampioenschap van Utrecht.[94] Verplichte dansen zijn foxtrot (quickstep), tango en Engelse wals –

de standaardnamen zijn inmiddels dus doorgevoerd – en de jury bestaat uit professionele, gediplomeerde dansleraren. De winnaar mag naar de landelijke finale in Den Haag. Organisator is het Comité Nederlands Dans Kampioenschap, dat bestaat uit bestuurders van Koninklijk goedgekeurde vakverenigingen van dansleraren. Iedereen kan meedoen, mits amateur, en het publiek mag na de wedstrijd ook dansen. De jury bestaat uit drie dansleraren van buiten Utrecht, een voorwaarde om eerlijke competitie te waarborgen. Er nemen vier paren deel, van wie mej. B. van Amerongen en de heer J. van Haarlem de winnaars zijn.

Wildschut is minstens zo ambitieus als Van Eck. In juni 1930 bezoekt hij het Wereld Danscongres in Parijs en dat laat hij in de krant zetten, zogenaamd om zijn afwezigheid van een week te verklaren. Bij terugkeer laat hij weten dat het Instituut Wildschut het enige Utrechtse was met een vertegenwoordiging in Parijs. Hij belooft de 'nieuwste nouveautés en succesdansen' onmiddellijk door te geven. [95] Het is een stukje psychologische oorlogvoering tussen de dansscholen in deze economisch moeilijker wordende tijden. Het gaat zo goed met Wildschut, dat hij in juli 1931 van De Plompetoren verhuist naar een eigen stek op Kromme Nieuwegracht 48, het voormalige adres van Leefson's Dansinstituut. [96]

Van Eck op zijn beurt treedt in het voorjaar van 1932 toe tot het bestuur van het Algemeen Danskampioenschap Nederland. [97] Hij is belast met de organisatie en de leiding van de wedstrijden, die bedoeld zijn voor amateurs. Verplichte dansen zijn wederom de quickstep, tango en Engelse wals. Voor de tango is de keuze tussen de Franse, Engelse of Argentijnse stijl vrij, maar voor de andere dansen is de Engelse stijl verplicht. Van Eck haalt niet alleen de provinciale voorronden maar ook de finale naar Gebouw Trianon in Utrecht, waar de grootste dansvloer van de stad ligt te glimmen in wat sinds het begin van het seizoen 1931-1932 zijn eigen dansschool is.

Dansautoriteit

Van Eck profileert zich in zijn rol als voorzitter van het Nederlands College van Dansleraren steeds meer als de lokale dansautoriteit. Hij volgt de internationale ontwikkelingen op de voet en deelt zijn kennis graag. Zo praat hij in de rubriek 'Stadsnieuws' van het *UN* honderduit over de dansen van het nieuwe seizoen. [98] Want naast het standaardpakket van de ballroomdansen, komt er nog steeds geregeld een modedans op de proppen. Vooral de Parijse salons zijn dol op exotische modedansen. Daar begint in 1932 de opmars van de beguine, een dans uit Martinique in de Franse Cariben. [99] Dit nieuwste snufje wordt voor het eerst in Nederland gedemonstreerd in dansschool Van Schoor in Den Haag. De beguine is vooral interessant omdat ze de aandacht naar de heupen trekt, wat nu juist tot zoveel hysterie over de Amerikaanse modedansen had geleid. Kennelijk is dat beter acceptabel als het uit een andere windstreek komt. Er zit een heel verhaal omheen, waarbij de recent gehouden Koloniale Tentoonstelling in Parijs centraal staat. Deze heeft, volgens *Het Vaderland*, 'de belangstelling voor het donkere ras enorm doen toenemen' en het is

Cor Zegers is een van de coryfeeën van het interbellum. UN, 4 september 1930.

dan ook 'geen wonder', dat de danswereld de beguine heel graag wil importeren. Niet omdat ze bijzonder fraai, maar buitengewoon fascinerend is.

Met de beguine komt een specifieke dansmuziek mee, die een welkome afwisseling betekent tussen alle Amerikaanse dansplaten. Het ritme doet denken aan een snelle tango in vierkwartsmaat en de klank lijkt op die van de rumba. Strijkinstrumenten en klarinetten dragen de melodie, wat, nog steeds volgens dezelfde bron, een eigenaardig effect geeft. De passen zijn uiterst eenvoudig en eisen weinig ruimte op de dansvloer. Het karakteristieke van de beguine, de lichte, golvende heupbeweging, geeft bij overdrijving – en het Parijse publiek houdt van overdrijving – een weinig decente aanblik. Het advies (in Nederland) is dus: hou je een beetje in.

Van Eck negeert de beguine. Hij is wel enthousiast over de nieuwe promenade-positie in de quickstep, die toevallig of niet toevallig ook de heupzone benadrukt: 'Hierdoor is het mogelijk dat dame en heer beiden bijna geheel voorwaarts komen, waarbij de linkerheup van de dame en de rechterheup van de heer goed samengesloten blijven.' En hij besteedt ook aandacht aan de paso doble, die in Nederland volgens hem bijna niet gedanst wordt, maar waarvoor hij een lans wil breken. Hij vindt het een aardige, en ondanks de 6/8 maatsoort een gemakkelijke dans, met kortaffe bewegingen en plotselinge overgangen van de ene in de andere variatie. Uitgesproken negatief is Van Eck over enkele Amerikaanse modedansen, zoals de charles-step ('een ersatz charleston') en de tap-trot, eveneens een dans waar volgens hem geen behoefte aan is: 'Het ontwerp is niet slecht doch past niet in onze hedendaagse dans. Ook deze dans zal wel niet in de danszaal komen.' De nieuwe crush-trot brandt hij helemaal af: die wordt sur place uitgevoerd en is dus 'volgens onze begrippen geen dans'.[100]

De beguine beleeft een doorstart in 1935 als het nummer 'Begin the beguine' een grote hit in Amerika is dankzij de Broadway musical *Jubilee* en bandleider Xavier Cugat die het op de plaat zet. Daarmee is de lans definitief gebroken voor de latin dansen, die na de tweede wereldoorlog een hoge vlucht zullen nemen in de ballroomdanswereld.

De walsrevival

Zelfs Van Eck had niet kunnen voorspellen dat de negentiende-eeuwse Weense wals zo'n gigantische revival zou beleven. De moeder van alle romantische dansen in de gesloten paarhouding is nooit echt weggeweest, maar ze had het met haar driekwartsmaat wel erg moeilijk temidden van alle swingende vierkwartsmaat jazzdansen. In Utrecht begint

Een van de talloze walsfilms die in de jaren dertig in Utrecht (en elders in het land) draaiden. Dit decennium was een gouden revivaltijd voor de Weense wals. UN, 11 mei 1939.

de walsrevival in december 1927, na een bewogen dansjaar vol moralistische kritiek en alarmbellen. In Hotel de l' Europe begeleidt het Utrechtse Trio Lancé een nostalgische Weense walsavond als opwarmertje voor de Duits-Amerikaanse coproductie *De Laatste Wals* in de Scala-bioscoop. Iedereen lijkt vergeten hoe controversieel de wals in haar eigen tijd was. Op Tweede Kerstdag viert de U.D.A.C. zijn tweejarig bestaan met een feestavond in De Tunnel aan de Westerkade. Leider van de club annex dansleraar W.A. van Steenderen heeft een verrassing in petto: een demonstratie van oude dansen door H.C.J. Martens, die al vele jaren in Utrecht actief is als dansleraar en balleider. De dansen uit de oude doos vallen bij U.D.A.C. zeer in de smaak. [101]

In 1930 trekt de belangstelling voor de wals enorm aan dankzij de revival van de operette, een negentiende-eeuwse vorm van podiumamusement boordevol zang- en dansnummers en diepe decolletés van blozende blonde dames. In de operettes viert de wals hoogtij. De Stadsschouwburg neemt in maart 1930 het voortouw met de operette *Een Walsdroom* op muziek van Oscar Strauss, telg uit de bekende walsdynastie. In de loop van de jaren dertig strooien de Duitse operettes op het toneel en op het witte doek steeds kwistiger met Weense walsen.

Cor Zegers kan walsen als de beste. Dat bewijst hij op de seizoens-eindsoirée in 1933 van zijn dansschool op Wolvenstraat 2, waar hij vijf jaar daarvoor voor zichzelf is begonnen. Niet alleen is de stemming uitmuntend, de gelegenheid tot dansen is buitengewoon en de zaal bijzonder gezellig. Onophoudelijk zijn de leerlingen de hele avond aan het dansen. De band zorgt voor voortreffelijke dansmuziek en als zij pauzeren, zet Zegers de mu-

GEB. PLOMPETOREN
ZATERDAG 4 MAART — 9 UUR
Soiré Dansant
Als bijzondere Attractie zullen
COR KLINKERT en LIESJE ZANTEN
de nieuwste dansen voor 1933
voor U demonstreeren

De wereldkampioenen ballroomdansen van 1932, Cor Klinkert en Liesje Santen (in annonce foutief gespeld) doen Utrecht aan. UN, 3 maart 1933.

ziekinstallatie aan. Samen met zijn Engelse assistente Miss Mary Gordon, demonstreert hij alle standaarddansen. Zegers heeft het talent om de nodige afwisseling in het programma aan te brengen en treft in zijn instituut de juiste toon, schrijft de krant. [102]

Wie de verslagen van de balmasqués en andere feestavonden in het *UN* bijhoudt, ziet vanaf februari 1933 de aandacht voor de Europese dansen en dansmuziek niet alleen toenemen, maar zelfs prioriteit krijgen boven jazz. Op het gemaskerd bal van Van Steenderen in het Casino (voorheen Bellevue) is er een ouderwets muziekcorps dat de grootste pluim krijgt voor zijn dansmuziek. 'Verder was er een flinke jazz-band die eveneens op uitstekende wijze voor muzikale opluistering zorg droeg.' [103] In K&W vindt op datzelfde moment het vastenavondfeest van de Balletvereniging Donar plaats. De Sonore Jazz Band en The Dixie Singers treden op, evenals een levensliedjeszangeres en een conferencier. Tijdens het bal-na speelt echter het *strijkje* Groenewoud, terwijl je een jazzband zou verwachten. Diezelfde avond zwieren enkele honderden leden van de Deutsche Verein in der Fremde over de dansvloer van Trianon in de ene wals na de andere. [104]

De Utrechtse bioscopen draaien in 1933 aan de lopende band walsfilms, zoals de Duitse operettefilm *Der Walzerkrieg*, over de oorlog tussen Joseph Lanner en zijn eerste violist Johann Strauss. De film krijgt uitstekende recensies. Net als *Der Kongrez Tanzt*, over het Congres van Wenen van 1815, waar de basis voor het moderne Duitsland werd gelegd. *Ein Walzer für Dich* draait in Rembrandt in oktober 1934. Een eindeloze rij walsfilms zal in de jaren dertig nog volgen.

Amerika heeft een dikke vinger in de pap bij de walsrevival, een sterk wapen in de strijd tegen de, volgens gedupeerde muziekindustriëlen, ziekmakende jazz. In 1931 staat Wayne King, bijgenaamd The Waltz King, vijftien weken in de Amerikaanse top tien met zijn zelfgeschreven herkenningsmelodie 'The Waltz You Saved For Me'. In 1933 heeft hij een grote hit met 'The Blue Danube' (= An der schönen blauen Donau). De crooner Bing Crosby staat drie maanden in de top tien met 'Waltzing in a Dream' en hij zingt ook een hitversie van 'Shadow Waltz' uit de Hollywoodfilm *Gold Diggers of 1933*. Guy Lombardo, de dansbandleider die als enige ooit honderd miljoen dansplaten verkocht, wordt onsterfelijk met hetzelfde nummer. In 1934 staat 'The Prize Waltz' van Ben Selvin and his Orchestra wekenlang hoog in de hitlijsten. [105]

Nieuwe wetgeving

Een direct uitvloeisel van het rapport van de Danscommissie is de wijziging van de Drankwet in 1933. Onder de kop 'Alcohol en Dans' besteedt het *UN* er ruimschoots aandacht aan. De krant noemt het verband tussen alcohol en dans geen theoretisch uitvindsel, maar een droevige en gevaarlijke werkelijkheid. 'Alcohol en dans prikkelen onder zekere omstandigheden in onderling verband de dansenden en doen remmen van moraliteit wegvallen.' [106] Tegen het dansen op zichzelf heeft de regering geen bezwaar. De wetgever kan alleen voor openbare gelegenheden maatregelen nemen ter wering van gevaar, niet op particulier terrein, zolang de toestand niet ontaardt in een misdrijf natuurlijk. De regering vindt een absoluut uniforme regeling voor het gehele land niet nodig en doet een beroep op alle betrokkenen om ernstig zedelijk en sociaal gevaar actief te weren. Het blijft mogelijk per gemeente maatregelen bovenop de wettelijke minimale regelgeving te nemen. Het immateriële belang van de bevolking weegt principieel zwaarder dan het economische belang van de uitgaanssector. De Eerste Kamer neemt de wet eind maart 1933 aan. Twee weken daarna ontbindt de Minister van Binnenlandse Zaken, onder dankbetuiging voor de belangrijke bewezen diensten, de Commissie Dansvraagstuk. Op 1 juni 1933 gaat de nieuwe wet in.

Onder de kop 'De beteugeling van het dansgevaar' komt het *UN* uitgebreid terug op de nieuwe wetgeving. [107] Er is voortaan een Dansvergunning nodig voor openbare localiteiten die al een (drank)vergunning of Verlof A hebben. De burgemeester moet die verlenen. Er is een ellenlange rij aan bepalingen. Allereerst voor de gelegenheiden die uitsluitend of voornamelijk voor dansen bestemd zijn, de dancings. De oppervlakte daarvan moet tenminste honderd vierkante meter bedragen. De dansvloer mag daarvan niet meer dan eenvierde deel beslaan. De dansvloer mag niet meer dansparen bevatten dan hij vierkante meters groot is, dus een paar per vierkante meter is het maximum. De dancing moet goed verlicht en van alle kanten goed te overzien zijn. Er mogen geen vaste of verplaatsbare schotten, schermen of gordijnen of andere afscheidingen zijn die hoger dan 1 meter 25 zijn, van de grond af gemeten. Niet alleen de toiletten voor mannen en voor vrouwen moeten geheel gescheiden zijn, ook de toegangen ertoe. Aanwezigheid is verboden voor personen beneden de achttien, gemaskerde personen en personen van verdachte zeden of die zich als zodanig voordoen. Vrouwen die geen bezoekers van de dancing

DANCING
Hotel de l'Europe
VOL — GEZELLIG
Correct was het Zondagmiddag en avond onder leiding van onze populaire JULES MONASCH, met medewerking van onze meest volmaakte band (5 man).
Kom kennismaken, of hernieuwde kennismaking.
Leerlingen! Aanvangcursus Zondag a.s. 6—8 uur. f 0.50 per les.

Jules Monasch is een zeer geziene dansleraar in de stad, getuige het liefkozende 'onze'. UN, 7 september 1933.

zijn mogen alleen aanwezig zijn als buffetmedewerkster, kaartverkoopster of toezichthoudster in de garderobe of toiletten. Er mag ten slotte uitsluitend gedanst worden onder leiding van een daartoe door de burgemeester geschikt geacht persoon.

Er zijn ook nieuwe regels voor het dansen op plaatsen waar muziek- of andere voorstellingen worden gegeven, evenals voor feesten en partijen in huurzalen. Minderjarigen moeten vergezeld worden door een voor hen verantwoordelijke meederjarige en ze mogen geen alcohol drinken. De regels gelden ook voor besloten dansavonden, maar niet voor dansscholen, hoewel daar wel de verbodsbepaling van alcohol voor minderjarigen geldt. In cafés en restaurants waar diner-dansants en dergelijke worden gegeven, mogen alleen mensen dansen die daar ook eten. De Inspecteur van de Volksgezondheid gaat over ontheffingen en men kan zo nodig in beroep bij de Minister van Binnenlandse Zaken.

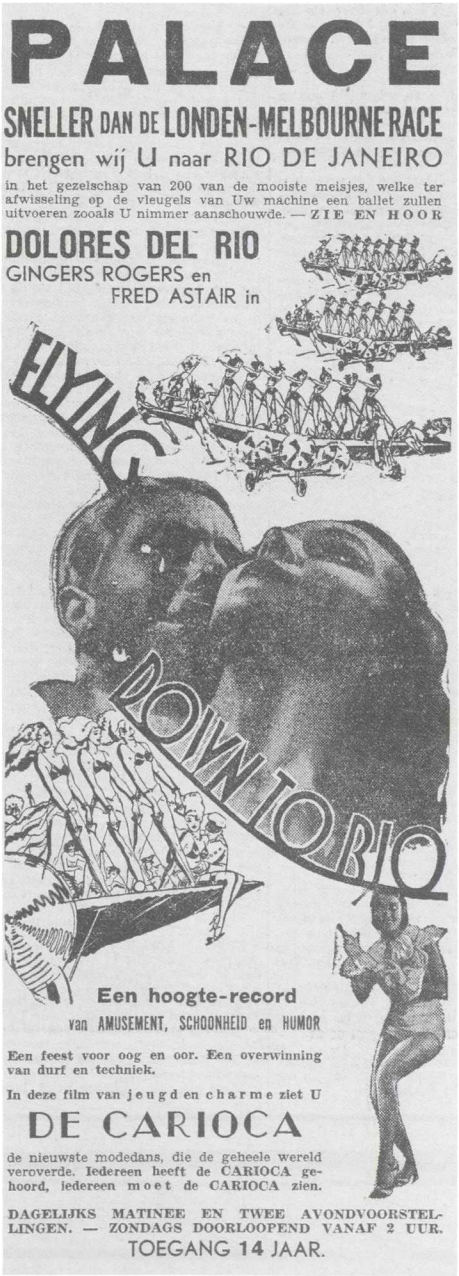

Om het allemaal perfect af te ronden, heeft De Centrale Commissie van Nederlandse Dansleraren Organisaties in de zomermaanden van 1933 een minutieus onderzoek ingesteld naar de bevoegdheden van de dansleraren. [108] Ze heeft erkennningsbewijzen uitgereikt aan iedereen die aan de gestelde bepalingen voldoet. Dat zijn al diegenen, die het geven van danslessen als hoofdberoep hebben en van goed zedelijk gedrag zijn. Ook dansleraren die door de crisis zo hadden geleden, dat zij een ander beroep erbij hadden moeten kiezen, krijgen een erkenningsbewijs, evenals dansleraren die in de zomermaanden een nevenberoep uitoefenen, mits dat hun hoofdberoep in geen enkel opzicht in diskrediet brengt. Iedereen die lid is van een Koninklijk goedgekeurde en bij de Centrale Commissie aangesloten vakvereniging, hoeft niet opnieuw een examen af te leggen, maar niet-leden en nieuwkomers wel. Ten slotte krijgen alle dansonderwijzers die denken dat ze geen erkenningsbewijs nodig hebben omdat ze bijvoorbeeld geen verlof (drankvergunning) aan hun scholen hebben, of door jarenlange bekendheid het niet meer nodig vinden het papiertje te halen, een

In oktober 1934 komt eindelijk Flying Down to Rio naar de stad, die al maanden de carioca danst. UN, 25 oktober 1934.

ernstige waarschuwing. Ook zij moeten als ze lesgeven buiten de stad waar ze wonen voortaan in lokalen met verlof wel degelijk een wettig geldend bewijs kunnen overleggen.

De dansscholenbranche is daarmee waterdicht onder controle gebracht. In september 1933 adverteren ze weer volop voor het nieuwe seizoen. Jules Monasch, die in 1932 in Utrecht is begonnen als dansleraar en uitbater van Dancing Quick in De Plompetoren, werkt nu op de zondagmiddag- en avond ook in Hotel de l'Europe als balleider onder begeleiding van een vijfkoppige band. Niets lijkt de populaire danscultuur, ondanks alle nieuwe regels en de aanhoudende economische depressie, te kunnen hinderen of stoppen.

Volksdansen

In de nieuwe context van overheidsbemoeienis en regelgeving en in een tijd waarin het fascisme zich overal in Europa sterker manifesteert, zoekt de Nederlandse volksdanswereld actief naar bredere aansluiting bij jongeren. Deze vinden immers alles wat voor hen nieuw is, al gauw het proberen waard. Utrecht, waar Anton Mussert in december 1931 aan de voet van de Dom de NSB heeft opgericht, is het centrum van de Nederlandse nationaalsocialisten. Zij hebben hun aanhang voornamelijk in de middenstand en de gegoede wijken. [109]

Op 30 september 1933 houdt het Nederlands Centraal Bureau voor Volksdansen in Tivoli een grote propaganda-avond. Wat dat betekent?, vraagt het *UN*. Er volgt een onverbeterlijke volzin: 'Dat we nu in Utrecht kennis kunnen maken met mooie oude contradansen, sierlijk uitgevoerd op blokfluitmuziek van oude melodieën, dat we ook onder de bekooring zullen komen van het straffe rhythme van den echt mannelijke Morrisdans en de ingewikkelde figuren zullen volgen van de zwaard-dans, zooals deze thans wederom in tal van Nederlandsche plaatsen door groepen flinke jongemannen met veel animo en in een mooie uiting van gemeenschapszin wordt geoefend.' [110] De zwaarddans heeft niets met (actueel) miltarisme te maken, haast men zich eraan toe te voegen. Het is een gewijde Germaanse dans waarover verschillende oude bronnen berichten. En in de nieuwe tijd is het volgens het NCBV een uiting van jeugd en blijheid.

K.G. Jorksveld, voorzitter van het bestuur van de Kweekschool voor Gymnastiek, Sport en Spel te Utrecht, houdt de inleiding. Hij wijst erop dat naast ingespannen arbeid en ernst, sport en spel niet alleen voor het lichaam, maar ook voor de geest gezond, heilzaam en ontspannend zijn. Een van de aantrekkelijkste vormen van spel is zonder twijfel de oude volksdans, meent hij, en hij constateert dat de belangstelling daarvoor de laatste jaren overal toeneemt. Dan houdt mevrouw Elise van der Ven-Ten Bensel, echtgenote van de folklorist D. J. van der Ven, een diapresentatie die de opleving van de volksdans toont. Ze wijst er met nadruk op dat de Nederlandse volksdansbeweging de Engelse volgt, niet de Duitse. In Nederland volgen alleen de AJC-ers (jonge socialisten) de Duitse Wandervögel-

beweging. Mevrouw Van der Ven heeft kritiek op de zogenaamde boerendansen in Nederland, die vaak verbasterde oude salondansen zijn en dus niet authentiek volks. Daarmee zet zij de echtheid van de volkscultuur af tegen de valsheid van de populaire cultuur. Zulke opmerkingen kunnen in die kringen op bijval rekenen.
Vier dagen later beginnen in Utrecht de lessen in de oude Germaanse en andere volksdansen onder hoogstpersoonlijke leiding van mevrouw Van der Ven. Later die maand komen er zesduizend NSB-ers bij elkaar in het Jaarbeursgebouw en Tivoli om met vlagvertoon, marsmuziek en bedachte rituelen hun eigen verbondenheid met gedroomde oude tijden vorm te geven.

Tegen de stroom

Op 1 november 1933 begint het *UN* met de strip Tom de Negerjongen, die in het eerste plaatje al een muzikant blijkt te zijn. Tom woont in een simpel hutje in Zuid-Afrika, klimt lenig in bomen, heeft weinig kleren aan en is de hele dag buiten in de bossen. De tekenstijl is, net als in de jazzcartoons van die tijd, karikaturaal. Toms gezicht is een grotesk masker op een lijf met idioot grote voeten en een onmenselijk kromme houding.
In november komen Louis Armstrong en zijn band voor een nachtoptreden naar Tivoli. Nederland geniet de reputatie de meeste hot jazz fans te hebben van het hele Europese continent. Hot is een codewoord voor zwart (tegenover sweet voor witte dansbandmuziek). Armstrong zegt de echte hot jazz te maken, maar het *UN* vindt: 'Belangrijker dan wat een musicus zegt, evenwel, is de muziek die hij maakt.' Over het artistieke resultaat moet het publiek volgens de krant met eigen oren oordelen. Alleen zo kan duidelijk worden of de hot jazz toekomstmogelijkheden heeft. De aansporing volgt om zich in de vraag verdiepen of 'deze veelomstreden uiting van een ander ras werkelijk in staat zal zijn nieuwe fleur bij te zetten aan ons overwerkt en ietwat moe en geblaseerd schijnend West-Europese muziekleven.' [111]
'Armstrong verovert Utrecht' luidt de kop van de recensie. Een grote schare voornamelijk jonge fans, het puikje van jazzend Utrecht genoemd, geniet van het concert dat om één uur 's nachts begint. Het optreden komt fenomenaal over. Een daverend applaus klinkt tussen de nummers en aan het slot volgt een ware ovatie. Na afloop is het nog tot vier uur bal. De recensent beschrijft Armstrongs presentatie echter stereotyperend, als was de volwassen jazzheld een kinderlijke exoot. [112] In 1939 zal Duke Ellington, de absolute top op jazzgebied, een uitgesproken sceptische reactie krijgen op zijn optreden in Tivoli. [113]
Het generatie-element in de appreciatie van jazz is een opvallend onderdeel van de verslaggeving. Ouders die jazz maar buikpijnmuziek vinden of zelfs helemaal geen muziek, staan lijnrecht tegenover jongeren die er weg van zijn. De jazzplaten en radio-uitzendingen die Armstrong bijvoorbeeld al beroemd hebben gemaakt voordat hij hier kwam optreden, zullen tot heel wat 'huiskamerrevoluties' geleid hebben. Tot veler teleurstelling gaat het aangekondigde optreden van Josephine Baker in Utrecht niet door. Dan hadden

de jazzfans niet alleen kunnen genieten van hot jazz, maar ook van hot jazz dance van de danseres die in 1925 hoogstpersoonlijk de charleston naar Parijs had gebracht.

De carioca

Op 17 mei 1934 heropent Theehuis Oog In Al na een verbouwing met een groot tuinfeest en een live-band. Hoogtepunt van het feest is een demonstratie van de carioca, de allernieuwste modedans, door A. Kok, een nieuwe naam in de Utrechtse danslerarenwereld, en zijn assistente Toos In der Maur. De carioca is de hit uit de Hollywoodfilm *Flying Down to Rio* (uitgebracht in december 1933), waarin het danspaar Fred Astaire en Ginger Rogers met deze dans zijn debuut maakt. Kok laat eerst zien hoe de carioca door leerlingen gedanst kan worden en daarna hoe ze eigenlijk gedanst behoort te worden. Hij wijkt namelijk zeer af van de standaard ballroomdansen. De gimmick is dat de danspartners op gezette momenten in de dans de voorhoofden tegen elkaar aandrukken. Er klinkt een hartelijk applaus voor de interessante demonstratie. [114]

Nog voordat de film te zien is geweest, liggen er cariocaplaten in de winkels. [115] In oktober 1934 draait *Flying Down to Rio* met in de hoofdrol Dolores del Rio – als de vleesgeworden Carioca, dat inwoonster van Rio betekent – dan eindelijk in Utrecht. De reputatie van de carioca is de film vooruitgesneld. De advertenties schreeuwen: 'Iedereen heeft de Carioca gehoord! Iedereen moet de Carioca zien!' Op Kok's Sinterklaasbal in Hotel Noord-Brabant viert de carioca hoogtij. De Carioca Girls van korfbalclub Vogel demonstreren hem tot veler vermaak.

De gelijknamige Amerikaanse

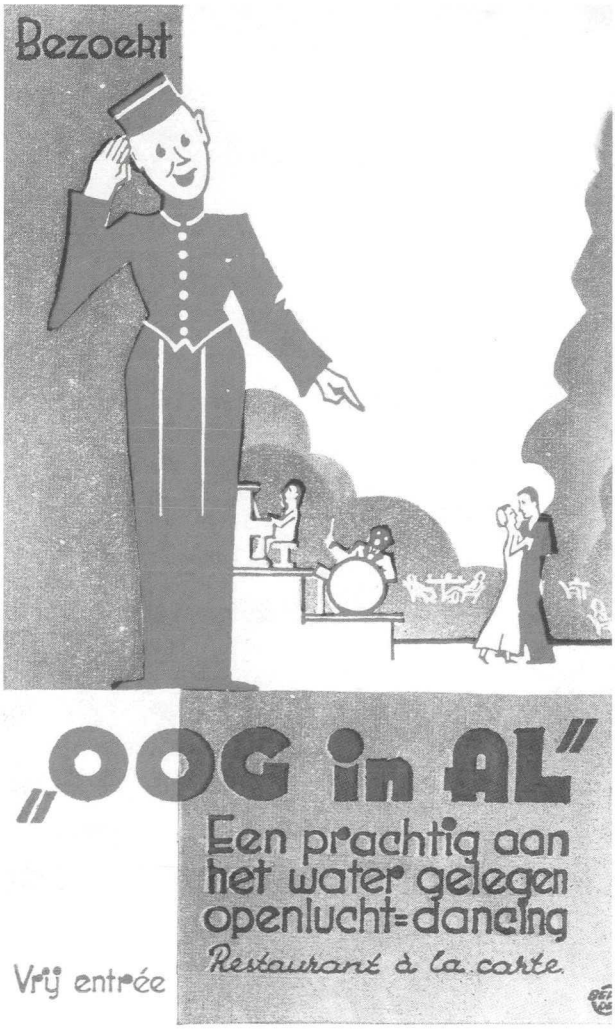

Theehuis Oog in Al (hier een brochure uit 1936) was in de jaren dertig een favoriete uitgaansplek, waar je in de zomer buiten kon dansen. Archief Leo Horneman / Bertus van der Vliet.

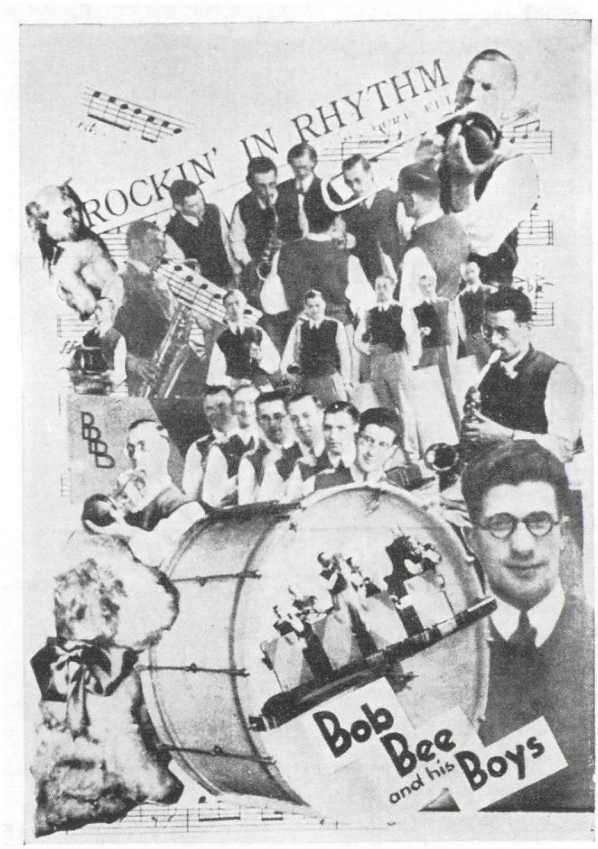

Bob Bee was de artiestennaam van de Utrechtse pianist/accordeonist/arrangeur Leo Horneman. Hij richtte in 1934 zijn eigen band Bob Bee and his Boys op. Hij kwam in 1943 om in Auschwitz. Archief Leo Horneman / Bertus van der Vliet.

hitsong (Kahn/Eliscu), is een schoolvoorbeeld van een romantische danssong zoals die er te over zijn in de grauwe depressiejaren. De tekst gaat over de dans zelf, over hoe je hem moet dansen en hoe heerlijk het is om hem te dansen met je geliefde of iemand die na deze dans hopelijk je geliefde wordt. Zoals gebruikelijk bij hitsongs zijn er verdekte toespelingen op versierpraktijken, zoals: 'You dream of a new Carioca'. De song verwoordt echter ook de illusie van de dansdroom en de tijdelijkheid van de dansromantiek: 'When music and lights are gone, we're saying goodbye, goodbye.'

Goodbye ook voor de carioca zelf. Nieuwe cariocamuziek, noodzakelijk om van een enkele ragedans een complete dansrage te maken, blijft uit. Dagblad *Het Vaderland* steekt er de draak mee en behandelt in december 1934 in de rubriek 'Uit de wereld van de jazz' in geveinsde ernst het 'Carioca-vraagstuk': 'Wij begrijpen nog niet helemaal waar die naar toe moet. Op verschillende dansscholen wordt tegenwoordig de Carioca onderwezen als een nieuwe dans, niet als een kleine variatie op de rumba, maar naast de rumba. Toch heeft de componist achter zijn Carioca gezet: Rumba. Nu doet zich het geval voor dat deze Carioca-Rumba door verschillende bands op de plaat is vastgelegd, maar dat er nog nooit een tweede Carioca gekomen is, een nieuwe melodie dus, op het ritme van de Carioca. Wie brengt de tweede Carioca? Wie maakt een eind aan deze verwarrende geschiedenis Carioca-Rumba?' [116]

De makers van dansfilms lanceren steeds weer een nieuw liedje bij een nieuwe romantische paardans die het helemaal moet gaan maken. 'The Continental' bijvoorbeeld – die als ondertitel heeft 'You kiss while you're dancing' – is de aangewezen romantische danshit uit de Astaire-Rogersfilm *The Gay Divorcee* (1934) om een rage te forceren. Maar zo werkt het niet. Het publiek maakt de dansrages, niet de producenten. 'The Continental' is wel een dikke nummer één hit in Amerika en wordt een wereldberoemde danstune voor de quickstep.

Interieur Dansinstituut Wim Cornelissen, Minrebroederstraat 11, 1935. Wim en zijn echtgenote Miep poseren. Op de achtergrond hun zoons Joop en Hennie. Familiearchief Cornelissen.

Dansscholen in de lift

Wim Cornelissen richt voor het eerst de nieuwsschijnwerpers op zich bij de verschijning van zijn instructieboekje *Moderne Dansen*, met daarin de belangrijkste dansen en passen, naast informatie over correcte houding en maatgevoel. Hij wil zo de danssport op een hoger peil brengen en voorlichting geven tot beschaafd en mooi dansen. [117] De jonge dansschoolhouder is violist, klarinettist en saxofonist in een dansband geweest, heeft flair en maakt snel naam in de plaatselijke danscholenwereld. [118] Op Minrebroederstraat 11 (het tegenwoordige Place Royal) opent hij bij aanvang van het seizoen 1934-1935 zijn eerste eigen dansinstituut, na enkele jaren in het Kasteel Van Antwerpen op de Oudegracht les gegeven te hebben.

In de zomer van 1934 gaat dancing La Gaîté tijdelijk dicht voor een verbouwing en modernisering van het interieur. Ook Piet Wildschut laat zijn dansschool geheel renoveren en aanpassen aan de nieuwe wettelijke eisen. Bij aanvang van het dansseizoen 1934-1935 zijn de oude kristallen kronen op Kromme Nieuwegracht 48 vervangen door een moderne, sprookjesachtige verlichting, net als in de film. Er is een vast podium aangebracht voor de band en alle lambrizeringen zijn opnieuw beschilderd volgens het nieuwste procédé. De band die aan het Instituut Wildschut is verbonden, komt met de hele bezetting in de krant, en dat is nieuw: Kees de Winter (saxofoon en klarinet), Jan van Zuylen (slagwerk), Jack Wildschut (piano en accordeon en muzikaal leider) en Gijs Daalhuizen (trompet). [119] De instrumentbezetting van de Wildschut-band bewijst dat van het strijkje weinig meer over is, terwijl dankzij de accordeon ook in tango's en walsen voorzien kan worden. Ze opereren onder de naam The Midland Boys.

Terwijl het bezoek aan dancings en cabarets keldert met bijna twintig procent, passen de

De puinhoop die na de brand in de nacht van 20 op 21 november 1934 overbleef van Dancing La Gaîté aan Domplein 16, doorlopend naar Vismarkt 18. La Gaîté (voorheen Cabaret Luxor, dat in november 1919 openging) stond op de fundamenten van het middeleeuwse kasteel Lofen. HUA, Atlantis, 123131.

dansscholen met hun vaste programma van standaarddansen en toezicht op naleving van de overheidsregels uitstekend in de tijdgeest van orde, netheid en soberheid. [120] De ballroomdans lijdt niet onder de depressie, integendeel, er is steeds meer emplooi in de dansscholenwereld. Het dansseizoen begint echter in mineur. Plotseling overlijdt de geliefde Utrechtse dansleraar Nic. Engel in het harnas aan een hartverlamming. Onder enorme belangstelling wordt hij begraven. [121] Rond dezelfde tijd jaagt de politie op verzoek van een caféhouder de vergadering van een dansclub uiteen. De bezoekers waren onderling slaags geraakt. Om erger te voorkomen neemt de politie de voorzittershamer in beslag. [122] Uit Zwolle komt het bericht dat een groepje jongens dansleraar Meyer Nord van een dansschool aan de Jufferswal in de borst heeft gestoken om redenen waarover de politie volledig in het duister tast. Nord was aan het lesgeven toen de jongens hem naar buiten lokten door stenen naar zijn pand te gooien. [123] Meer berichten over zinloos geweld druppelen de nieuwskolommen binnen.

In de nacht van 20 op 21 november 1934 brandt het kort daarvoor nog helemaal gerenoveerde La Gaîté tot de grond toe af. De eigenaar komt om half vier ter plaatse aan en maakt een zeer zenuwachtige indruk. De politie vindt dat een reden hem te verhoren. Om alle schijn te vermijden, stelt hij alles in het werk om zo snel mogelijk op een andere locatie te heropenen. Aan het Domplein komt La Gaîté niet meer terug. In februari 1935 wordt De Plompetoren met zijn populaire dancing afgebroken voor de bouw van een nieuwe bioscoop. Als in april 1935 Ho-

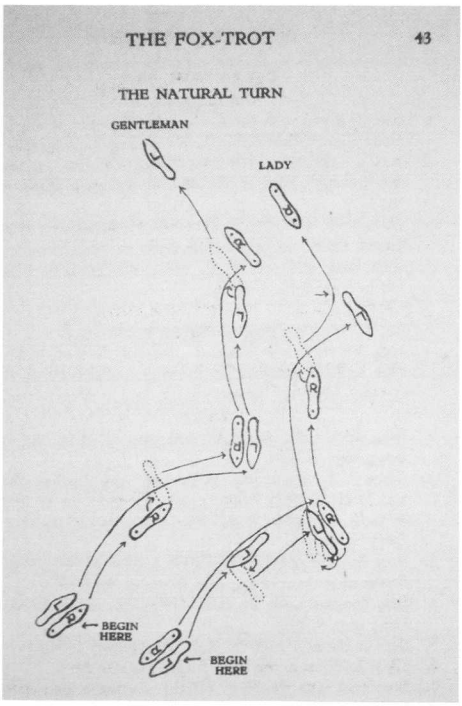

Een van de vloerpatronen zoals die stonden afgebeeld in ballroomdansinstructieboeken. Deze natural turn uit de foxtrot is afkomstig uit Modern Dancing (1938) van de Nederlandse dansleraar Cor Klinkert. Hij was verschillende keren jurylid bij danskampioenschappen in Utrecht en trad ook op als demonstratiedanser. Privécollectie auteur.

tel De l'Europe aan de slopershamer ten prooi valt, voelt dat voor vele Utrechters als het einde van een uitgaanstijdperk. De clientèle en het dansorkest verhuizen naar Hotel Riche.

Het goede nieuws is de introductie van de tapdans in Utrecht. Fred Astaire en Ginger Rogers brengen de razend moeilijke dansvorm op het doek alsof het geen enkele moeite kost en dat werkt aanstekelijk. In de zomer van 1934 had in Theehuis Oog In Al al een neger-tapdanser opgetreden.[124] In het dansseizoen 1934-1935 beginnen Wildschut, Cornelissen en Kok, die van Neude 2 verhuisd is naar Oudegracht 225, met taplessen. Dat geeft wel aan dat tapdansen geen buitenissige hobby van een enkeling is.

Strikt tempo tegenover losse swing

In 1931 was het eerste landelijke jazztijdschrift, *De Jazzwereld*, verschenen.[125] De discussies over jazz onder, vooral, oudere middelbare scholieren en universitaire studenten getuigen van werkelijke interesse voor de wortels en de artistieke ontwikkelingen van deze muziek die nooit stil lijkt te staan. De jonge jazzenthousiastelingen beginnen de jazz te beschouwen als kunstmuziek en luiden een nieuwe fase in in de appreciatie van de zich steeds verder ontwikkelende jazz. In 1935, hetzelfde jaar dat nazi-Duitsland de jazz in de ban doet, ziet de Nederlandse Jazz-Liga het licht.[126] Utrechtse jazzliefhebbers richten onmiddellijk een eigen afdeling op. In Tivoli beginnen ze in november 1935 onder de noemer Harlem Nights jazzconcerten te organiseren die in het teken staan van jazz als serieuze

Sinterklaasfuif 1935 van de Middenstandsclub van Dansinstituut Cornelissen. Familiearchief Cornelissen.

Kort voor de opening van Dansinstituut Wim Cornelissen aan het Janskerkhof in het voormalige gebouw van het Stedelijk Gymnasium. Familiearchief Cornelissen.

luistermuziek. In dezelfde maand opent dancing Old Dutch op Vredenburg 2. Het zal een van de bekendste swinggelegenheden van de stad worden.

In Engeland heeft Victor Silvester er inmiddels schoon genoeg van dat er zo weinig goede dansmuziek is, goed in de zin van bruikbaar voor het doel van de ballroomwereld en de dansscholen. De meeste dansorkesten waren namelijk begin jaren twintig al overgegaan op de Amerikaanse speelstijl en gingen steeds meer swingen. Daarom richt Silvester zijn eigen dansorkest op en begint in 1935 platen op te nemen. Zijn puur functionele strict-tempo dansplaten worden een begrip in de dansscholenwereld, maar zijn daarbuiten irrelevant. Daarmee isoleert de ballroomdans zich voor lange tijd van de actuele muziekontwikkelingen in de buitenwereld. [127] Ondertussen geniet Victor Silvester van zijn onaantastbare status en internationale invloed. In augustus 1935 zijn hij en zijn echtgenote eregasten op het feest in Rotterdam ter ere van het vijftienjarig bestaan van de Nederlandse Vereniging van Dansleraren. [128]

De dansinstituten kunnen het niet maken om helemaal niet te reageren op de hitmuziek. Terwijl de swingrage in Amerika tot kooktemperatuur begint te geraken, willen de Utrechtse dansscholen niet weer een halve generatie klanten verliezen aan het vrije dansvermaak. Ze gaan daarom nog meer nadruk leggen op het gezelligheidsaspect. Dansschool Cornelissen, die inmiddels is verhuisd naar het voormalig Stedelijk Gymnasium op Janskerkhof 4, adverteert nu nadrukkelijk met Rooms-Katholiek en met middenstandsclubs. Ook Cor Zegers is katholiek en richt zich op middenstanders. [129] Buiten de lessen om zijn er bijvoorbeeld Sinterklaas- en Kerstbals. Midden in de depressiejaren is er duidelijk behoefte aan afleiding. Bij Piet Wildschut's jubileumfeest in februari 1935 treedt stadgenoot en beginnend cabaretier Wim Sonneveld op.

Op Oudegracht 14, het adres van Dansinstituut Brons, komen dansschool Van Hintum en kort daarna Dansinstituut Verhoeff erbij, die beide neutraal en inclusief willen overkomen. Van Eck en Ligteringe zijn gevestigde namen zonder dat hun geloofs- of levensovertuiging ooit in de krant heeft gestaan. Ook de joodse dansleraar Jules Monasch heeft er nooit mee te koop gelopen. Het komt er in de praktijk op neer dat alleen de katholieke dansscholen hun geloofsrichting bekend maken.

In 1936, het dieptepunt van de crisis, programmeert de stadsschouwburg aan de lopende band operettes, zoals *Ein Walzertraum* van Johann Strauss in een nieuwe enscenering en voor populaire prijzen, *Es war einmal ein Musikus* waarin de wals de boventoon voert en

DANS INSTITUUT
P. WILDSCHUT
48 KROMME NIEUWE GRACHT b.d. Muntstr.
Morgen ZONDAG 21 Juni
en ZONDAG 28 Juni
LUSTRUM-SOIREE
AANVANG 8 UUR — EINDE 10½ UUR.
MEDEWERKING THE MIDLAND BOYS.
TOEGANG OOK VOOR NIET-LEERLINGEN.
IN ONS INSTITUUT
DES ZOMERS IEDEREN ZONDAG DANCING
VAN 8 TOT 10½ UUR.
PRIVELESSEN dagelijks, elk gewenscht uur

Piet Wildschut, een van de Utrechtse coryfeeën, breidt in het ergste crisisjaar zijn activiteiten uit. UN, 20 juni 1936.

Ich Habe in Wien ein Walzer Getanzt, een titel die boekdelen spreekt. De bekende muziekpedagoog Henri van Goud-oever draagt in 1937 een steentje bij aan de propaganda voor de Weense wals door middel van educatieve jongerenconcerten met muziek van Johann Strauss. [130] Dat is actueel, want in Wenen is dat jaar een monument opgericht ter herinnering aan de première van 'An der schönen blauen Donau' in 1867. Het *UN* plaatst naar aanleiding van deze gebeurtenis een lofdicht:

Voeren overzeesche klanken
Met hun drum en saxophoon
Met hun rumba, jazz en foxtrott
Voor een tijd den boventoon
Boven alle modegrillen
Hield de Wals haar heerschappij
Noch in gratie, noch in schoonheid
Streefde 'r één haar roem voorbij
(fragment; auteur: Hippo Kreen) [131]

Maar uitgaand Utrecht trekt zich weinig aan van gedichtjes met belerende ondertonen in een tijdsgewricht waarin de enige midden-Europese dans die het gered heeft in de dansscholen wordt misbruikt als symbool voor nazi-grootheidswaan.
In het voorjaar van 1936 begint de nieuwe dancing Old Dutch met het organiseren van nachtelijke dansfeesten, waar Modern – nog steeds op de Steenweg – niet bij wil achterblijven. [132] Steeds vaker en steeds later danst de Utrechtse binnenstad. En wie de dansende stad wil ontvluchten en spontaan naar bijvoorbeeld Hotel Poll in De Bilt uitwijkt, ziet dat het ook daar elke avond dansavond is. [133] Wildschut besluit niet meer te sluiten in de zomer en houdt elke zondag de dansschool open als dancing. [134] In september 1936 pakt Trianon uit met een swingend jazzfeest, terwijl Cor Zegers in diezelfde maand een grote soirée organiseert in Tivoli met een Engelse band.

Utrechts eigen swingrage

In de Verenigde Staten zijn inmiddels de grote dansorkesten opgekomen met hun volle

sound en onontkoombaar opwekkende, bijna verslavende muziek die swing heet. De blanke swingorkesten staan in de schijnwerpers van de media, maar net als bij ragtime en 1920s-jazz komen de vernieuwende ideeën uit de zwarte bron. De muziekauteurs van Tin Pan Alley verzetten zich niet langer tegen de ontwikkelingen in de jazz en gebruiken de swingsound onmiddellijk in de dansfilms, zoals in *Swing Time* (1936) met de gentleman-swinger bij uitstek Fred Astaire. De Hollywood-dansfilms hebben zich doorontwikkeld als spectaculaire droomfilms, met de illusie van onbezorgheid en overvloed. Als in het najaar van 1937 *New Faces of 1937* en *Shall We Dance* in Utrecht draaien, organiseert het Jaarbeursgebouw thé-dansants waar het publiek op de muziek uit deze films zelf de illusie kan opwekken.

De Amerikaanse mainstream swingmuziek kan op steeds minder respect rekenen onder jongeren die gefascineerd zijn door de jazz van buiten de commerciële media, de muziek van de zwarte pioniers die moeten sappelen. Ze lezen en discussiëren over hun favoriete muziek, luisterjazz. In die generatie, en met name voor hoger opgeleide jongens en jongemannen, is dansen géén serieuze bezigheid. Toch ontkomen ook de Harlem Nights niet aan de swingrage. In 1937 zijn twee achtereenvolgende Harlem Nights gereserveerd voor wat als Nederlandsch Fabrikaat op het affiche staat: The Ramblers onder lei-

De populariteit van Fred Astaire en Ginger Rogers is ook in Utrecht groot. Shall We Dance is aanleiding tot een swingwedstrijd in het Jaarbeursrestaurant. UN, 11 november 1937.

The HotMixers, een van de bekendste Utrechtse dansorkesten in de jaren '30. Ze traden onder meer op in De Plompetoren en K&W. Nic van Oostrum, die de kaart signeerde voor 'mijn beste vriend Leo' (Horneman), zit achter de vleugel. Bertus van der Vliet is de middelste van de saxofoongroep. Archief Leo Horneman / Bertus van der Vliet.

ding van Theo Uden Masman. Zij zijn nadrukkelijk uitgenodigd om *dansmuziek* te spelen. Uit Utrecht zelf treden The Rhythm Collegians op. Bij het tweede Harlem Nights concert van The Ramblers – bekend van de radio – staan uit Utrecht The University Swingers in het voorprogramma. Er zijn dertienhonderd bezoekers, onder wie driehonderd leden van de Jazz-Liga. De avond is dan ook volgens het *UN* niet voor 'diepzinnige jazz-studiën' georganiseerd, 'maar om een offer te brengen op het altaar van Terpsichore, de godin van de dans'. Er is in de grote zaal van Tivoli bijna geen ruimte om te dansen, zo druk is het. Je hoort boven het geroezemoes van het publiek alleen nog maar af en toe de koperblazers en moet maar gissen in welke maatsoort ze spelen. Maar dat is bij dat soort massale dansfeesten niet meer dan normaal. [135]

Van Ecks naam komt in 1937 niet meer voor in het Utrechtse telefoonboek, maar Trianon wordt een begrip in dansend Utrecht (en is dat zeventig jaar later nog). En Utrecht danst in steeds grotere getalen. De dansinstituten Micgielse en Van Ake (Achter Sint Pieter 4), Wim Elverding (Homeruslaan 70), Vonk (2e Daalsedijk 193) en Miep Vonk (Minrebroederstraat 11) zijn de nieuwe namen, naast Johnny Hopman en Carel Otto die op wisselende lokaties actief zijn. In 1938 komt daar nog Dansinstituut Frank Voest Jr. bij. Samen met de gevestigde coryfeeën Brons, Zegers, Wildschut (die inmiddels ook een middenstandsdansclub heeft), Cornelissen, Ligteringe en Kok genieten zij van een paar uitstekende jaren met een aantrekkende economie en snel dalende werkloosheid. In het voorjaar van 1938 is Van Eck betrokken bij de oprichting van de Algemene Nederlandse Danssport Bond. [136] In de stad die hij inmiddels verlaten lijkt te hebben, maar waar alweer een nieu-

Wilt U dit s.v.p. ook even aan Uw vrienden en kennissen laten lezen.

DANCING TRIANON
Oudegracht 252
TELEFOON 14272
UTRECHT

Trianon, geopend in 1931 op Oudegracht 252, is de enige originele Utrechtse dansgelegenheid van het interbellum die anno 2007 nog in gebruik is. Hier in 1938 met dansband The Four Aces. De Vereniging Oud-Utrecht presenteerde er in 2007 haar Jaarboek. Archief Leo Horneman / Bertus van der Vliet.

we dancing is geopend (Stadt Schänke), komt de swingrage dat jaar tot een kookpunt met de American Swing Nights in Tivoli met onder meer The Ramblers. The HotMixers horen inmiddels bij de bekendste en beste dansorkesten van Utrecht. Ze krijgen regelmatig uitnodigingen om buiten de stad in gerenommeerde dancings op te treden. [137]

In 1939 opent aan Maliebaan 97 de Eileen Academy of Dancing, die adverteert als 'enigste originele tapdance-school volgens het nieuwe Amerikaanse systeem'. Naamgeefster is Eileen Heitinga, die gestudeerd heeft aan de Royal Academy of Dancing in Londen. Zij treedt met The Ramblers op tijdens de American Swing Nights. Miss Alison Eason begint onder invloed van de swingrage met ballroom- en taplessen in haar voormalige exclusieve balletstudio op Maliebaan 55. Dansschool Dolores del Rio, die in september 1939 opent op Voorstraat 37Bis, adverteert eveneens met tapdansen. Brons op Oudegracht 14, de oudste dan nog bestaande dansschool van Utrecht, schiet ten slotte in de roos met zondagse swingavonden onder begeleiding van The Five Swing Devils.

De Orange Night van de Jazz-Liga in K&W op 30 april 1940, de verjaardag van Prinses Juliana, is het laatste grote swingfeest in Utrecht, voordat de Duitse bezetter alle Amerikaanse muziek verbiedt. 'Onze lessen gaan normaal door', zet Wildschut op 18 mei in de krant. Hij noemt echter alleen de tangocursussen bij naam en gebruikt het woord dancing niet meer. Op dezelfde manier proberen ook de andere dansschoolhouders en dansleraren hun broodwinning zo lang mogelijk veilig te stellen. [138] Na de oorlog zijn Zegers, Wildschut en Cornelissen, met als enige concurrent nieuwkomer De Rijk, nog decennialang de dansbakens van Utrecht. [139]

Conclusie

Utrecht had in de jaren vlak na de Eerste Wereldoorlog een weinig frivole uitstraling, hoewel talloze verenigingsfeesten en balmasqués de seizoenskalender vulden. Dergelijk feestgedruis, altijd met bal na, was een besloten aangelegenheid. Uniek voor Utrecht was de Jaarbeurs, begonnen in 1917. Grootstedelijke ambities kwamen aan de oppervlakte. Dit zakeninstituut was het breekijzer van de moderne amusementssector in de stad. Zo kreeg het Rembrandt Theater in 1919 het grootste projectiescherm van het land. Tijdens de Jaarbeurs van 1920 trad voor het eerst in Nederland een complete (Engelse) jazzband op. En bioscoop Flora had in 1927 de eerste geluidsfilminstallatie van Europa. De Jaarbeursorganisatie legde er eer in om het nieuwste van het nieuwste te presenteren, en in die lijn redeneerden ook de uitgaansgelegenheden tijdens die lucratieve weken (vanaf 1917 twee en vanaf 1922 vier per jaar). Op die manier kwamen de laatste modedansen en de nieuwste dansplaten Utrecht al binnen voordat de drie grootste steden ermee kennismaakten. De Jaarbeurs is een unieke startmotor is geweest voor het plaatselijke dansvermaak – ook al maakte dit bedrijf zichzelf wat dat betreft binnen enkele jaren overbodig. De traditie van het bal-na veranderde in de loop van de jaren twintig in dansen als doel op zich. Dat was een signaal van de moderniteit, van urbaniteit, emancipatie en amerikanisering.

Alle internationale ontwikkelingen bleven ook buiten de Jaarbeursweken merkbaar in het uitgaansleven en de dansinstituten en –clubs. Van de oriëntatie op Amerika in de jaren twintig en op Duitsland in de jaren dertig was Utrecht een schoolvoorbeeld. De contrasten tussen de twee decennia kwamen hier in de danscultuur duidelijk naar voren. De jaren twintig met hun levenslust, emancipatie, nieuwsgierigheid, modernisering, medialisering, nieuwe rijkdom, vrijetijd, tempo en afkeer van bevoogding, waarop de dansscholenwereld al snel reageerde met standaardisering en regelgeving. De jaren dertig, waarin de nieuwe media en de Amerikaanse muziek ingeburgerd raakten en de filmindustrie het ballroomdansen tot symbool maakte van romantisch escapisme, terwijl de dansscholen zich meer op de ontspanningsfunctie richtten en tegelijkertijd in de lessen het strikttempo dansen à la Victor Silvester invoerden.

Utrecht bleef onder alle omstandigheden laconiek. Zo stelden de Utrechtse autoriteiten ondanks alle landelijke commotie géén zondags dansverbod in. De belachelijk strenge nieuwe wettelijke regels voor het dansvermaak veroorzaakten geen protesten. Ook betekende de vestiging van de Nederlandse nazi-beweging in Utrecht niet dat de jazz, die in 1935 in Duitsland al verboden was, het daarna hier extra moeilijk had. Integendeel: eind jaren dertig was Utrecht een swingende stad met meer dansscholen dan ooit tevoren en regelmatig grote feesten met livemuziek van de beste dansorkesten. Alle inspanningen van hogerhand ten spijt konden de operetteske walsrevival en de quasi-authentieke volksdans de trendgevoelige jongeren niet boeien. Na vijf lange jaren van jazzverbod tijdens de bezetting, pakte Utrecht bij de Bevrijding het transatlantische dansgevoel onmiddellijk weer op om het nooit meer los te laten, dansles of geen dansles.

Gebruikte afkortingen

HUA Het Utrechts Archief
UN Utrechts Nieuwsblad

Literatuur

Borel, 1927 ▸ H. Borel, *Over de Moderne Dansen*, (nr. 205 in een reeks culturele publicaties) 's Hertogenbosch, 1927.
Braun, 1969 ▸ D.D. Braun, *The Sociology and History of American Music and Dance 1920-1968*, Ann Arbor, 1969.
Bruin, De, e.a. 2000 ▸ R. de Bruin e.a. *'Een paradijs vol weelde'. Geschiedenis van de stad Utrecht*, Utrecht 2000.
Brummel, 2004 ▸ K. Brummel, *Holland Danst! Danscultuur in de Twintigste Eeuw*: inclusief dvd van gelijknamige documentairefilm van Niek Koppen), Zutphen, 2004.
Christianen en Maatjens 1997 ▸ M. Christianen en A. Maatjens, *Muziek in detail. De geschiedenis van de platenhandel in Nederland*, Ilpendam, 1997.
Derks, 1991 ▸ M. Derks, 'Steps, shimmies en de wulpsche tango. Dansvermaak in het interbellum' in: *Spiegel Historiael* 26 (1991) 388-397.
Derks, 1995 ▸ M. Derks, 'Polkakapsels en vleeschkleurige kousen. Katholieke werkende meisjes en hun dansplezier 1918-1940' in: *Vrije Tijd en Samenleving 2/3*, 31-43 .
Dibbets 2001 ▸ 'Opkomst en ondergang van het bioscooporkest' in: *Een Muziekgeschiedenis der Nederlanden*, Amsterdam, 2001, 625-629.
Gelder, Van 1992 ▸ B. van Gelder, *Charleston? Charleston! Een onderzoek naar de verspreiding van, de acceptatie van en het verzet tegen de charlestonrage in Nederland*, onuitgegeven doctoraalscriptie, Faculteit der Historische en Kunstwetenschappen, Erasmus Universiteit Rotterdam, 1992.
Klinkert, 1938 ▸ C. Klinkert, *Modern Dancing*, Amsterdam, 1938.
Klöters, 1987 ▸ J. Klöters *Honderd Jaar Amusement in Nederland*, 's Gravenhage, 1987.
Lelieveldt, 1988 ▸ P. Lelieveldt, *Voor en achter het voetlicht. Musici en arbeidsverhoudingen in het kunst- en amusementsbedrijf in Nederland 1918-1945*, Dissertatie Universiteit Utrecht, 1988.
Maatjens, 1996 ▸ A. Maatjens, *Populaire muziek op de radio*; Interbellum; Deel 1: Onderzoek; Deel 2: Inventarisatie, onuitgegeven doctoraalscriptie, Universiteit, Utrecht.
Malnig, 1992 ▸ J. Malnig, *Dancing Till Dawn. A Century of Exhibition Ballroom Dance*, Westport, 1992 .
Meulen, Van der, 1983 ▸ J.N. van der Meulen, 'Anderhalve eeuw Tivoli' in: *Jaarboek Oud Utrecht* 1983, 165-172.
Mutsaers, 1998 ▸ L. Mutsaers, *Beat Crazy. Een onderzoek naar de impact van de transnationale dansrages Twist, Disco en House*, Dissertatie Universiteit Utrecht, 1998.
Parkinson, 2007 ▸ D. Parkinson, *The Rough Guide to Film Musicals* Londen en New York, 2007.
Robinson, 2004 ▸ D.A. Robinson, *Race in motion: Reconstructing the practice, profession, and politics of social dancing in New York City 1900-1930*, Riverside, 2004.
Rossum, Van 1996 ▸ E.S. van Rossum, *'Canon' der stereotypen. Het Amerikabeeld van Nederlandse intellectuelen tijdens het Interbellum* Onuitgegeven doctoraalscriptie Geschiedenis/Amerikanistiek Universiteit Utrecht, 1996.
Stern, 1992 ▸ J. en M. Stern, *Encyclopedia of Pop Culture*, New York, 1992.
Voorkamp, 2000 ▸ M. Voorkamp, *Ouderwets gezellig of gezellig ouderwets. Een onderzoek naar doelgroepen, motieven en het imago van dansen in Nederland* Onuitgegeven doctoraalscriptie Vrijetijdwetenschappen, Katholieke Universiteit Brabant, 2001.
Wagner, 1997 ▸ A. Wagner, *Adversaries of Dance From the Puritans to the Present*, Illinois, 1997.
Whitburn, 1986 ▸ J. Whitburn, *Pop Memories 1890-1954. The history of American popular music, compiled from America's popular music charts*, Menomonee Falls, 1986.
Wouters, 1999 ▸ K. Wouters, *Ongewenschte Muziek. De bestrijding van jazz en moderne amusementsmuziek in Duitsland en Nederland 1920-1945*, Nijmegen, 1999.

Bronnen

Utrechts Nieuwsblad (Utrecht: Uitgeverij Joh. De Liefde; oplage: 27.000) v.a. 1 september 1918 tot 1 juli 1940 (32 dansseizoenen), beschikbaar op microfilm in Het Utrechts Archief.
Landelijke dagbladen via: www.kb.nl, digitale krantenbank, onderzoekbaar op trefwoorden.
Telefoonboeken stad Utrecht 1918-1940 (Het Utrechts Archief).
Diverse internet-sites voor feitelijke informatie over ballroomdansen, de dansscholenbranche in Nederland en Victor Silvester (op trefwoorden, via google).

Noten

* Met dank aan:
Arend Pietersma, die in Het Utrechts Archief voor dit tijdsintensieve onderzoek een stageplaats organiseerde. Stagiair Jur Leemhuis, die de jaren dertig van het *Utrechts Nieuwsblad* uiterst nauwkeurig gescand heeft op relevant dansnieuws en inmiddels aan het Instituut Media- en Cultuurwetenschappen van de Universiteit Utrecht is afgestudeerd als doctorandus in de muziekwetenschap. Joop Cornelissen, zoon van dansschoolhouder Wim Cornelissen, die uit zijn familiecollectie unieke foto's ter beschikking stelde; en aan zijn broer Hennie Cornelissen die mij op Joops spoor zette. Piet 't Hart, Huib Leeuwenberg en Hans Renes van de Jaarboekredactie, voor hun vertrouwen in mijn voorstel voor het inkleuren van de Witte Vlek 2007. Tweede lezer Roman Koot. En *last but most* Joost van der Spek voor zijn constructieve kritiek en gouden tips.

1. Lelieveldt, 1998.
2. Voor dit onderzoek is het Utrechts Nieuwsblad gekozen als algemene mediabron. Alle contemporaine informatie is daaruit afkomstig, ook waar dat niet nadrukkelijk in een noot staat aangegeven, bijvoorbeeld in geval van een sfeerschets of een opsomming van protagonisten. Ervaringsdeskundigen uit het betreffende danstijdperk zijn er niet meer, zodat er geen persoonlijke herinneringen in het verhaal konden worden verwerkt.
3. *UN* 17 september 1918.
4. Dansinstituut De Haan bevindt zich in september 1924 op Brigittenstraat 20.
5. Deze Vereniging houdt zich na de Eerste Wereldoorlog druk bezig met het bewerken van de overheid om hun nieuwe wetsvoorstel (de Wet op de Zondagsrust dateert van 1815) te behandelen.
6. *UN* 25 februari 1919.
7. 24 februari tot 8 maart 1919.
8. *UN* 17 oktober 1919.
9. *UN* 16 december 1919.
10. *UN* 29 november 1919.
11. Lelieveldt, 1998.
12. Getuige de particuliere advertenties in het *UN*.
13. *UN* 16 oktober 1919.
14. Eenzijdig bespeelbare platen.
15. *UN* 16 oktober 1919.
16. *UN* 27 november 1919.
17. *UN* 24 november 1919.
18. Wagner, 1997.
19. David Simon op website NVD, geraadpleegd 16-5-2007.
20. *UN* 22 november 1919. Entre Nous is de naam van een bestaande Toneel-, Scherm- en Gymnastiekvereniging, de andere namen zijn specifieke dansclubnamen.
21. *UN* 6 december 1919.
22. *UN* 16 september 1920.
23. *UN* 13 november 1919.
24. *UN* 9 december 1919.
25. 23 februari tot 6 maart 1920.
26. *UN* 19 februari 1920.
27. Lelieveldt, 1998.
28. Spelling van de naam in de Jaarbeurs-annonce is abusievelijk: Lewes Jones. Correcte spelling in Lelieveldt en in Wouters, die beiden het Utrechtse debuut niet vermelden.
29. *UN* 23 februari 1920.
30. *UN* 27 februari 1920. Omwille van het belang van de authenticiteit voor de jazzkenners onder de OU lezers, is de passage letterlijk geciteerd in de originele spelling.
31. *UN* 21 februari 1921.
32. *UN* 6 september 1921.
33. Klöters, 1987, 146-147 over de Nederlandse periode (1909-1930) van J. Elmer Spyglass (1877-1957).
34. *UN* 17 september 1921.
35. *UN* 15 december 1922.
36. *UN* 24 oktober 1922.
37. *UN* 15 november 1922.
38. *UN* 15 november 1922.
39. *UN* 9 maart 1923.
40. *UN* 13 maart 1923. Originele bewoordingen aangehouden in laatste twee zinnen.
41. Whitburn, 1986.
42. Van Gelder, 1992.
43. *UN* 1 februari 1924.
44. *UN* 1 februari 1924.

45. Schrijfwijze van de naam is anno 2007: Monné. In de jaren twintig komen diverse schrijfwijzen in de krant voor: Monnée, Monnee en Monné. Dat geldt ook voor Lancee (schrijfwijze anno 2007), van het regelmatig in het *UN* genoemde strijkje/jazzband/dansorkest Lancée, Lancee of Lancé.
46. *UN* 4 maart 1924.
47. *UN* 22 augustus 1924.
48. *UN* 26 augustus 1924.
49. Aanvankelijk heeft men het over slow fox(trot) en foxtrot quickstep, later simpelweg foxtrot en quickstep, waarbij de foxtrot nog steeds de langzame(re) dans voorstelt.
50. Bijster, 1984, 43-47.
51. De titel beleeft in 2005 zijn (voorlopig) laatste herdruk.
52. Van 9 tot en met 18 september 1924.
53. *UN* 14 maart 1925.
54. *UN* 19 september 1924.
55. Bron: de Utrechtse telefoonboeken van 1918-1940 in HUA. Van Eck is onder de D vindbaar van 1926 tot en met 1936. Daarna is zijn naam verdwenen, maar de naam van zijn leslocatie (Trianon) staat er nog wel in. Cor Zegers heeft zich vanaf zijn aansluiting in 1928 altijd consequent onder de Z laten plaatsen. De School of Dancing van Miss Alison Eason die in de jaren dertig op Plompetorengracht 6 was gevestigd en vanaf 1937 op Maliebaan 55, was oorspronkelijk een balletschool, maar biedt op een niet te achterhalen moment ook lessen in ballroom en tapdance.
56. *UN* 15 maart 1926.
57. *UN* 26 februari 1926.
58. 9-18 maart 1926.
59. *UN* 10 maart 1926.
60. *UN* 8 september 1926.
61. Het NV Huis bestaat dan uit een nieuwe theaterzaal met podium (het tegenwoordige poppodium Tivoli) en een Tuinzaal met een enorme dansvloer van parket.
62. Maatjens, 1998.
63. Deze stijlverschillen noemt men in de VS: sweet versus hot.
64. *UN* 16 januari 1926.
65. *UN* 23 januari 1926.
66. *UN* 24 december 1927.
67. Van Rossum, 1996.
68. Dibbets, 2001.
69. *NRC* 11 december 1925.
70. Brummel, 2004, 27.
71. *NRC* 31 mei 1927.
72. *UN* 24 december 1927.
73. Bruin , De, e.a. 2000, 445.
74. Utrecht is vergeleken met de andere grote steden ook geen gerenommeerde bordelenstad. Het gemeentebestuur verbiedt de bordeelprostitutie in 1890, maar het oudste beroep verlegt zich naar cafés en sigarenwinkels. In 1911 komt er een landelijke wet tegen prostitutie, maar die bereikt zijn doel niet. Bruin, De, e.a. 2002, 432.
75. Wouters, 1999, 18-19.
76. Zoals geciteerd in Wouters, 1999, 15, uit Michel van der Plas, *Het Rijke Roomsche Leven*, Utrecht 1965.
77. *UN* 17 januari 1928.
78. *UN* 4 januari 1928.
79. *UN* 31 januari 1928.
80. *UN* 23 februari 1928.
81. *UN* 1 november 1929.
82. *UN* 16 december 1929.
83. *UN* 7 februari 1930.
84. *UN* 3 februari 1930.
85. Op 5 april 1930 vaardigt de Duitse deelstaat Weimar Wet nr. 53 uit 'wider die Negerkultur für deutsches Volkstum'. Dat is de eerste Europese wet tegen de jazz, de jazzdansen, zwarte muzikanten en dansers. Wouters, 1999.
86. *UN* 17 februari 1930.
87. *UN* 6 maart 1930.
88. *Het Vaderland* 7 maart 1924.
89. *Het Vaderland* 2 maart 1925.
90. Niet alleen is de situatie in de danswedstrijdenwereld dan nog erg ondoorzichtig, maar ook zijn veel vooroorlogse dansarchieven verloren gegaan, zodat een betrouwbare reconstructie onmogelijk is.
91. *UN* 6 maart 1930.
92. *UN* 10 maart 1930.
93. *UN* van 30 mei 1930: Van Eck heeft een dependance in De Leyen in Bilthoven.
94. Tevens de vaste lokatie van Dansinstituut P.E. Pennin van wie na annonce in september 1930 weinig meer vernomen is.
95. *UN* 12 j*UN*i 1930.

96. *UN* 11 september 1930 bevat een annonce van Johanna Leefson's Dans-Instituut aan Kromme Nieuwegracht 48. Daarna geen bericht meer over deze dansschool, totdat Wildschut zich daar vestigt. Het eerste bericht daarover staat in: *UN* 6 maart 1931.
97. *UN* 16 maart 1932.
98. *UN* 1 september 1932.
99. *Het Vaderland* 18 mei 1932.
100. *UN* 1 september 1932.
101. *UN* 27 december 1927.
102. *UN* 25 februari 1933.
103. *UN* 27 februari 1933.
104. *UN* 20 maart 1933.
105. Whitburn, 1986.
106. *UN* 27 februari 1933.
107. *UN* 29 maart 1933
108. *Het Vaderland* 24 augustus 1933.
109. Bruin, De, e.a. 2000, 462.
110. *UN* 25 september 1933.
111. *UN* 8 november 1933.
112. *UN* 18 november 1933.
113. *UN* 11 april 1939. Het optreden vond plaats op 9 april.
114. *UN* 19 mei 1934.
115. *Het Vaderland* 16 juni 1934.
116. *Het Vaderland* 12 december 1934.
117. *UN* 30 maart 1934.
118. Bron: familie-archief Cornelissen. De Zeister dansschoolhouder Johnny Hopman (later in de jaren dertig ook actief in Utrecht) heeft Wim Cornelissen aangeraden dansleraar te worden toen hij hem in actie had gezien als dansmuzikant. Overigens waren beroepsdansleraren verplicht minstens één instrument te beheersen.
119. *UN* 24 augustus 1934.
120. *UN* 28 augustus 1934.
121. *UN* 18 september 1934.
122. *UN* 1 oktober 1934.
123. *UN* 6 oktober 1934.
124. Martin Johnson genaamd.
125. Wouters, 1999 geeft een zeer uitgebreid bronnenoverzicht van, en een coherente visie op, de receptie van jazz in Nederland tijdens het interbellum.
126. Wouters, 1999 en Lelieveldt, 1998.
127. Pas in de jaren 70 vindt ze de aansluiting terug.
128. *Het Vaderland* 11 augustus 1935.
129. In 1938 verenigen de katholieke dansleraren en -scholen zich landelijk in een nieuwe bond, San Filippo Neri genaamd. Cornelissen en Zegers zijn als enige katholieke dansscholen in Utrecht lid.
130. *UN* 11 januari 1937.
131. *UN* 15 februari 1937.
132. *UN* 6 en 9 mei 1936.
133. *UN* 27 april 1936.
134. Onbekend of de andere dansscholen dit vorbeeld volgen.
135. *UN* 25 oktober 1937. Eveneens brondatum van vorig citaat.
136. *Het Vaderland* 2 juni 1938.
137. Bron: foto-archief Joop Cornelissen.
138. Wim Cornelissen die zijn huurpand Janskerkhof 4 door Duitse confiscatie gedwongen moet verlaten, koopt in 1942 het dan leegstaande pand Oudegracht 252 – Trianon – waar na de oorlog Dansschool Cornelissen uitgroeit tot een van de belangrijkste van de stad.
139. Piet Wildschut, die geen kinderen had, verkocht begin jaren zestig zijn zaak aan de dan 21-jarige Jaap Zorge. Deze handhaafde de naam Wildschut, maar verliet Utrecht op een gegeven moment om de zaak voort te zetten in Geldermalsen en Tiel. Zegers zat na de Wolvenstraat jarenlang op de Breedstraat. Dansinstituut Cornelissen werd met een kleine onderbreking voortgezet door Hennie Cornelissen, zoon van Wim. Het bestaat anno 2007 nog, op Oudegracht 250 (naast Trianon), onder leiding van Michel Cornelissen, kleinzoon van Wim en zoon van Hennie. De Rijk zat aan de Nieuwegracht, en heeft anno 2007 een vestiging aan Amsterdamsestraatweg 701, de oude lokatie van Dansschool Janssen die in de jaren zestig zoveel beatgroepen liet optreden in zijn school. Maar dat is weer een ander verhaal.

Kunstenaars versus kunstlievenden

Kunstliefde onder voorzitterschap van Jan Engelman, 1951-1959

Roman Koot

Het Utrechtse Genootschap Kunstliefde viert in 2007 zijn 200-jarig jubileum met tentoonstellingen en enkele publicaties. Daarmee krijgt de geschiedschrijving van een van de oudste kunstenaarsverenigingen van Nederland een flinke en terechte impuls. Een van de interessante perioden in de geschiedenis van Kunstliefde is de tijd na de Tweede Wereldoorlog. Na de stagnatie kwam het verenigingsleven weer op gang; er was optimisme over de toekomst. In deze jaren was Jan Engelman nauw betrokken bij de kunstenaarsvereniging. Hij was van 1951 tot 1959 voorzitter en gedurende maar liefst 24 jaar, van 1938 tot 1962, lid en een tijdlang voorzitter van de tentoonstellingscommissie.

Roman Koot (1958) is hoofd Publiekszaken en hoofdconservator Bibliotheek en Buitenlandse Kunst bij het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie in Den Haag. Daarvoor werkte hij o.a. bij de Letterenbibliotheek van de Universiteit Utrecht en in het Centraal Museum. Hij studeerde kunstgeschiedenis in Leiden en studeerde af op een onderzoek naar de Utrechtse kunstwereld in de periode 1920-1940. Hij publiceerde onder meer over Jan Engelman, Alain Teister, Wouter Kotte, Genootschap Kunstliefde, modernisme in Rotterdam en over film en hedendaagse beeldende kunst. Momenteel werkt hij aan een monografie en een tentoonstelling over het Utrechtse grafisch gezelschap De Luis (Rembrandthuis 2008). Hij is bestuurslid van onder andere de Stichting Kunstcollecties Utrecht 1900-2000 (SKU) en het Fentener van Vlissingen Fonds.

Inleiding

Jan Engelman (1900-1972) wordt tegenwoordig vooral herinnerd als de auteur van enkele gedichten zoals 'Vera Janacopoulos' (*Ambrosia, wat vloeit mij aan* [...]) en 'En Rade'. Gedichten die eens spraakmakend waren en inmiddels in de canon van de Nederlandse literatuur zijn opgenomen. Hoe belangrijk ook, we zouden Engelman onrecht aandoen wanneer we de aandacht beperken tot deze gedichten, of zelfs tot zijn gehele dichterlijke oeuvre. Engelman was behalve dichter – in willekeurige volgorde – auteur van beschouwingen en kritieken over literatuur, beeldende kunst, architectuur en muziek, toneelschrijver, vertaler, schrijver van reisverslagen, hoogleraar, gelegenheidsspreker, maker van tijdschriften, bestuurder, ja zelfs actievoerder. [1]

Zijn meest invloedrijke bijdragen aan de Nederlandse cultuur kwamen in de jaren twintig en dertig tot stand. In deze periode publiceerde hij zijn belangrijkste gedichten en literaire kritieken. In 1924 richtte hij samen met de schrijver Albert Kuyle (pseudoniem van Louis Kuitenbrouwer) en de architect Willem Maas het tijdschrift *De Gemeenschap* op. Hoewel de ondertitel *Maandschrift voor Katholieke Reconstructie* anders doet vermoeden, was *De Gemeenschap* in de eerste jaren nadrukkelijk een avant-gardistisch tijdschrift. De nummers laten een spannende mix zien van verschillende kunstdisciplines: poëzie, proza, beeldende kunst, architectuur, film, maar ook werd geschreven over politiek, vaak in polemische vorm. Het tijdschrift lag regelmatig overhoop met de katholieke autoriteiten en zette ook binnen de kunst- en literaire wereld de zaken vaak op scherp. Tot de vaste medewerkers behoorden, behalve de oprichters, schrijvers zoals Albert Helman, Hendrik Marsman en Anton van Duinkerken, de architecten Sybold van Ravesteyn en Gerrit Rietveld en beeldend kunstenaars als Jozef Cantré, Hendrik Wiegersma en Otto van Rees. [2]

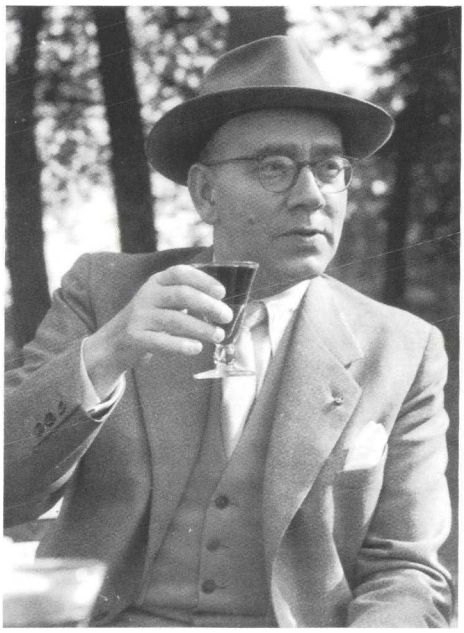

In de periode na de Tweede Wereldoorlog profileerde Engelman zich vooral als kunstcriticus en als bestuurder in de culturele wereld. Tussen 1932 en 1966 recenseerde hij met grote regelmaat tentoonstellingen en vanaf 1953 ook literatuur in dagblad *De Tijd*. [3] In 1950 stelde hij de Nederlandse inzending van de Biënnale in Venetië samen. [4] Van 1953 tot 1962 was hij hoogleraar nieuwere kunstgeschiedenis en esthetica aan de Jan van Eyck Academie in Maastricht. In Utrecht was hij lid van de directie van het Provinciaal Utrechts Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen, lid van de gemeentelijke Adviescommissie Beeldende Kunsten en van 1951-1959 voorzitter van het Genootschap Kunstliefde.

Jan Engelman, eind jaren vijftig. Collectie Letterkundig Museum, Den Haag.

Voor de Kunst en Kunstliefde

Toen Engelman in 1951 gekozen werd als voorzitter van Kunstliefde, was hij al geen onbekende meer in het genootschap.[5] Sinds 1938 had hij zitting in de commissie die de tentoonstellingen samenstelde en organiseerde. Deze tentoonstellingscommissie was een van de resultaten van de fusie die Kunstliefde in 1938 was aangegaan met de concurrerende vereniging Voor de Kunst.

Voor de Kunst was in 1895 opgericht om in Utrecht moderne kunst te laten zien, iets wat van het conservatieve Kunstliefde niet verwacht kon worden. Met exposities van kunstenaars als Vincent van Gogh, Jan Toorop, Wassily Kandinsky en Charley Toorop trok Voor de Kunst ook landelijk regelmatig de aandacht. Voor de Kunst was een vereniging van uitsluitend kunstliefhebbers; Kunstliefde kende twee soorten leden, kunstenaars en kunstlievenden, maar opereerde allereerst in dienst van de belangen van kunstenaars. De belangrijkste tentoonstellingen bij Kunstliefde waren de ledententoonstellingen.

Als gevolg van financiële moeilijkheden – de inkomsten van Voor de Kunst bestonden uitsluitend uit contributies van de leden en een percentage van de opbrengst van verkochte kunstwerken – was een onafhankelijk voortbestaan in de jaren dertig niet meer mogelijk. In 1938 werd daarom tot een fusie met Kunstliefde besloten. Voor Kunstliefde kwam de fusie als geroepen. Het genootschap krabbelde in deze jaren onder een nieuw bestuur en een verjongd ledenbestand langzaam overeind, na een lange periode waarin het verenigingsleven vrijwel tot stilstand was gekomen.[6]

De fusie leverde Kunstliefde enkele honderden nieuwe leden op, het gebouw Nobelstraat 12 dat geschikt was voor tentoonstellingen en een deskundige organisatie om die tentoonstellingen te organiseren. De naam Voor de Kunst verdween. Afgesproken werd dat het laatstzittende bestuur van Voor de Kunst de nieuwe commissie voor tentoonstellingen zou formeren. Deze commissie, die autonoom opereerde en inhoudelijk geen verantwoording hoefde af te leggen aan het algemeen bestuur, bestond uit zeven personen, onder wie twee kunstenaars uit de gelederen van Kunstliefde. Het was de bedoeling het tentoonstellingsbeleid van Voor de Kunst voort te zetten. Tweemaal per jaar was de ruimte bestemd voor een door de kunstenaarsleden zelf georganiseerde ledententoonstelling.

In de oorlogsjaren stagneerden de activiteiten geleidelijk. De traditionele tekenavonden en de excursies werden stopgezet. Omdat Kunstliefde zich niet had aangesloten bij de Nederlandsche Kultuurkamer, waren artistieke activiteiten praktisch onmogelijk geworden. Niettemin slaagde het genootschap erin tot in 1944 tentoonstellingen te organiseren. Na de oorlog kwam het verenigingsleven weer snel op gang. De tekenavonden werden hervat, evenals de tekencursus voor amateurs, onder leiding van Willem van Leusden. Een belangrijk besluit was het openstellen van het lidmaatschap voor kunstenaars uit andere disciplines dan alleen schilders en tekenaars. De naam werd dan ook gewijzigd van 'Schilder- en Tekenkundig Genootschap Kunstliefde' in 'Genootschap Kunstliefde'.

De mogelijkheden die de fusie met Voor de Kunst bood, werden nu pas echt merkbaar:

Kunstliefde profileerde zich meer en meer als plek in Utrecht waar tentoonstellingen van moderne kunst werden gehouden. Daar was ook wel behoefte aan. Utrecht had in deze jaren niet veel te bieden. Het Centraal Museum concentreerde zich op tentoonstellingen van oude(re) kunst, waarvan een enkele, zoals *Caravaggio en de Nederlanden* (1952), internationaal veel aandacht trok. Jaarlijks werden gemiddeld drie tentoonstellingen gewijd aan veelal buitenlandse moderne kunst. Het waarom van exposities over moderne kunst uit Canada (1958), Zuid-Afrika (1958) of Brazilië (1960) was niet altijd duidelijk. Ze waren in ieder geval niet het product van een samenhangend en duidelijk beredeneerd beleid. Eigentijdse Nederlandse kunst werd zelden getoond, en dat gold helemaal voor eigentijdse kunst van Utrechtse kunstenaars. De enige tentoonstelling die vermelding verdient, is *Utrechtse grafici* uit 1960. Wel kreeg de verzameling moderne kunst van het museum in 1952 een eigen plek in het Fentener van Vlissingenhuis aan de Maliebaan. [7] Ook elders in Utrecht was weinig contemporaine kunst te zien. De Utrechtse Kring organiseerde vanaf 1950 in de Brigittenstraat behalve concerten en lezingen ook tentoonstellingen, die over het algemeen goed werden ontvangen, maar slechts weinig publiek trokken. Kunsthandels en galeries (De Reiger, Jas) zouden pas vanaf begin jaren zestig hun deuren openen in Utrecht.

Engelmans invloed op de tentoonstellingen

Door het ontbreken van documenten is moeilijk vast te stellen hoe groot de invloed van Engelman was bij de keuze van de tentoonstellingen van Voor de Kunst. Hij was vanaf het begin van de jaren dertig lid van de vereniging en nam zitting in het bestuur. Na de spraakmakende tentoonstellingen waarvan eerder sprake was, volgde Voor de Kunst ook in de jaren dertig nauwlettend de ontwikkelingen in de (Nederlandse) beeldende kunst. Behalve een enkele tentoonstelling waarin ruimte was voor abstracte kunst, betrof het merendeel eigentijdse figuratieve kunst, aangevuld met kunstnijverheid, buitenlandse kunst en een enkele klassieker. Bij uitzondering kwamen Utrechtse kunstenaars aan bod. [8]

Jan Engelman in Genootschap Kunstliefde, ca. 1960. Foto Hans Roest. Collectie Letterkundig Museum, Den Haag.

Regelmatig exposeerden kunstenaars voor wie Engelman een bijzondere voorkeur had en met wie hij vaak ook een vriendschappelijke band onderhield. Zo werden tussen 1931 en 1938 tentoonstellingen georganiseerd van Pyke Koch, Carel Willink en Kor Postma, twee maal van zijn vriend Hendrik Wiegersma, van de Limburgers Henri Jonas, Charles Eyck en Joep en Suzanne Nicolas, van Moissy Kogan en Charles Roelofsz. [9]

De eerste tentoonstellingen bij Kunstliefde na de

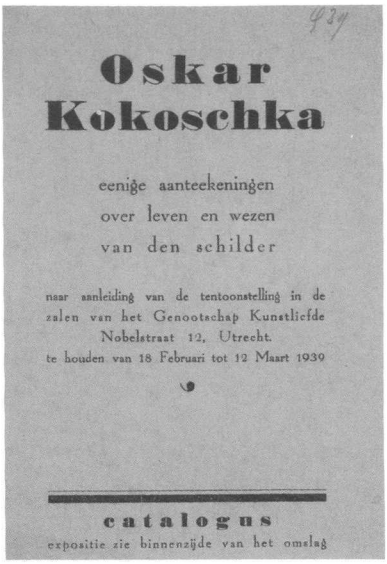
Oskar
Kokoschka

eenige aanteekeningen
over leven en wezen
van den schilder

naar aanleiding van de tentoonstelling in de
zalen van het Genootschap Kunstliefde
Nobelstraat 12, Utrecht.
te houden van 18 Februari tot 12 Maart 1939

catalogus
expositie zie binnenzijde van het omslag

Omslag tentoonstellingscatalogus Oskar Kokoschka, *Genootschap Kunstliefde 1939. HUA, Archief Kunstliefde.*

fusie met Voor de Kunst waren een voortzetting van het bestaande beleid. Geopend werd in 1938 met werk van Kees van Dongen. Hierna volgden tentoonstellingen van onder meer Franse en Italiaanse kunstenaars (Georges Braque, Pablo Picasso, Gino Severini, Giorgio de Chirico en anderen), Otto van Rees en Constant Permeke. In 1939 organiseerde Kunstliefde de eerste solotentoonstelling in Nederland van de in Duitsland inmiddels *entartet* verklaarde kunstenaar Oskar Kokoschka. [10] In de oorlogsjaren moesten de keuzes aangepast worden. Zo was het nauwelijks mogelijk buitenlandse kunstenaars te laten zien. De tentoonstellingscommissie bestond in deze jaren nog maar uit Engelman en Willem Jongejan. [11]

In de jaren na de oorlog werden tussen de vijf en tien tentoonstellingen per jaar georganiseerd, waarvan steeds twee ledententoonstellingen, die buiten verantwoordelijkheid van de tentoonstellingscommissie werden samengesteld. Van de leden werd hiernaast regelmatig werk opgenomen in groepstentoonstellingen.[12] Eind 1947 werd het 140-jarig bestaan gevierd met een groepstentoonstelling in het Centraal Museum, met kunstwerken uit de laatste tien jaar. De kranten besteedden ruim aandacht aan de expositie en schreven over het algemeen heel positief over de kwaliteit. [13] Begin 1950 bood Kunstliefde ruimte voor een goed bezochte reizende tentoonstelling van schilderijen en tekeningen van prinses Wilhelmina. Het jaarverslag over 1950 meldde de grote publieke belangstelling uiteraard met genoegen, maar constateerde direct dat het met de normale publieke belangstelling voor de tentoonstellingen helaas tegenviel: 'Het is jammer dat men de gezichten die men in de Nobelstraat ontmoet bij zulke bijzondere gelegenheden, later zo weinig terugziet als er tentoonstellingen worden gehouden die door hare artistieke betekenis ook alleszins de aandacht verdienen!'. [14]

Wanneer Engelman in de jaren 1951 tot 1959 zijn lidmaatschap van de tentoonstellingscommissie combineert met het voorzitterschap van het genootschap, is zijn invloed op het reilen en zeilen van Kunstliefde en op de samenstelling van het tentoonstellingenprogramma groot. Helaas bevat het archief van het Genootschap Kunstliefde geen notulen van vergaderingen van de tentoonstellingscommissie, zodat de mate waarin en de wijze waarop Engelman zijn invloed op de exposities deed gelden moeilijk precies is na te gaan. Dat zijn invloed niet onomstreden was, blijkt uit documenten naar aanleiding van enkele conflicten en uit getuigenissen van leden, waarover later meer.

Modern maar niet té

De vele tientallen tentoonstellingen die de tentoonstellingscommissie tussen 1938 en 1962 samenstelde, waren gevarieerd en gematigd van karakter. Hoewel sommige leden klaagden over te extravagante kunst, waren tentoonstellingen van écht actuele kunst vrijwel afwezig. In het jaarverslag over 1948 wordt als volgt gereageerd op de kritiek: 'Zij [de tentoonstellingscommissie] tracht een "doorsnede" te geven van het hedendaagse kunstleven en is er niet aansprakelijk voor als dit er niet meer uitziet als in de tijd der Haagse School. Maar daarmede is niets ten nadele van de Haagse School gezegd... Wie onbevooroordeeld toeziet, zal erkennen, dat de Commissie streeft naar veel afwisseling en dat de zin voor actualiteit de kennis van het ware en degelijke niet in de weg staat. In de stad Utrecht kan men alleen in de zalen in de Nobelstraat geregeld in contact treden met de hedendaagse uitingen van beeldende kunst.' [15]

Bij een van de eerste tentoonstellingen die Engelman als voorzitter opende, was sprake van een verbreding van het tentoonstellingsbeleid. Tot dan toe ging de aandacht vooral naar actuele en moderne kunst, in de toekomst moest ook sprake zijn van meer 'belegen' kunst, 'omdat het ten slotte toch de kunst van blijvende waarde is, die het karakter van een cultuur mede bepaalt'. [16] Hier spreekt duidelijk Engelman met zijn voorkeur voor doorleefde, gematigd moderne kunst.

Opvallende tentoonstellingen van actuele kunst waren de presentatie op een zwart geschilderde muur van Pyke Kochs portret van zijn vrouw in 1940 [17], de jonge, nog nét niet abstract schilderende expressionisten Ger Lataster en Pieter Defesche (1947), de Parijse Nederlanders Frits Klein, Nic Warb en anderen (1948), de realisten van de Groep Wijnberg (1948), Rudi Bierman (1956) en Pierre van Soest en Jan Sierhuis (1960). Terwijl de informele schilderkunst al erg beperkt getoond werd, waren de schilders van Cobra en geheel abstract werkende kunstenaars helemaal afwezig. Ook de Nul-beweging heeft in deze jaren geen onthaal gevonden bij Kunstliefde. Dit is opmerkelijk, omdat de abstracte kunst in de jaren na de Tweede Wereldoorlog als een uiting werd gezien van letterlijke en mentale bevrijding na de bezetting en daarom duidelijk de voorkeur genoot van het kunst establishment. Figuratieve kunst daarentegen herinnerde teveel aan de realistische kunst van het naziregime. [18]

De lijst tentoonstellingen laat overigens ook geen overwicht zien van kunstenaars voor wie Engelman een voorkeur had. Weliswaar treffen we kunstenaars aan als Constant Permeke (1939), Matthieu

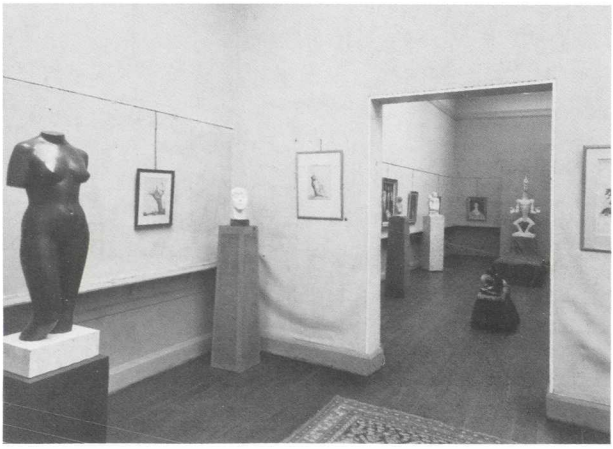

Tentoonstellingszaal Nobelstraat 12a, ledententoonstelling, ca. 1950. Foto HUA, Utrecht.

Wiegman (1940), Koch (1940), Wijnberg (1943, 1948 en 1960) en Hendrik Wiegersma (1948), maar bevriende kunstenaars die in de jaren dertig bij Voor de Kunst nog volop aan bod kwamen zoals Jonas, Kogan, Nicolas of Roelofsz ontbreken geheel; Eyck exposeert eenmaal in een groepstentoonstelling in 1958.

De conclusie moet zijn dat onder Engelmans leiding uitgesproken uitingen van moderne kunst in de zalen van Kunstliefde zijn vermeden. Figuratie had duidelijk de voorkeur boven abstractie. Dat betekent niet dat Engelman zijn persoonlijke voorkeuren naar voren heeft geschoven. Gematigdheid lijkt te overheersen, terwijl er, naast de halfjaarlijkse ledententoonstellingen, regelmatig ruimte was voor tentoonstellingen van leden.

Engelman als voorzitter

In de jaren dat Engelman voorzitter was, maakte Kunstliefde een sterke ontwikkeling door. In december 1954 toonde de voorzitter zich nog ontevreden over de inzet van het grootste deel van de leden, dat zich onder andere uitte in de lage deelname aan de tekenavonden. Eind 1956 was hier aanzienlijke verbetering in gekomen, en in mei 1958 constateerde Engelman dat Kunstliefde zich in een steeds grotere publiciteit mocht verheugen. Er was een groot aantal kandidaat-leden, waaronder veel jongeren. Ook het aantal kunstlievende leden bleef een stijgende lijn vertonen. In 1959 bekritiseerde Engelman het beperkte animo van de werkende leden om de tentoonstellingen en de tekenavonden te bezoeken, maar constateerde dat ook het publiek te weinig belangstelling toonde voor de exposities. [19]

Niettemin was het tentoonstellingsprogramma, hoewel landelijk gezien niet erg vooruit-

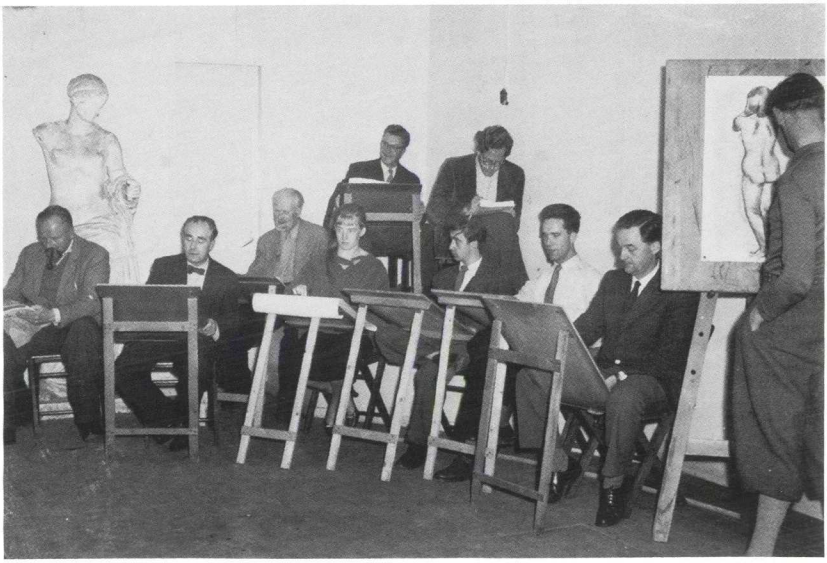

Tekencursus Genootschap Kunstliefde, ca. 1956. V.l.n.r.: Anne van den Bos, Pieter Vijlbrief, Gerard de Voogd, Annet Haring, Henk Hester, Jan Rodrigo, Piet Vermeulen, Jop Goldenbeld; staand: Fedde Weidema en Henk Steur. Foto HUA, Utrecht.

strevend, van grote waarde voor het kunstklimaat in de stad. Bovendien functioneerde het als een context en een spiegel voor de artistieke uitingen van de kunstenaarsleden. Dat de Utrechtse kunstenaars - en kunstlievenden - zich door de tentoonstellingen en activiteiten positief aangesproken voelden, blijkt uit de sterke stijging van het ledenbestand: het aantal kunstenaarsleden verdubbelde bijna van ongeveer 60 in 1952 tot 108 in 1960; het aantal kunstlievende leden groeide van ongeveer 350 in 1954 naar meer dan 400 in 1960. Na het vertrek van Engelman uit de tentoonstellingscommissie in 1962 daalden de aantallen direct weer aanzienlijk. In 1965 telde het genootschap nog maar 83 werkende en 269 kunstlievende leden. [20]

De positie van Kunstliefde als belangrijke speler in het culturele veld in de stad, als 'schakel tussen de kunstenaars en de Utrecht[se] gemeenschap' [21], vertaalde zich eind 1953 in de toekenning van een jaarlijkse subsidie door de gemeente van 3000 gulden, op grond van 'het verdienstelijke werk dat het genootschap verrichtte voor haar leden en voor de culturele ontwikkeling van de stad'. [22] Deze gemeentelijke subsidie, de eerste sinds 1877, betekende eindelijk erkenning voor de inspanningen van Kunstliefde.

Het jaar 1953 was om nog een andere reden belangrijk voor Kunstliefde en voor de kunstenaars en kunstliefhebbers in de stad. In dat jaar werd voor de eerste maal de Utrechtse kunstmanifestatie georganiseerd. Dit initiatief van de Stichting Stadsontspanning had als doel de Utrechtse kunstenaars meer bekendheid te geven in de stad en de afstand tussen kunstenaars en burgers te verkleinen. Kunstenaars boden hun kunstwerken te koop aan in marktkramen – met sprak dan ook al snel van 'kunstmarkt' – en demonstreerden verschillende technieken.

De meeste deelnemers aan de kunstmarkten waren tevens lid van Kunstliefde. Als organisatie verleende Kunstliefde steeds actief medewerking aan de, lange tijd spraakmakende, manifestaties op Janskerkhof. Zo was de vice-voorzitter van Kunstliefde, Fedde Weidema, van 1953 tot 1962 voorzitter van het organisatiecomité.

Jan Engelman houdt toespraak in Genootschap Kunstliefde, ca. 1960. Foto HUA, Utrecht.

Dat over de aard van de manifestatie verschillend werd gedacht, blijkt uit een opmerking in het conceptjaarverslag van Kunstliefde over 1955 en 1956, waarin de kunstmanifestatie wordt gekarakteriseerd als '*het* kunstgebeuren van Utrecht waarvan moeilijk te zeggen valt of de klemtoon op het gebeuren (dus Stadsontspanning) of op kunst (in feite Kunstliefde) moet vallen. Deze kunstmarkt droeg meer dan voorgaande jaren het karakter van een spectakel, het gevolg van pick-ups en andere lawaai-

Jan Engelman, Piet Vermeulen, Annet Haring en Pieter d'Hont in sociëteit De Hanekam, ca. 1955. Foto HUA, Utrecht.

dingen'. Een jaar eerder meldde het jaarverslag: 'Een der grote hoogtepunten voor het publiek om halfgare kunstenaars te kunnen beklagen, voor kunstenaars om te zien dat er toch nog mensen komen kijken, voor Wethouders om "kunst" te kopen en voor verslaggevers om hun onfeilbaar oordeel ten beste te geven'. De kritiek was vaak ook dat het niveau onvoldoende was, omdat verschillende belangrijke kunstenaars niet meededen. [23]

Behalve door tentoonstellingen en door deelname aan de kunstmarkten werkte Kunstliefde ook op andere manieren aan het verstevigen van de band tussen de Utrechtse kunstenaars en burgers. In 1952 nam het bestuur het initiatief tot de zogenaamde 'ruilcirculatie'. Dit was een soort kunstuitleen *avant-la-lettre*, waarbij onder het motto 'Verdrijf de Kitsch door Kunst', kunstwerken van leden tegen een vergoeding voor een maand werden uitgeleend aan Utrechtse ingezetenen. Aan het einde van een circulatieronde van twaalf maanden werden een of meerdere kunstwerken verloot onder de deelnemers. In het eerste jaar waren er 48 abonnees en konden er dus 4 kunstwerken worden verloot. [24] Na twee rondes was de belangstelling van de kunstenaarsleden echter zodanig teruggelopen, dat de circulatie wegens gebrek aan kunstwerken moest worden gestopt. Begin jaren zestig werd de ruilcirculatie weer enkele malen met succes uitgevoerd.

Met enige regelmaat organiseerde Kunstliefde lezingen in De Hanekam, de eigen sociëteit voor de leden, ter lering en ontspanning. Soms waren die succesvol, zoals de lezing die Engelman in 1953 hield over Vincent van Gogh. Bij deze lezing ter herdenking van de 100ste geboortedag van Vincent van Gogh, volgens het jaarverslag de enige openbare herdenkingsactiviteit in Utrecht, was de belangstelling groter dan de capaciteit van de zaal

Optocht naar de Nicolaaskerk voor de opening van de tentoonstelling Beitel en palet, *18 oktober 1957. Jan Engelman (met de Wiegersmabeker), geflankeerd door Paulus Reinhard (links) en Rien Goenée (rechts), verkleed als resp. P.C. Wonder en J.B. Kobell, de oprichters van Kunstliefde. Foto HUA, Utrecht.*

in de Nobelstraat toeliet. [25]

Binnen het genootschap werden verschillende initiatieven ondernomen om de professionaliteit van de kunstenaarsleden te bevorderen. Als vanouds vonden tekenavonden plaats, waarop de leden onder begeleiding en in samenwerking hun capaciteiten konden oefenen en uitbreiden. In 1953 werd een prijs ingesteld, te winnen door een van de leden op basis van zijn of haar inzending op de najaarsledententoonstelling. De prijs was een achttiende-eeuwse zilveren beker uit Neurenberg, die na een jaar weer aan de nieuwe prijswinnaar moest worden doorgegeven. De beker was ter beschikking gesteld door de Utrechtse kunsthandelaar J.H. Wiegersma, en heette dan ook de Wiegersma wisselbeker. [26]

Belangrijker was de B.J. Kerkhof-prijs, die in 1957 door de weduwe van de in 1955 overleden oud-voorzitter, Bernhard Johan Kerkhof, werd ingesteld. De prijs bestond uit een geldbedrag van duizend gulden, te besteden aan een reis naar Italië, en een inscriptie in een zilveren schilderspalet. Engelman reikte deze prijs voor het eerst uit in 1957 aan Willem van Leusden, tijdens de opening van de jubileumtentoonstelling 150 jaar Kunstliefde *Beitel en Palet* in het Centraal Museum. [27]

Om de saamhorigheid tussen de werkende en de kunstlievende leden te bevorderen, organiseerde het genootschap af en toe excursies. Bestemmingen waren bijvoorbeeld de Sonsbeek tentoonstelling in Arnhem (1955), het kasteel van Dirk Hannema in Heino (1959) of 's-Hertogenbosch, waar de St. Jan en en het nieuwe treinstation van de Utrechtse architect Sybold van Ravesteyn werden bezocht, en Eindhoven voor het Van Abbemuseum (1953). Ook het buitenland werd aangedaan, zoals in 1957, toen Chartres op het programma stond. Tijdens deze excursies, die steevast eindigden in een gezamenlijke maaltijd, was Engelman gids en gangmaker.

Het pand in de Nobelstraat, dat in 1938 door de fusie met Voor de Kunst voor Kunstliefde ter beschikking kwam, baarde regelmatig zorgen. In 1953 zorgden lekkages van het dak voor problemen. Met de hand op de knip werden in 1953, 1955 en 1957 respectievelijk de tekenzaal, de entree en de tentoonstellingszalen zodanig gerenoveerd, dat ze weer enigermate aan de eisen van de tijd voldeden.

Een belangrijk moment in deze jaren was de grootscheepse viering van het 150-jarig bestaan van het Genootschap in 1957. Het jubileum werd gevierd met een grote overzichtsten-

Jan Engelman bij portret Lia Vermeulen, door Pieter d'Hont. Tentoonstelling Geschilderde, getekende en gebeeldhouwde portretten, Genootschap Kunstliefde, februari 1958. Collectie Letterkundig Museum, Den Haag.

toonstelling in het Centraal Museum, waarin ook de toenmalige leden ruimte kregen, en de catalogus annex jubileumboek *Uit het hart*. Aan de manifestatie werd in de lokale en landelijke pers uitgebreid en veelal positief aandacht besteed. De tentoonstelling in het museum werd door ruim 7.000 mensen bezocht.

Conflicten

De opsomming van activiteiten wekt de indruk dat het Kunstliefde onder Engelmans voorzitterschap voor de wind ging. Engelman was in Utrecht een openbare en bekende persoonlijkheid, die geen gelegenheid voorbij liet gaan zijn stem te laten horen. Hij streefde naar een meer prominente plaats van het genootschap in de lokale samenleving, allereerst door in de Nobelstraat tentoonstellingen van goede eigentijdse kunst van Nederlandse of internationale bodem te laten zien. De confrontatie met goede niet-Utrechtse kunst kon er bovendien toe bijdragen dat de Utrechtse kunstenaars hun artistieke blik zouden verruimen, met als gevolg een verhoging van de kwaliteit van de eigen kunstproductie.

De kunstenaarsleden waren het misschien wel eens met het doel, maar velen hadden moeite met de aanpak van Engelman. Ook de persoonlijkheid van Engelman riep verzet op. Het gedrag van de 'kunstpaus' vertoonde ontegenzeggelijk anachronistische kanten en van het gezag dat hij meende te moeten uitstralen, waren vooral de jongere kunstenaars niet altijd onder de indruk. In 1979 karakteriseerde kunstcriticus Cor Schilp, die Engelman vele jaren goed heeft gekend, zijn voorzitterschap aldus: 'Hij was evenzeer [als zijn voorganger B.J. Kerkhof, RK] met de problematiek vertrouwd, kon oplossingen aangeven, maar was zó dominerend, dat hij vaak prikkelde tot tegenspraak. Bovendien gleed hij gemakkelijk van de hoofdzaak naar bijzaken af, waardoor de fundamentele kwestie soms in de mist verdween. Het luisteren naar zijn openingsspeeches bij tentoonstellingen was een feest en ook bij de discussies in De Hanekam over de meest uiteenlopende vraagstukken toonde hij zich de primus inter pares.'[28] Een intellectueel, die zich graag als autoriteit erkend zag, maar ook iemand die van het verenigingsleven hield, en die zich moeite getroostte daarvan een succes te maken. Tijdens de regelmatig georganiseerde excursies

en de afsluitende maaltijden toonde hij zich een onvermoeibare en enthousiasmerende gids, gastheer en spreker.

In september 1953 kwam Engelman voor het eerst in conflict met zijn bestuur. In de zomermaanden had hij de Utrechtse schilder Pyke Koch zonder betaling de beschikking gegeven over de zalen van het genootschap. Hij had die beslissing geheel eigenmachtig genomen, wat hem door zijn medebestuursleden niet in dank werd afgenomen. Engelman voerde tot zijn verdediging aan, dat hij als voorwaarde had gesteld dat Koch zijn nieuwe werk bij Kunstliefde zou exposeren. De voorzitter leverde op zijn beurt kritiek op de cursus schilderen naar model, die gratis op zondagochtenden werd gegeven. [29]

Twee maanden later stelde Engelman voor de samenstelling van de tentoonstellingscommissie te wijzigen, om recht te doen aan de fusiebepalingen met Voor de Kunst. In de commissie hadden sinds het einde van de oorlog kunstenaarsleden een meerderheid, terwijl volgens de fusiebepalingen de kunstlievenden het overwicht hadden moeten hebben. Ondanks protesten en een poging tot een compromis door Jan Rodrigo, nam het bestuur het voorstel aan om de tentoonstellingscommissie voortaan samen te stellen uit 3 kunstlievende en 2 kunstenaarsleden. Engelman zelf werd voorzitter. [30]

Een jaar later lag Engelman wederom in de clinch met een deel van het bestuur en met een aantal kunstenaarsleden. In de ledenvergadering van 20 december 1954 werd een brief voorgelezen van elf leden en vier bestuursleden, waarin zij onder andere kritiek leverden op het tentoonstellingsbeleid. Bovendien meenden de schrijvers van de brief dat Engelman te autocratisch optrad en te weinig rekening hield met de wensen van de werkende leden. Ze pleitten voor een kunstenaarslid als voorzitter. [31] Uit brieven van enkele leden, waarin de bezwaren werden toegelicht, blijkt dat de kunstenaarsleden Engelman niet de juiste persoon vonden om een kunstenaarsvereniging te leiden. Hij zou zich te veel richten op de culturele taak van Kunstliefde en te weinig op het behartigen van de belangen van de leden. Bovendien riep zijn persoonlijke optreden veel verzet op. Er werd geschreven over een 'op een onbereikbaar hoog voetstuk zetelende voorzitter', zijn 'bazige optreden' en over zijn 'onaanvaardbaar dictatoriaal en autoritair' gedrag. Bovendien wist hij anderen zodanig te intimideren dat ze uit onderdanigheid zijn kant kozen. [32] Al met al niet de minste bezwaren, die door de briefschrijvers in een extra bestuursvergadering van 13 januari 1955 werden toegelicht. Engelman voelde zich echter niet aangesproken door de kritiek en verklaarde in dezelfde vergadering als voorzitter te zullen aftreden wanneer de kwestie niet in der minne geschikt zou worden. Twee maanden sluimerde het conflict voort, zonder dat een oplossing nabij kwam. Toen Engelman in de bestuursvergadering van 3 maart 1955 zijn aftreden aankondigde, kwamen de vier bestuursleden terug op het eerder ingenomen standpunt en distantieerden zij zich van de briefschrijvers. In het bestuur werd de kwestie hiermee als afgedaan beschouwd. Ten slotte werd in de ledenvergadering van 27 april 1955 een motie van vertrouwen in de voorzitter met algemene stemmen aangenomen. [33]

Binnenstad en singels

Interessant is de poging van Engelman om Kunstliefde meer te betrekken bij de activiteiten van het comité 'Binnenstad en Singels'. Op initiatief van Engelman was het comité in december 1958 opgericht om te protesteren tegen het verkeersplan van de gemeente. Dit plan, ontwikkeld door de Duitse verkeerskundige M.E. Feuchtinger, voorzag in de aanleg van een ringweg rond de binnenstad. Daarvoor zouden de singels gedempt moeten worden en delen van de oude binnenstad gesloopt om plaats te maken voor verbindingswegen. De oprichtingsvergadering, georganiseerd samen met de Vereniging Oud-Utrecht, vond plaats in het gebouw van Kunstliefde. De protesten van het actiecomité vonden veel weerklank bij de bevolking en de media. Het radicale plan van Feuchtinger werd uitgesteld, en een nieuw plan van ir. J.A. Kuiper beperkte de schade tot demping van de Catharijnesingel.[34]

Engelman heeft terecht veel lof gekregen voor zijn inzet bij de protesten. Ook zijn contacten in Den Haag zouden bij het uitstel van de plannen een rol hebben gespeeld.[35] Overigens verzette Engelman zich alleen tegen de rigoureuze plannen voor de binnenstad. De buitenwijken zouden modern moeten worden opgezet, met plaats voor rondwegen en parkeervelden. Of zoals het in het pamflet van het actiecomité was geformuleerd: 'De buitenwijken ruim en nieuw, in de binnenstad de rust en intimiteit die er horen!'.[36]

Binnen Kunstliefde kreeg Engelman het verwijt dat hij het genootschap teveel bij het actiecomité wilde betrekken. Het bestuur vond de actie een persoonlijke zaak, waarover ieder zich individueel moest uitspreken, en weigerde een gezamenlijke uitspraak te doen. De notulen van de bestuursvergadering van 12 mei 1959 melden met ingehouden er-

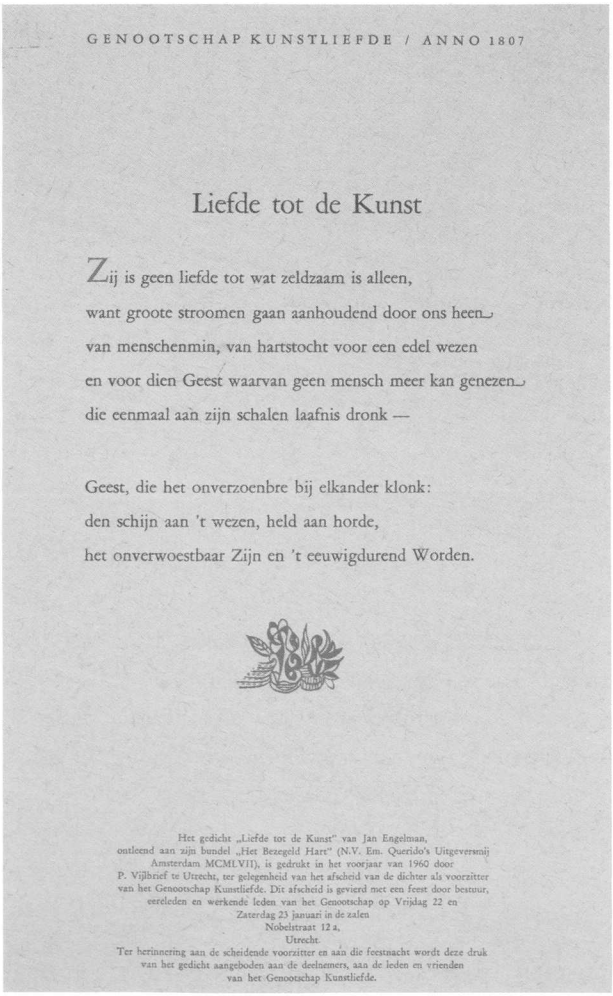

GENOOTSCHAP KUNSTLIEFDE / ANNO 1807

Liefde tot de Kunst

Zij is geen liefde tot wat zeldzaam is alleen,
want groote stroomen gaan aanhoudend door ons heen
van menschenmin, van hartstocht voor een edel wezen
en voor dien Geest waarvan geen mensch meer kan genezen
die eenmaal aan zijn schalen laafnis dronk —

Geest, die het onverzoenbre bij elkander klonk:
den schijn aan 't wezen, held aan horde,
het onverwoestbaar Zijn en 't eeuwigdurend Worden.

Het gedicht „Liefde tot de Kunst" van Jan Engelman, ontleend aan zijn bundel „Het Bezegeld Hart" (N.V. Em. Querido's Uitgeversmij Amsterdam MCMLVII), is gedrukt in het voorjaar van 1960 door P. Vijlbrief te Utrecht, ter gelegenheid van het afscheid van de dichter als voorzitter van het Genootschap Kunstliefde. Dit afscheid is gevierd met een feest door bestuur, eereleden en werkende leden van het Genootschap op Vrijdag 22 en Zaterdag 23 januari in de zalen Nobelstraat 12 a, Utrecht.
Ter herinnering aan de scheidende voorzitter en aan die feestnacht wordt deze druk van het gedicht aangeboden aan de deelnemers, aan de leden en vrienden van het Genootschap Kunstliefde.

Plano met gedicht van Jan Engelman, 'Liefde voor de kunst' (1957), aangeboden t.g.v. zijn afscheid als voorzitter, gedrukt door Pieter Vijlbrief, voorjaar 1960. HUA, Archief Kunstliefde.

gernis: 'zijn betoog vergt veel tijd van deze vergadering'.[37]

Niet veel later legde Engelman de voorzittershamer neer. In de bestuursvergadering van 21 oktober kondigde hij zijn vertrek aan, niet vanwege een conflict, maar omdat hij zich helemaal aan zijn literaire werk wilde kunnen wijden. Op uitdrukkelijk verzoek van de nieuwe voorzitter, mr. J.H. des Tombe, bleef hij echter aan als voorzitter van de tentoonstellingscommissie. Bij zijn afscheid werd Engelman een feest aangeboden, alsmede een van zijn eigen gedichten, 'Liefde tot de kunst', dat speciaal voor deze gelegenheid op een plano was gedrukt door Pieter Vijlbrief.

Aftreden

Dat de problemen met zijn vertrek als voorzitter niet waren opgelost, bleek al een jaar later. Als reactie op een opmerking van Lambert Simon in de ledenvergadering van 10 oktober 1960 wat nu eigenlijk de taak van de tentoonstellingscommissie was, stuurde de commissie op 19 oktober een brief aan de werkende leden. In de brief werd uitgelegd dat de commissie niet een gewone subcommissie van Kunstliefde was, maar de invulling van een verplichting die het genootschap bij de fusie met Voor de Kunst in 1938 was aangegaan. In 1954 was de ledenvergadering akkoord gegaan met de statuten, waarvan artikel 26 de aard, opdracht en samenstelling van de tentoonstellingscommissie regelde. De kern van het artikel betrof de samenstelling van de commissie uit drie kunstlievende leden, te benoemen door de kunstlievende leden zelf, en twee kunstenaarsleden, die door de stemhebbende leden werden gekozen voor een periode van drie jaar. En passant deed de commissie melding van de slechte verhouding tussen haar en het bestuur.

Op 16 december was de ledenvergadering geheel gewijd aan de positie van de tentoonstellingscommissie. Aanleiding was een voorstel van enkele werkende leden artikel 26 zodanig te wijzigen, dat voortaan de commissie zou worden samengesteld uit 2 kunstlievende en 3 werkende leden. Hierdoor zouden de kunstenaarsleden de zwaarste stem hebben gekregen. De zakelijke argumenten, zoals het verschil in contributie ('wat kunnen kunstlievenden voor zo'n luttel bedrag eisen?') wogen echter onvoldoende om een statutenwijziging te rechtvaardigen. Bleven over de persoonlijke grieven tegen de voorzitter van de commissie, Engelman. Verschillende leden, onder wie de kunstenaarsleden in de commissie, Fedde Weidema en Arie van den Berg, constateerden dat er niet meer constructief met Engelman viel samen te werken. Met tegenzin accepteerde de secretaris, Piet Vermeulen, de opdracht met Engelman te gaan praten.[38]

In 1961 worden Weidema en Van den Berg in de commissie opgevolgd door William Kuik en Pieter d'Hont. De verhouding met het bestuur verbeterde echter niet, zeker niet nadat het bestuur commissielid Annie van der Meijden, een protegé van Engelman, tevergeefs had willen laten vervangen.[39]

Op 4 april 1962 barstte de bom: de voltallige tentoonstellingscommissie trad af, formeel omdat het bestuur tot drie maal toe in gebreke was gebleven schriftelijk te reageren op

onder andere het voorgenomen programma van de commissie. De commissie had negatief gereageerd op het verzoek om naast de ledententoonstelling nog een extra tentoonstelling van uitsluitend vrouwelijke leden van Kunstliefde te organiseren. De kunstenaarsleden kwamen dat voorjaar naar de mening van de commissie al voldoende aan bod.

In essentie ging het nog altijd om de tegengestelde belangen van de werkende en de kunstlievende leden. De tentoonstellingscommissie opereerde trouw aan de uitgangspunten van de fusie met Voor de Kunst uit 1938 en organiseerde exposities die zij van betekenis voor Utrecht en voor het genootschap achtte; de kunstenaarsleden eisten echter meer aandacht op voor hun belangen.

Behalve het aloude conflict tussen de werkende en de kunstlievende leden, bleken uit brieven en uit artikelen die in de lokale pers verschenen dat nog heel andere motieven een rol speelden. Zo was er wederom zware kritiek op de persoon van de voorzitter, Jan Engelman. De toenmalige secretaris van het genootschap, de schilder Piet Vermeulen, schreef aan William Kuik, een van de afgetreden leden van de commissie: 'U moet immers beter dan wie ook de uiteindelijke oorzaak van het conflict kennen en dat terug te brengen is tot het ene feit dat de voorzitter van de tentoonstellingscommissie [steeds] mee wil blijven besturen. Vroeger heeft u het meerdere malen met deze zich altijd laten geldende figuur aan de stok gehad, zodat U wel eens meer gemeend heeft te moeten bedanken voor het lidmaatschap van het Genootschap'. [40] Niet mals was de kritiek die in meerdere krantenartikelen werd geuit op het artistiek gehalte van de kunstenaarsleden. Zeker in een stad als Utrecht, waar de kunstliefhebber toch al zwaar was onderbedeeld, was geen behoefte aan 'de misselijke wanprodukten van het meerendeel der leden', aldus de wel erg krasse formulering in *Het Centrum*. In hetzelfde artikel wordt de jonge Utrechtse schilder Nico Rypkema aangehaald met zijn opmerking dat wanneer alle zittende leden opnieuw, en dan strenger, geballoteerd zouden worden, zeker zestig procent zou afvallen. 'Helaas bestaat Kunstliefde te zeer uit onbeduidende, kleine personen, voor wie alleen het eigen belang geldt.' [41]

Kuik beëindigde zijn bestuurslidmaatschap, Pieter d'Hont bedankte als lid en Annie van der Meijden, die jarenlang hand- en spandiensten leverde aan het genootschap, stapte eveneens uit Kunstliefde. De directrice van het Centraal Museum, mevrouw Houtzager, en erelid Leo Brom drongen per brief aan op een spoedige oplossing van het conflict. In de ledenvergadering van 26 april 1962 werd een tijdelijke tentoonstellingscommissie ingesteld, zodat de organisatie van exposities in ieder geval doorgang kon vinden. [42]

Een half jaar daarna werd in de ledenvergadering van 16 november 1962 een Commissie van Goede Diensten ingesteld, die als taak kreeg voorstellen te doen hoe de relatie tussen de kunstlievende en de werkende leden structureel kon worden verbeterd. [43] In de tussenrapportage die in mei 1963 werd uitgebracht, wordt onder andere deze analyse gemaakt: 'Van zeer bijzondere aard is het meningsverschil met de heer Engelman, lid van de tentoonstellingskommissie en vroegere voorzitter van het Genootschap. De kommissie

Groepsportret bestuur Kunstliefde uit 1960, geëxposeerd bij Kunstliefde, met portretbuste door Willy Blees van de schilder Piet Vermeulen, 1962. Staand v.l.n.r.: Jan Rodrigo, Arie van den Berg, Fedde Weidema, Kees Boeke en Piet Vermeulen; zittend v.l.n.r.: Pieter Vijlbrief, Th.E. de Brauw, voorzitter J.H. des Tombe, Pieter d'Hont en Willem van Leusden. Engelman als nog altijd aanwezige oud-voorzitter in het ovaal aan de muur. Foto Persfotobureau 't Sticht, HUA, Utrecht.

ziet als één van de oorzaken dat de heer Engelman door zijn vele, gedurende een lange reeks van jaren ontplooide aktiviteiten voor het aloude Genootschap, zich daarmede zozeer heeft vereenzelvigd, dat hij zich bij uitstek verantwoordelijk voelde voor het beleid, en mogelijk daardoor onvoldoende acht heeft geslagen op de mening van anderen in het bestuur, in kommissies en onder de leden. Het is evident dat op den duur hierdoor veel konfliktstof werd opgehoopt; het is de kommissie niet ontgaan, doch zij moet ook rapporteren, dat nagenoeg alle geinformeerde kunstlievende leden het betreuren, dat deze prominente kunstenaar voor het Genootschap verloren ging'. Het verslag vervolgt met het noemen van een tweede oorzaak, die ook in de pers aan de orde werd gesteld, namelijk dat de kunstopvatting, volgens welke het tentoonstellingsbeleid werd gevoerd, niet ieders instemming had. In een artikel in *Het Centrum* van 20 april 1962 wordt als een van de oorzaken van het conflict genoemd 'de uitgesproken afkeer van de heer Engelman van vele vormen van moderne kunst'. [44] Volgens het rapport van de commissie werd Engelman daarin overigens wel gesteund door vele kunstlievende leden. De commissie adviseert te onderzoeken op welke manieren de kunstlievende leden meer bij de activiteiten van het genootschap betrokken kunnen worden.

In december 1963 werd een College van Advies ingesteld, die deze taak opgedragen kreeg en het bestuur zou adviseren bij de benoeming van kunstlievende leden in de tentoonstellingscommissie. Ook een eventuele verhoging van de contributie van de kunstlievende leden stond op de agenda. Ondertussen was de nieuwe tentoonstellingscommissie energiek aan het werk gegaan. De commissie, waarin de getalsverhouding tussen de

kunstlievende (3) en werkende leden (2) hetzelfde bleef, kreeg van verschillende kanten lof toegezwaaid.[45]

De zo moeizaam verlopen relatie tussen Engelman en Kunstliefde kreeg uiteindelijk toch een positief besluit, toen Engelman in 1964 door het bestuur het erelidmaatschap werd aangeboden. Hij reageerde aanvankelijk afwijzend, maar accepteerde toen hij de toezegging kreeg dat de toekenning publiekelijk bekend gemaakt zou worden en ook de in 1962 uit protest opgestapte ereleden mevrouw Radermacher Schorer en Leo Brom hun erelidmaatschap opnieuw zouden aanvaarden.[46]

Conclusie

Onder het voorzitterschap van Engelman veranderde Kunstliefde van een instelling die primair bedoeld was voor de behartiging van de belangen van lokale kunstenaars tot een naar buiten gericht centrum voor eigentijdse kunst. Eigentijdse kunst van kunstenaarsleden, maar ook van niet-Utrechtse, soms zelfs buitenlandse kunstenaars. Dit beleid, mede het gevolg van de fusie tussen Kunstliefde en de vereniging Voor de Kunst in 1938, wierp zijn vruchten af, gemeten naar de aandacht van publiek en pers, maar vooral door de groei van het aantal leden, zowel kunstenaars als belangstellende burgers. Het gematigde karakter van de getoonde kunst – de modernste tendensen en kunstenaars zag men er niet – verhinderde echter dat Kunstliefde ook buiten de stadgrenzen een rol in de moderne kunstwereld kon spelen. Engelman, die vóór de Tweede Wereldoorlog temidden van de toenmalige avant-garde opereerde, had na de oorlog het contact met de nieuwe voorhoede in de beeldende kunst verloren. Onder zijn leiding kregen kunstuitingen als Cobra of abstract expressionisme weinig kans in de tentoonstellingen bij Kunstliefde. Onder de leden van het genootschap waren in deze jaren overigens ook geen kunstenaars die zich op landelijk niveau met de nieuwste kunstvormen bezighielden. Of, zoals criticus Cor Schilp het in 1947 uitdrukte: 'Het revolutionnair beginsel is in Utrecht nooit zo machtig gedijd, ook in de kunstenaarswereld niet'.[47]

Engelman handelde als lid en voorzitter van de tentoonstellingscommissie consequent naar of in de geest van de fusieafspraken met Voor de Kunst uit 1938. In de circulaire die Voor de Kunst aan haar leden stuurde om de fusie aan te kondigen, staat het als volgt geformuleerd: de tentoonstellingscommissie 'belast zich met het inrichten der exposities, het werkt dus voor eigen verantwoordelijkheid en is in zijn gedragingen niet onderhevig aan de directe wenschen van beeldende kunstenaars'.[48] Dat een dergelijke houding op verzet zou stuiten in een vereniging waarvan, anders dan bij Voor de Kunst, een deel van de leden bestond uit kunstenaars, hoeft niet te verbazen.

Na Engelmans vertrek uit het bestuur en uit de tentoonstellingscommissie had de nieuwe commissie onmiskenbaar meer oog voor de echt eigentijdse kunst. In de jaren zestig hoefde Kunstliefde zich gelukkig niet meer alleen verantwoordelijk te voelen voor het tonen van moderne kunst: het Centraal Museum moderniseerde haar beleid, de Utrecht-

se Kring breidde haar activiteiten uit en geleidelijk kwamen er meer tentoonstellingsplekken. De ironie wil dat de belangrijkste galerie voor moderne kunst in Utrecht, Kunstzaal De Reiger, in 1962 werd opgericht door Annie van der Meijden, de assistente van Kunstliefde, die na het conflict van datzelfde jaar in het kielzog van Engelman het genootschap verliet. Engelman zou zich in de jaren na Kunstliefde geleidelijk minder in de openbaarheid manifesteren. Toen zijn gezondheid half jaren zestig achteruitging, verhuisde hij naar Amsterdam, waar hij tot zijn dood in 1972 bleef wonen. Kunstliefde continueerde zijn geschiedenis van ups en downs. Met enige regelmaat werden vraagtekens gezet bij het bestaansrecht van het genootschap, maar bij de viering van de tweehonderdste verjaardag in 2007 toont Kunstliefde duidelijk nieuw elan. De toekomst zal leren of de lastige relatie tussen de werkende en de kunstlievende leden opnieuw tot conflicten zal leiden.

Gebruikte Afkortingen

HUA Het Utrechts Archief
AK Archief Kunstliefde

Literatuur

Buiter, 1992 > ▸ H. Buiter, '"De stad met de mooiste maquettes". Plannen voor Utrechts centrum en binnenstad, 1954-1971', *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1992, 5-43.

Dokkum, Van, [1957] ▸ H. van Dokkum e.a. (red.), *Uit het hart. 150 jaar Genootschap Kunstliefde*, Utrecht [1957].

Feikema e.a., 2000 ▸ L. Feikema, R. Koot en E. Lucas (red.), *Op gezang en vlees belust. Over leven, werk en stad van Jan Engelman*, Utrecht, 2000.

Haterd, Van de, 2004 ▸ L. van de Haterd, *Om hart en vurigheid. Over schrijvers en kunstenaars van tijdschrift en uitgeverij De Gemeenschap, 1925-1941*, Haarlem, 2004.

Knol, 2001 ▸ M. Knol, 'Veel van alles, volledig en veelzijdig? De verzameldrang van Elisabeth Houtzager, 1951-1972', in: M. Bosma (red.), *De verzamelingen van het Centraal Museum Utrecht 6. Beeldende kunst 1850-2001*, Utrecht, 2001, 143-197.

Koot, 1997 ▸ R. Koot, 'De crisis van 1929-1930', in: H. van der Haar e.a., *Kerende tijden. 190 jaar Genootschap Kunstliefde*, Utrecht, 1997, 61-86, 94-95.

Koot, 2000 ▸ R. Koot, 'Er zijn vele woningen in het huis der Muzen. Jan Engelman over beeldende kunst in het interbellum', in: L. Feikema, R. Koot en E. Lucas (red.), *Op gezang en vlees belust. Over leven, werk en stad van Jan Engelman*, Utrecht, 2000, 119-141.

Langfeld, 2004 ▸ G. Langfeld, *Duitse kunst in Nederland. Verzamelen, tentoonstellen, kritieken, 1919-1964*, Zwolle/Den Haag, 2004.

Lutz, 2002 ▸ H. Lutz, *Markt & muze, een gouden koppel, 50 jaar kunstmanifestatie Utrecht*, Utrecht, 2002.

Malsen, Van, 1963 ▸ W. van Malsen, 'De elfde kunstmarkt te Utrecht', *Kunst in Utrecht*, 1 (1962-1963) nr. 18 (juni 1963) 270-274.

Riphaagen en Hennekam, 1983 ▸ J.G. Riphaagen en F.A.M. Hennekam, *Archieven van het Genootschap Kunstliefde, de Vereniging 'Voor de Kunst', het Tekengezelschap 'Het Krijtje'*, Utrecht, 1983 (Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, Gebundelde inventarissen, 5).

Schilp, 1979 ▸ C.A. Schilp, 'Vijftig jaar beeldende kunst in Utrecht', *Jaarboek Oud-Utrecht* 1979, 129-198.

Son, Van, 1999 ▸ A. van Son, 'Geld voor de muzen. Cultuurbeleid in Utrecht 1945-1965', *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1999, 131-162.

Timmer, 2000 ▸ A. Timmer, 'Een ontluisterd rijk. Jan Engelman en de stadsvernieuwing in Utrecht', in: L. Feikema, R. Koot en E. Lucas (red.), *Op gezang en vlees belust. Over leven, werk en stad van Jan Engelman*, Utrecht, 2000, 67-89.

Timmer, 2007 ▸ A. Timmer, *Men voelt het of men voelt het niet. De kunstkritiek van Jan Engelman*, proefschrift Rijksuniversiteit Utrecht 2007. Elektronische editie: http://dissertations.ub.rug.nl/faculties/arts/2007/m.timmer.van.eunen/ (1/8/2007)

Noten

1. Zie voor Engelman: Feikema e.a., 2000.
2. Zie voor *De Gemeenschap*: Van de Haterd, 2004.

3. Engelmans kunstkritieken van na WO2 zijn nog niet systematisch onderzocht; voor de jaren twintig en dertig zie: Koot, 2000.
4. Engelman selecteerde schilderijen van Charles Eyck, Raoul Hynckes, Pyke Koch, Jan Sluijters, Hendrik Wiegersma en Carel Willink en beeldhouwwerken van Mari Andriessen. Zie: Timmer, 2007, pp. 183-200.
5. Engelman was de enige kandidaat ; hij werd in de ledenvergadering van 23 april 1951 gekozen met 15 van de 18 stemmen voor; drie stemmen waren ongeldig. HUA, AK, nr. 6.
6. Zie hiervoor: Koot, 1997.
7. Zie voor het beleid van het Centraal Museum in deze jaren: Knol, 2001.
8. Zoals op de bijzondere tentoonstelling *Utrechtse jongeren* in 1931, waarin het accent lag op de avant-gardistische experimenten uit de jaren twintig. Voor een compleet overzicht van tentoonstellingen zie: Riphaagen en Hennekam, 1983, 127-146.
9. Zie voor zijn vriendschappen met deze kunstenaars: Koot, 2000.
10. Langfeld, 2004, 125-126.
11. Zoals blijkt uit een brief van de Tentoonstellingscommissie aan de leden van Kunstliefde van 19 oktober 1960: 'Om voort te kunnen werken heeft de Voorzitter van Kunstliefde, de heer Kerkhof, aan de heeren Jongejan en Engelman verzocht de tentoonstellingen te blijven verzorgen, uitgezonderd de leden-tentoonstellingen.' HUA, AK, nr. 234.
12. Lijst tentoonstellingen Kunstliefde tot 1978 in: Riphaagen en Hennekam, 1983, 76-98.
13. Dagblad *Trouw* besloot zijn recensie met '[...] hier blijkt wat mogelijk is, als een kunstgenootschap niet versteent, maar zich blijft vernieuwen'. W.S.N., 'Tentoonstelling Kunstliefde een verrassing', *Trouw* 18 oktober 1947. Het *Utrechtsch Katholiek Dagblad* schreef: 'Het is voor onze stad verblijdend, reeds bij een eerste indruk te kunnen vaststellen dat "Kunstliefde" wedijveren kan met haar zusterverenigingen in Amsterdam, Rotterdam en Den Haag'. J.J.J., 'De jubileum-tentoonstelling van "Kunstliefde" in het Centraal Museum', *Utrechtsch Katholiek Dagblad* 22 oktober 1947.
14. Verslag over het jaar 1950, HUA, AK, nr. 36. Dat het anders kon, was een maand eerder gebleken, toen de leden van Kunstliefde in het kader van een uitwisseling exposeerden in het raadhuis van Aarhus, in Denemarken. De tentoonstelling *Nutidig Hollandsk Kunst* trok maar liefst 15.000 belangstellenden. Zie Van Dokkum [1957], 15.
15. Verslag over het jaar 1948, 2-3, HUA, AK, nr. 36.
16. Geciteerd uit: Anoniem, '"Kunstliefde" exposeert werken van eigen leden', *Het Vrije Volk* 13 juni 1951.
17. Over deze tentoonstelling is uitgebreid bericht in de pers. Het jaarverslag van Kunstliefde over 1940 meldt: 'De toeloop naar deze unieke tentoonstelling was zóó groot, als zelden voorkwam in de geschiedenis van de door Kunstliefde gehouden tentoonstellingen. Ook waren de meeningen over het schilderij zéér verdeeld en er werden in de zalen aan de Nobelstraat geanimeerde debatten gevoerd over "fijn schilderen" en "breed schilderen". Ze duren thans nog elders voort ... In ieder geval is gebleken, dat wij een werk geëxposeerd hebben, waarvan de stijl in hooge mate actueel is te noemen.' HUA, AK, nr. 36.
18. Engelman laveerde voortdurend tussen de twee richtingen. Gedurende de Tweede Wereldoorlog speelde hij landelijk een rol bij het voorbereiden van een kunstbeleid voor de periode erna, maar hij schreef in 1942 ook een serieuze monografie over magisch realist Pyke Koch, een kunstenaar met op dat moment onmiskenbaar fascistische sympathieën.
19. Notulen ledenvergaderingen 20 december 1954, 19 november 1956, 5 mei 1958 en 10 juni 1959. HUA, AK, nr. 6.
20. Cijfers ontleend aan de verschillende jaarverslagen, HUA, AK nr. 36.
21. Engelman geparafraseerd in: J.J.J., 'Jan Engelman opende expositie Kunstliefde', *Utrechtsch Katholiek Dagblad* 7 mei 1951.
22. Geciteerd uit: Van Son, 1999, 147.
23. Citaten uit concept jaarverslagen resp. 1955/1956 en 1954/1955, HUA, AK nr. 36. Zie voor een overzicht van verschillende meningen over de kunstmarkt: Van Malsen, 1963. Zie verder: Lutz, 2002.
24. Het betrof kunstwerken van Micha Landt, Otto van Rees, Charles Weddepohl en Jan Hendrik Verstegen. Jaarverslag 1953-1954, HUA, AK, nr. 36.
25. Jaarverslag 1953-1954, HUA, AK, nr. 36.
26. Prijswinnaars waren in de periode Engelman Luigi de Lerma (1953), Otto van Rees (1954), Jan Stekelenburg (1955), Pieter d'Hont (1956), Lambert Simon (1957), Paulus Reinhard (1959), Hans Siegmund (1960) en Hubert Sluis (1962).
27. De prijs werd in de periode Engelman toegekend aan Pieter d'Hont (1958), Antoinette Gispen (1959), William D. Kuik (1960), Luigi de Lerma (1961) en Joop Hekman (1962).
28. Schilp, 1979, 142-143.
29. Notulen bestuursvergadering 22 september 1953, HUA, AK, nr. 14. De afspraak tussen Engelman en Koch is niet nagekomen; (ouder) werk van Koch was pas in de jubileumtentoonstelling in 1957 bij Kunstliefde te zien.
30. In de bestuursvergadering van 11 maart 1954 werden de herziene statuten en het reglement goedgekeurd. Notulen bestuursvergaderingen 23 november 1953 en 11 maart 1954, HUA, AK, nr. 14.
31. Notulen ledenvergadering 20 december 1954, HUA, AK, nr. 6.
32. Citaten uit diverse brieven, HUA, AK nr. 20.
33. Notulen bestuursvergadering 3 maart 1955, HUA, AK nr. 14 en notulen ledenvergadering 27 april 1955, HUA, AK nr. 6. Zie ook de brief aan de leden d.d. 15 april 1955, waarin de vier betrokken bestuursleden het intrekken van hun bezwaren bekend maken, HUA, AK nr. 20.
34. Zie voor de moderniseringsplannen: Buiter, 1992; Timmer 2000.
35. Timmer, 2000, 70-71.
36. Afgebeeld in Timmer, 2000, 68.
37. HUA, AK, nr. 14.
38. Notulen ledenvergaderingen 10 oktober en 16 december 1960, HUA, AK, nr. 6 en brief tentoonstellingscommissie aan ledenvergadering, d.d. 19 oktober 1960, HUA, AK, nr. 234.
39. Notulen ledenvergadering 5 juni 1961, HUA, AK, nr. 6. De Tentoonstellingscommissie bestond uit de kunstlievende leden Jan Engel-

man, voorzitter, Mr. L. de Ruyter, secretaris, en mevr. Annie van der Meijden en de kunstenaars Pieter d'Hont en William D. Kuik.

40. Ongedateerde brief, HUA, AK, nr. 234.
41. Anoniem, 'Kunstliefde - verzameling boemannen en vrouwen. Jan Engelman staat (niet) alleen', *Het Centrum* 20 april 1962.
42. De commissie bestond uit de kunstenaars Arie van den Berg en Kees Wit en de kunstlievenden Jan Emmens en Ursula van der Weyden. Notulen ledenvergadering 26 april 1962, HUA, AK, nr. 6. Later dat jaar werden deze leden, aangevuld met kunstlievend lid Prof. Dr. P. Sorgdrager, gekozen in de nieuwe tentoonstellingscommissie.
43. De Commissie van Goede Diensten bestond uit de kunstenaars Anne van den Bos, Jan van Ham, Joop Hekman, Paulus Reinhard en Sjoerd Wouda. Zie voor de tussenrapportage HUA, AK, nr. 234.
44. Anoniem, 'Kunstliefde - verzameling boemannen en vrouwen. Jan Engelman staat (niet) alleen', *Het Centrum* 20 april 1962.
45. Over de tentoonstelling van schilderijen van Anton Rooskens in 1963 schreef Het Centrum van 22 maart 1963 ('Opmerkelijke exposities in Zonnehof en Kunstliefde') bijvoorbeeld: 'Het werd hoog tijd dat men uit het verstikkende kringetje van uitgerangeerde beloften, onbeduidende vriendjes en machteloze amateurs kwam en dit is door de nieuwe commissie begrepen.'
46. HUA, AK, nr. 234. Het jaarverslag over 1965 meldt dat Engelman als erelid is geïnstalleerd, HUA, AK, nr. 36.
47. C.A.S[chilp], 'De oogst van tien jaar Kunstliefde', *Nieuw Utrechtsch Dagblad* 25 oktober 1947.
48. Circulaire bestuur Voor de Kunst aan de leden, d.d. 2 juni 1938. HUA, Archief Voor de Kunst, nr. 15.

Kroniek over het jaar 2006

Samengesteld door
Ingrid en Simon den Daas

JANUARI

3 ▶ In het eerste half jaar na de opening heeft het spoorwegmuseum ruim 300.000 bezoekers getrokken. Verwacht wordt dat er in het openingsjaar totaal 400.000 mensen het museum zullen bezoeken. Vóór de verbouwing waren dat er gemiddeld 150.000 per jaar.

10 ▶ Wethouder Abrahamse lanceert drie nachtwandelroutes langs typisch Utrechtse verlichting: onder andere de Pyke Koch-lantaarns langs de grachten, de bodemlampjes in de stegen, de led-spotjes van het busstation en het floodlight van de Domkerk. De wandelingen laten "gewone" plekken zien die bij nacht een heel andere sfeer oproepen.

10 ▶ De directeur van het Spoorwegmuseum Paul van Vlijmen neemt de Toer-Ned Attractie Award in ontvangst. Het museum verdient de prijs volgens de jury wegens de geslaagde verbinding die wordt gelegd tussen het tonen van de collectie en de wereld van attractieparken.

12 ▶ Tijdens de Nieuwjaarsbijeenkomst van het Nationaal Museum van Speelklok tot Pierement wordt afscheid genomen van dr. Jan Jaap Haspels, directeur-conservator, die op 1 december 2005 officieel met pensioen is gegaan. Haspels, die 35 jaar bij het museum in dienst is geweest, breidde tijdens zijn bewind de collectie uit van 80 naar ruim 1100 instrumenten. De duurste aankoop was de zeer bijzondere Roentgen-Kinzing chronos-klok met een prijs van € 580.000.

15 ▶ In navolging van Amsterdam wordt onder andere ook in Utrecht een weekend-school geopend, in het Vader Rijncollege in Overvecht. Deskundigen met passie voor hun vak, waaronder journalisten, artsen, rechters, kunstenaars, laten dertig kinderen uit achterstandswijken in de leeftijdsgroep tien tot veertien jaar kennis maken met interessante vakgebieden uit de wereld van wetenschap en kunst.

17 ▶ Een meerderheid van de raadscommissie voor stedelijke ontwikkeling gaat in tegen de wens van de wijkraad en de omwonenden en beslist dat de voormalige schuilkerk Maria Minor aan Achter Clarenburg mag worden verbouwd tot grand café. De wijkraad en omwonenden vinden dat er al genoeg horeca in de binnenstad is, maar wethouder Lenting verwacht juist dat de buurt levendiger zal worden.

19 ▶ Het vernieuwde theater Zimihc (Zat Ik Maar In Hoog Catharijne) heropent haar deuren na een grondige verbouwing.

22 ▶ Architect Wiel Arets krijgt de tweejarige Rietveldprijs voor het ontwerp van de Universiteitsbibliotheek op De Uithof. Medewerkers van de bibliotheek klagen echter over het binnenklimaat. De publieksprijs is voor de ontwerpers van de Prins Claus-brug: Gerard Loozekoot en Ger Gijzen.

27 ▶ Minister Peijs van Verkeer en Waterstaat slaat samen met wethouder Van den Bergh de eerste paal van de nieuwe brug over het Amsterdam-Rijnkanaal bij de Douwe Egberts-fabriek.

2 ▶ Op het terrein achter het Hieronymus-huis aan de Maliesingel zijn bij archeologisch onderzoek drie zilveren muntjes van rond 1200, een zilveren belletje en middeleeuws aardewerk gevonden. Sporen wijzen op bewoning en agrarisch gebruik in de twaalfde tot veertiende eeuw.

8 ▶ Het Catharijneconvent en het Centraal Museum moeten in totaal acht schilderijen, die behoren tot de zogeheten "Goudstikker-collectie", teruggeven aan de rechtmatige eigenaren.

16 ▶ Samen met Prinses Laurentien opent Dick Bruna het Dick Bruna Huis, een dependance van het Centraal Museum aan de Agnietenstraat.

17 ▶ Wethouder Abrahamse is aanwezig bij de herplaatsing van de eerste van zes linden die van De Uithof naar de Maliebaan worden verplaatst. De bomen moeten wijken voor de aanleg van de busbaan.

18 ▶ In het kader van de promotie-actie van zeven Utrechtse musea "De zevende hemel" zijn de oren van het Bruna-konijn "Nijntje" op de Neudeflat geplaatst. Zij blijven daar tot het geldmuseum in de Rijksmunt open gaat in februari 2007.

18 ▶ Tijdens de allereerste KinderMuseumNacht van Nederland worden er workshops als Droomzuigen en Levende Nachtmerries gegeven. In de kapel van het Centraal Museum is een disco. De in zilver geklede kinderen worden van museum naar museum gebracht met een paardentram, een arreslee en een droomboot. In het Museum van Speelklok tot Pierement is hoog in de kerk een plek ingericht om te blijven slapen.

18 ▶ Tijdens de KinderMuseumNacht is de kinderzolder van het Centraal Museum "Kids Centraal" voor het laatst open. De zolder gaat gebruikt worden voor exposities over de geschiedenis van Utrecht. De eerste tentoonstelling zal gewijd zijn aan archeologische vondsten in Leidsche Rijn, de Romeinen en het ontstaan van Utrecht.

28 ▶ Op de leeftijd van ruim 82 jaar is Tjeerd Pot overleden, temidden van zijn collega's van het Pandhuis. Hij noemde zichzelf een "mislukte" tandarts maar was vooral amateur-archeoloog en verhalenverteller. De laatste vijfentwintig jaar lijmde hij opgegraven scherven aan elkaar en restaureerde op deze wijze meer dan duizend middeleeuwse borden, kookpotten en olielampjes. Ook was hij bij opgravingen van skeletten dè man die onderzoek deed naar ziekten en gebitsafwijkingen.

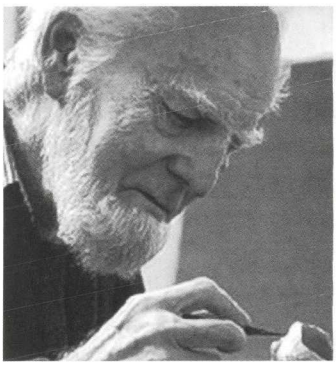

28 februari

1 ▶ In het kader van de vernieuwing van de wijk Ondiep worden de komende jaren 1100 woningen gesloopt en vervangen door 1300 nieuwe. Vandaag is de eerste muur omvergehaald. De oorspronkelijke plannen voor een grootschalige renovatie blijken technisch onmogelijk.

2 ▶ Met slechts de stemmen van SP en Burger en Gemeenschap tegen is na een kijkje in de financiën – achter gesloten deuren – door de gemeenteraad het besluit genomen om de bouw van het Muziekpaleis in gang te zetten. Architect is Herman Herzberger. De kosten worden geraamd op iets meer dan 100 miljoen.

2 ▶ Alle bomen rond de voormalige serviceflat Rheijngaerde, achthonderd in getal, zijn gekapt in verband met de verbreding van de A2. De flat, die op dit moment nog in gebruik is als woonruimte voor voornamelijk buitenlandse studenten, moet nog gesloopt worden.

2 ▶ G. Quispel, emeritus hoogleraar in de geschiedenis van de vroege kerk aan de Utrechtse Universiteit, overlijdt op bijna 90- jarige leeftijd.

3 ▶ Met vingerverf zet minister Peijs een symbolische handtekening voor de vernieuwing van het Utrechtse station.

4 ▶ Bij de aanleg van een wandelroute in Leidsche Rijn, langs onder andere de Romeinse weg en het opgegraven Romeinse schip, is stagnatie opgetreden omdat een ijsvogeltje nestelt op een plaats waar een dam moet worden gelegd.

6 ▶ In verband met de nog steeds groeiende vraag naar tweedehands auto's, vooral binnen de Oost-Europese lidstaten van de EU, vergroot de Utrechtse automarkt het marktoppervlak. Naast het parkeerterrein van het veemarkt-complex worden nu ook de hallen in gebruik genomen, een uitbreiding met 400 plaatsen. Met ruim 60.000 verkochte auto's per jaar is de markt de grootste van Europa. De gemeente wil op het veemarktterrein echter gaan bouwen en zoekt nog naar een nieuwe locatie voor de markt.

7 ▶ Wethouder Abrahamse plaatst bij de Bartholomeïbrug een bord ter herinnering aan de Smeetoren, die van 1145 tot 1854 op deze plek deel uitmaakte van de ommuring van de stad.

12 ▶ Het Centraal Museum laat door Sotheby's 720 kunstwerken openbaar verkopen. Van de 1470 kunstwerken van het Centraal Museum die zijn getoond op de tentoonstelling Uit het Depot gaan de overige stukken naar andere musea in het land. De stukken worden afgestoten omdat het museum vindt dat zij niet in de Utrechtse collectie passen. De opbrengst van de veiling, ruim € 200.000, zal worden gebruikt voor aankopen die de bestaande collectie "versterken".

14 ▶ De voorzitter en de penningmeester van de sociëteit Sint Jan, de heren G.M. Serto (82) en H. Piets (81) krijgen van burgemeester Brouwer de Gouden Dom uitgereikt bij hun afscheid als bestuurlid.

14 ▶ De eerste Pyke Koch-lantaarns in de stad zijn voorzien van helder glas in de kap en een spaarlamp met lamelletjes. De lampen stralen daardoor zachter licht uit. Ook de

zogenaamde "Haagse Masten" zullen van een heldere kap worden voorzien.

26 ▶ De bekende Utrechtse beeldhouwer Joop Hekman die op 24 maart 85 jaar is geworden, krijgt bij de opening van de tentoonstelling van zijn werk bij Galerie Quintessens door burgemeester Brouwer de zilveren stadspenning opgespeld. Het beeld De Drie Muzen op het grasveld voor de stadsschouwburg en de hond Biru, voor zijn huis aan het eind van de Nieuwe Gracht, is werk van Hekman dat bij veel Utrechters bekend is.

29 ▶ Bij zijn afscheid als directeur van de Dienst Stadswerken is aan Lambert Koops de zilveren stadsmedaille uitgereikt.

12 ▶ Koningin Beatrix opent de tentoonstelling die ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van het Nationaal Museum van Speelklok tot Pierement is ingericht met 48 van de mooiste nog bestaande mechanische instrumenten ter wereld. Een van de topstukken is de zogenaamde Neushoornklok uit de Keizerlijke Verboden Stad in Peking.

14 ▶ Het middeleeuwse luidklokje in de geveltop boven de hoofdingang van het Bartholomeus Gasthuis wordt van zijn plek gehaald om gerestaureerd te worden. Na aftakeling blijkt dat de beschadigingen erger zijn dan werd verwacht.

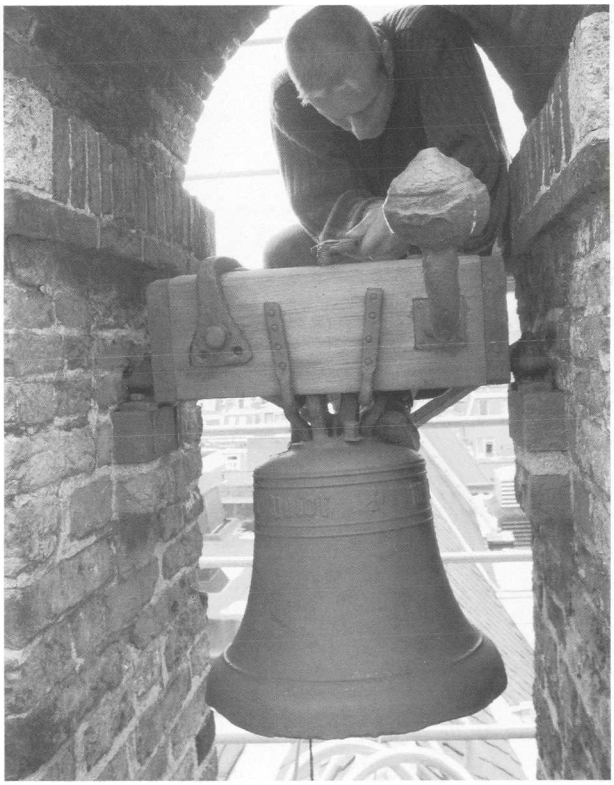

14 april

14 ▶ Goede Vrijdag. Het nieuwe Utrechtse college van burgemeester en wethouders (PvdA, Groenlinks, CU, CDA) presenteert zijn programma.

21 ▶ Cees van Leeuwen brengt de BluesRoute terug in Utrecht. Halverwege de jaren negentig haakte een

groep horeca- ondernemers aan bij de succesvolle route, maar dat bleek geen succes. De slepende onenigheden leidden tot splitsing in BluesRoute en Bluesfestival. In 2000 stopt de Route en door teruglopende bezoekersaantallen als gevolg van de ingevoerde mix van rock, soul en jazz, stopt in 2000 ook het Festival. Voorlopig wordt de herstart van de BluesRoute nog binnenshuis gehouden.

1 ▶ Start van de opgraving op het Vredenburg waarbij gezocht wordt naar de restanten van het kasteel Vredenburg. Het archeologisch onderzoek heeft vooral ten doel antwoord te krijgen op de vraag hoe er in de toekomst gebouwd moet worden op het Vredenburg.

3 ▶ Bij de opgraving op het Vredenburg worden de restanten gevonden van het twaalfde-eeuwse woonblok De Teerling dat op de hoek van het plein heeft gestaan, ongeveer tegenover het gebouw van C&A.

9 ▶ Aan de Hogeweide in Leidsche Rijn zijn de resten gevonden van een vermoedelijk elfde-eeuwse boerderij. Die resten zijn goed geconserveerd en tonen een complete plattegrond.

13 ▶ Voor de eerste keer komen de Nederlandse klokkenluiders bijeen. Het Utrechts Klokkenluiders Gilde is de gastheer van ongeveer 100 van de naar schatting 250 georganiseerde klokkenluiders in ons land.

15 ▶ Wegens gevaarlijke scheuren in de 150 jaar oude iep op het hofje achter de Vrouwjuttenstraat moet deze monumentale boom worden gekapt.

16 ▶ Wanda Reumer, oprichtster van de Akademie voor Expressie door Woord en Gebaar in Utrecht, overlijdt op 91-jarige leeftijd. De Akademie is tegenwoordig de faculteit Theater van de Hogeschool voor de Kunsten. Wanda Reumer presenteerde ook in de jaren vijftig het VARA-radioprogramma Olleke Bolleke.

17 ▶ De Raad van State bepaalt dat de parkeergarage onder het Lucas Bolwerk gebouwd mag worden. De gemeenteraad heeft inmiddels al besloten dat hij niet gebouwd zal worden maar desondanks is oud-wethouder Yet van den Bergh blij met de uitspraak. Theo Haffmans van de Stichting Singelgebied is teleurgesteld: hij concludeert dat voor de bescherming van een monumentaal park juridische middelen niet geschikt zijn. De plannen voor de garage hebben 3,5 miljoen euro gekost

23 ▶ Het project "Opera in de Bus" van het Utrechtse Yo! Opera Festival heeft de nationale evenementenprijs gekregen.

27 ▶ Het monument van oogarts F.C. Donders aan het Janskerkhof is gerestaureerd en wordt onthuld. Het gedenkteken is in 1921 gemaakt door Toon Dupuis (1877-1937).

31 ▶ Op Fort Blauwkapel worden nieuwe huizen gebouwd. Eén van die huizen verdient aandacht omdat architect Rolf Reichardt het in hout heeft laten bouwen. Hij verwijst daarmee naar het schootsveld van het fort, waar alleen houten huizen mochten

worden gebouwd. In het kader van de Nieuwe Hollandse Waterlinie moest het fort namelijk snel vrij van bebouwing kunnen worden gemaakt.

31 ▶ Stadsarcheoloog H. De Groot krijgt een stedelijke onderscheiding bij zijn afscheid van de gemeente Utrecht. Hij leidde dertig jaar lang vele opgravingen en speelde een belangrijke rol in het onderzoek naar de tegel- en pottenbakkersindustrie in het middeleeuwse Utrecht.

2 ▶ De slangenmuur van slot Zuylen staat er weer als nieuw bij. De voor dit type uitzonderlijk lange muur uit 1740 is als restauratie-opleidingsproject door leerlingen onder leiding van vakkundige collega's gerestaureerd.

11 ▶ Pater Winand Kotte overlijdt onverwacht op 83-jarige leeftijd. Uiteraard wordt hij begraven vanuit de neogotische Willibrordkerk aan de Minrebroederstraat, die onder zijn beheer is gerestaureerd en daardoor behouden is voor Utrecht.

13 ▶ De winnaars van de Spinozapremie worden bekend gemaakt. De prijs geldt als de grootste wetenschappelijke onderscheiding van Nederland. Van de vier prijswinnars zijn er twee hoogleraar aan de Utrechtse universiteit: Prof. Dr. J.M. Bensing, klinisch psychologe voor haar werk op het gebied van de non-verbale communicatie tussen artsen en patiënten en Prof. Dr. B. Scheres, moleculair geneticus, voor het onderzoek naar stamcellen en de groei van plantenwortels.

17 ▶ Op het Domplein worden damwedstrijden gehouden. Naast gewone partijen wordt ook door een aantal sneldammers wedstrijden gespeeld. Ton Sijbrands speelt simultaan tegen zo'n 45 dammers en wint alle partijen. Een en ander is georganiseerd door de Utrechtse damvereniging UDG ter gelegenheid van het 100-jarige bestaan.

23 ▶ In Leidsche Rijn wordt gestart met de bouw van een replica van het Romeinse vrachtschip "De Meern-1". Voor deze klus zijn vier zeer grote eiken aangekocht van de Stichting Het Utrechts Landschap. De aankomst van de eerste twee eiken met een doorsnee van ongeveer een meter en een lengte van respectievelijk 10 en 17 meter wordt feestelijk gevierd. Het leer/werkproject geeft aan zo'n vijftien werklozen gelegenheid een opleiding te volgen tot timmerman.

24 ▶ Bij opgravingen aan het Ledig Erf worden de restanten van het veertiende-eeuwse Sint Joosten Gasthuis blootgelegd. Een waterput, beerputten, een schouw, muren met bogen. Archeologe Annette Bakker wil de bouwer van het appartementencomplex, dat op deze plek gebouwd gaat worden, vragen of een van de muren in de ondergrondse parkeergarage kan worden bewaard. Maar eerst gaat er nog dieper gezocht worden naar twaalfde of dertiende eeuwse restanten.

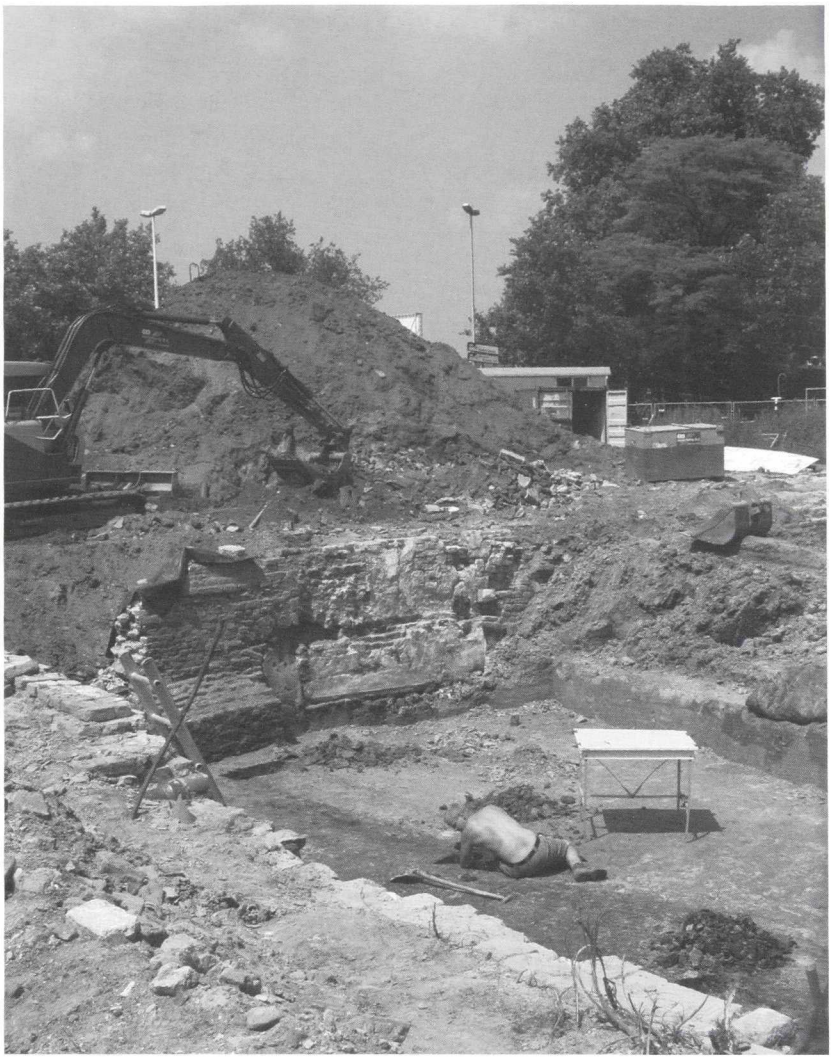

24 juni

3 ▶ De serie zomeravondconcerten die elk jaar in de maanden juli en augustus op de Dombeiaard worden gegeven, opent dit jaar met een bijzonder concert voor blokfluit en beiaard. Er worden werken van Jacob van Eyk gespeeld en burgemeester Brouwer onthult een gedenksteen in het plaveisel bij de ingang van de Domtoren ter ere van deze verre voorganger van stadsbeiaardier Arie Abbenes.

4 ▶ De nieuwe huisstijl van Utrecht wordt gepresenteerd door wethouder De Weger. Omdat ook al het drukwerk is doorgelicht en de productie daarvan efficiënter kan worden aangepakt, wordt er zes tot acht ton bespaard.

6 ▶ Voor het eerst in 50 jaar heeft Utrecht weer een Victoria Amazonica in huis, in de

kassen van het Universiteitsmuseum en hij bloeit 's nachts. Een tweede knop is ook al zichtbaar.

8 ▶ Bij de verbouwing van de schuilkerk Maria Minor tot grand café zijn onder de houten vloer de fundamenten gevonden van het Huis Clarenburg. Het was onbekend dat er nog zoveel restanten aanwezig waren. Clarenburgh blijkt een groot huis te zijn geweest, vergelijkbaar met Oudaen.

8 ▶ Het tachtigjarig bestaan van de Winkeliersvereniging Lombok wordt gevierd rond de tafel in café Uncle Ben, waaraan tachtig jaar geleden de statuten werden getekend. Tachtig jaar geleden heette het café Norbart. Burgemeester Brouwer krijgt de eerste jubileumkalender aangeboden, een verjaardagskalender met aquarellen van bekende plekken in Lombok.

12 ▶ Het Utrechts Centrum voor de Kunsten heeft voor het nieuwe school-seizoen de 50ste Utrechtse basisschool ingeschreven voor deelname aan het cultuur-educatief project Museum voor de Klas. Het initiatief van de zeven musea uit het Museumkwartier, het Utrechts Centrum voor de Kunsten en de gemeente Utrecht is daarmee uitgegroeid tot een zeer succesvol project, dat in het seizoen 2003-2004 startte met tien scholen.

12 ▶ De 70 jaar oude zonnespectrograaf van museum Sonnenborgh werkt weer. Vrijwilliger Hans van 't Erve (70) heeft er gedurende tweeëneenhalf jaar drie dagen per week aan gewerkt.

13 ▶ De dertien neogotische gebrandschilderde ramen van de kapel van het St. Hiëronymushuis aan de Maliesingel blijven voor Utrecht bewaard. Omdat het huis wordt omgebouwd tot appartementen dreigden ze verloren te gaan. Door een actie van Peter Haars konden ze worden aangekocht. Voorlopig

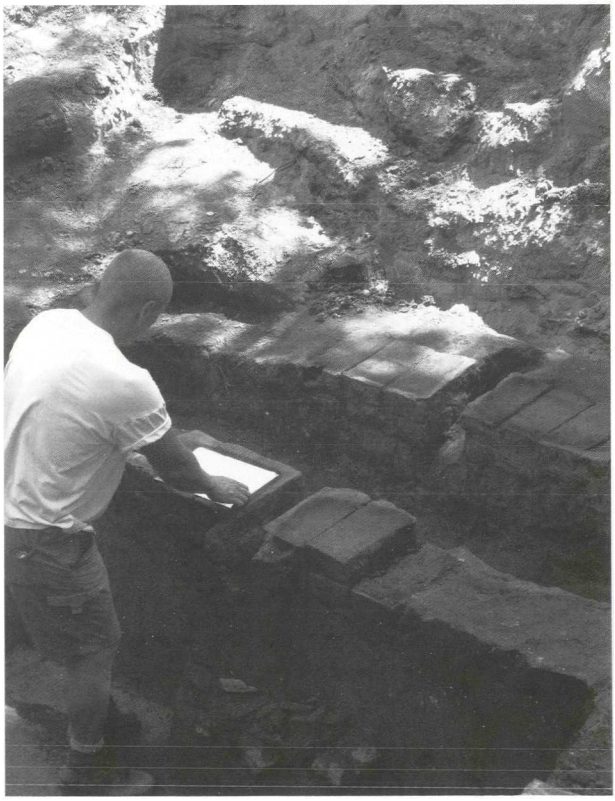

26 juli

worden ze opgeslagen in Tilburg, maar Haars hoopt de glazen, die tussen 1880 en 1890 gemaakt zijn door Heinrich Geuer, over een aantal jaren te kunnen plaatsen in de Nicolaïkerk of de Catharina-kathedraal.

26 ▶ Bij de aanleg van leidingen voor de stadsverwarming op het Pieterskerkhof is eerst archeologisch onderzoek gedaan. Verwacht werden vondsten uit de Romeinse tijd, zo vlak bij de plek van het Castellum op het Domplein. Er is niets Romeins gevonden, maar wel een zeldzame 13de eeuwse oven voor het gieten van kerkklokken. De ovenresten zullen worden geborgen. Of de oven ergens tentoongesteld gaat worden is nog niet bekend.

2 ▶ Johannes kardinaal Willebrands overlijdt op bijna 96-jarige leeftijd te Denekamp. Kardinaal Willebrands was emeritus aartsbisschop van Utrecht. Hij heeft veel bekendheid gekregen als voorzitter van de Pauselijke Raad ter bevordering van de Eenheid der Christenen en als voorzitter van de Commissie voor Religieuze Betrekkingen met het Jodendom. De uitvaart vindt plaats op de begraafplaats Sint Barbara aan de Prinsesselaan op 8 augustus.

5 ▶ Het cultureel festival "De 7e Hemel" wordt geopend met een modeshow waaraan ook kardinaal Simonis mee doet. Hij showt een kardinaalsgewaad in rood en zwart, ontworpen door de Nederlands-Marokkaanse couturier Aziz.

9 ▶ Abdessadek Sikaoui is benoemd tot Marokkaanse consul in Utrecht. Hij moet dit nieuwe consulaat, het vierde in Nederland, op poten zetten. De eerste open dag trok ruim duizend Marokkanen.

10 ▶ De welstandscommissie draagt negen na-oorlogse kerken in de stad voor om op de gemeentelijke monumentenlijst te plaatsen. Dertig kerken staan al op die lijst. Een zelfde aantal staat op de Rijksmonumentenlijst. Het zijn allen gebouwen van voor de oorlog.

21 ▶ Dr. Paul Fentener van Vlissingen overlijdt op 65-jarige leeftijd. Naast en na zijn werk als voorzitter van de raad van bestuur gevolgd door de functie van voorzitter van de raad van commissarissen van SHV Holdings was hij actief in het maatschappelijk leven. Vooral op het terrein van de natuurbescherming zette hij zich in.

24 ▶ Koningin Beatrix woont de opening bij van de vijfentwintigste editie van het Holland Festival Oude Muziek.

27 ▶ Bij de start van de vijftigste Ronde van Midden Nederland onthult locoburgemeester Harm Janssen geëmailleerde gedenkbordjes die herinneren aan het feit dat in 1885 het eerste fietspad van Nederland werd aangelegd op de Maliebaan.

29 ▶ De Protestantse Kerk in Nederland maakt bekend dat haar archieven ondergebracht gaan worden bij Het Utrechts Archief. Op dit moment zijn de archieven van de gefuseerde kerken nog op verschillende adressen gevestigd.

29 ▶ Mede-oprichter en oud-partijvoorzitter van Leefbaar Utrecht, Broos Schnetz, heeft het lidmaatschap van die partij opgezegd. Hij wil in zijn maatschappelijk functioneren onafhankelijk kunnen opereren.

29 ▶ Fractievoorzitter van de VVD, Halbe Zijlstra, verlaat de gemeenteraad. Hij hoopt op een verkiesbare plaats te komen op de kandidatenlijst van de VVD voor de Tweede Kamerverkiezingen. Daniëlle van den Broek neemt de leiding van de fractie van hem over.

3 ▶ Hans Spekman geeft zijn baan als wethouder op om als fractielid van de PvdA in de Tweede Kamer te gaan werken aan de problemen waar hij in zijn werk als wethouder tegenaan is gelopen. Hij moet nog worden gekozen.

7 ▶ De gemeenteraad besluit om Burgemeester Brouwer voor te dragen voor een nieuwe termijn. De oude termijn loopt af op 1 januari 2007. De herbenoeming vindt plaats voor een periode van zes jaar, maar Brouwer heeft aangegeven nog slechts één jaar te willen blijven om het nieuwe college in te werken.

8 ▶ Vismarkt 8 gaat gerestaureerd worden. Hoognodig want het achterhuis is ruim 40 centimeter losgekomen van het middenhuis. De scheefstand zorgt ervoor dat het huis net een wokkel lijkt. De nieuwe eigenaar laat, na opvijzeling, een nieuwe fundering aanbrengen.

9 ▶ De plaats waar de resten van de badhuismuren van het Romeinse legerkamp ondergronds aanwezig zijn, in de boomgaard van fruitteler Goes op de Hoge Woerd, is vastgesteld met speciale apparatuur. De contouren van de fundamenten zijn zichtbaar gemaakt voor het publiek. De opening vindt plaats in het kader van de vijfjarige publieksmanifestatie 'Castellum Hoge Woerd'.

11 ▶ De Utrechtse bevolking heeft uit zeven door Het Utrechts Archief geselecteerde mijlpalen de augustus-storm van 1674 uitgekozen als hèt moment dat de toekomst van Utrecht heeft bepaald. Het gezicht van de stad werd grondig veranderd door het instorten van het schip van de Domkerk, de torens van de Janskerk en de Pieterskerk, alsmede door het neerstorten van de spits van de Jacobikerk waardoor het carillon van die kerk verloren ging.

12 ▶ Bij de commissie Welstand en Monumenten is het eerste "burgerlid" aangesteld: Ingrid Wijgh. Zij praat namens de inwoners met architecten en stedebouwkundigen mee over bouwplannen in de stad. Naar deze nieuwe functie kon worden gesolliciteerd.

13 ▶ In het museum Van Speelklok tot Pierement wordt een "confrontatieconcert" gehouden. Tijdens dit concert horen bezoekers verschillende draaiorgels uit de museumcollectie, bediend door conservator Van Wely. Het grote Bätz-Witte orgel uit de tweede helft van de negentiende eeuw, wordt bespeeld door Sander van Marion. Het concert wordt gehouden ter gelegenheid van het jubileum van Van Marion die dit jaar 50 jaar toonkunstenaar is.

14 ▶ Het Museum Catharijneconvent dat anderhalf jaar gesloten is geweest wegens een verbouwing, wordt heropend. Directeur Guus van den Hout is zeer tevreden met het resultaat. De Vrienden van het Catharijneconvent hebben het museum ter gelegenheid van de heropening een glas-in-lood raam geschonken. Marc Mulders (1958) heeft speciaal voor Museum Catharijneconvent dit grote raam vervaardigd, geïnspireerd op het thema van de *Apocalyps,* ofwel de Openbaring. Het raam toont volgens de visie van Mulders de altijd levende kracht van de christelijke cultuur en de rijkdom van haar gedachtegoed.

15 ▶ Een adoptieteam voor Overvecht wordt opgericht. Leden zijn wijkwethouder Den Besten, minister van Sociale Zaken De Geus, oud-minister Winsemius en VROM-topambtenaar Bertram. Het team moet de wijk helpen bij het verbeteren van de leefbaarheid, de vermindering van de werkloosheid en het aanbrengen van meer variatie in het woningaanbod. Men hoopt in mei 2007 één en ander op de rit te hebben.

18 ▶ De historicus Dr. A. Van Hulzen overlijdt op 101-jarige leeftijd. Van Hulzen, die nog steeds actief was schreef meer dan vijftig boeken over de geschiedenis van de stad. Hij verzorgde over hetzelfde onderwerp een wekelijkse rubriek in "het Stadsblad". Daar wilde hij mee stoppen omdat hij bang was in herhaling te zulen vervallen. Een nieuwe serie over de geschiedenis van spreekwoorden en gezegdes stond al op stapel.

22 ▶ Stephen Taylor, organist van de Nicolaïkerk is onderscheiden met de Maartenspenning. Hij krijgt deze Utrechtse prijs voor zijn werk als musicus, schrijver en organisator van het KlankKleurenfestival. Dit festival wordt gehouden ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van het Marcussen-orgel.

26 ▶ In de openbare basisschool De Twijn aan de Laan van Puntenburg woedt een grote brand. Het is al de derde brand in drie jaar tijd.

29 ▶ De restauratie van het tegeltableau tegen de muur van het Maliehuis wordt afgerond. Er zaten steeds meer putjes in en er lieten stukjes los. Restaurator Bodill Lamain constateerde dat het een ontwerp is van plateelschilder W.G.F. Jansen, die werkte bij de plateelbakkerij Rozenburg in Den Haag.

12 ▶ De warmtekrachtkoppeling-centrale van de Utrechtse Universiteit en de autoshowroom van Hesseling in The Wall hebben beide in hun categorie de tweejaarlijkse Nationale Staalprijs gewonnen. De Universiteits-centrale heeft vanwege zijn bijzondere vormgeving "de giraffenstal" als bijnaam gekregen.

13 ▶ Het Julius Gezondheidscentrum Parkwijk in Leidsche Rijn wordt geopend door wethouder Rinda den Besten.

18 ▶ Het Geldmuseum heeft van een particuliere verzamelaar een schenking ontvangen van ruim vijfhonderd antieke Thaise munten afkomstig uit de veertiende tot

halverwege de negentiende eeuw.

18 ▶ Het college van B&W heeft besloten toestemming te geven voor de sloop van het rijksmonument Ledig Erf 5. Het ontwerp-besluit zal ter visie worden gelegd. Vermoed wordt dat het een deel is van een zeventiende eeuws veerhuis aan de Vaartse Rijn. Het is in jaren niet voorgekomen dat er een Rijksmonument wordt gesloopt. Door de jarenlange verwaarlozing is het pand in een zodange slechte staat dat er van restauratie geen sprake meer kan zijn. Het gebouw zal wel uitvoerig worden gedocumenteerd.

20 ▶ De Utrechtse graficus Gerard van Rooy overlijdt op 68-jarige leeftijd. Er wordt hem een kleine hommage gebracht in de vorm van vijf van zijn etsen, opgehangen in het informatiecentrum van het Centraal Museum. Er is tevens een video-documentaire over zijn werk te zien. Ook de kunstuitleen besteed aandacht aan zijn overlijden.

23 ▶ Sportarts Reinder Strikwerda overlijdt. De chirurg Strikwerda, die ooit een stukje kraakbeen uit zijn eigen knie weghaalde, was onder andere clubarts van DOS, bestuurlid van de Vereniging voor Sportgeneeskunde, voorzitter van de Stichting Topvoetbal bij Elinkwijk, docent en directeur van de opleiding Fysiotherapie aan de Hogeschool Utrecht.

25 ▶ De herenschoenenzaak "Gezusters Hermans" aan het Oudkerkhof bestaat 100 jaar.

24 ▶ Vier zand- en grindtrechters zijn aangekomen aan de Veilinghaven. Hoewel berekend was dat ze precies onder de Liesbosbrug en de A12 door konden lukt dat niet. Door extra water in de pontons, waarop ze vervoerd worden, te pompen komen ze nog wat lager in het water te liggen. Het waterschap zet bovendien nog ergens een stuw open, waardoor het waterpeil net voldoende zakt om de doorgang mogelijk te maken. De trechters zullen naar een ontwerp van architect Arco Zweistra worden verbouwd tot kantoorruimtes.

26 ▶ "Wandelen over de Bierkaai", bierhistorische gids van Utrecht verschijnt. Schrijver is de historicus Kees Volkers.

27 ▶ Het Centraal Museum opent een nieuwe permanente opstelling over de Romeinse periode.

30 ▶ De Sportpenning van de gemeente Utrecht wordt door loco-burgemeester Janssen uitgereikt aan Chantal de Bruijn, Wieke Dijkstra en Lisanne de Roever. Deze Utrechtse dames maken deel uit van het Nederlandse hockeyteam dat in Madrid het wereldkampioenschap heeft behaald.

31 ▶ De Gouden Pyramide, de rijksprijs voor inspirerend opdrachtgeverschap in de architectuur, is toegekend aan Edwin Oostmeijer Projectontwikkeling. Oostmeijer krijgt de prijs voor het appartementengebouw Het Bolwerk aan het Servaasbolwerk, op de plek waar eerst de gecamoufleerde bunker stond. De Belgische architect Bob van Reeth ontwierp het complex.

31 ▶ Het boek "Aardse Paradijstuin", geschreven door Edwin Maes, wordt gepresenteerd op de begraafplaats Soestbergen. De begraafplaats met zijn landschappelijke aanleg en de unieke grafrotonde is het onderwerp van dit boek.

NOVEMBER

3 ▶ Opgravingen hebben uitgewezen dat pottenbakkers in de middeleeuwen niet alleen binnen de stad werkzaam waren maar ook bij de Anthoniedijk en de Loevenhoutsedijk. Dat was in die tijd ver buiten de stad. Er zijn veel kuilen met afgekeurde producten gevonden.

8 ▶ De onderwijsprijs van de Provincie Utrecht 2006, categorie voortgezet onderwijs, is gewonnen door het Utrechtse Stedelijk Gymnasium. Twee vijfdeklassers werden bekroond om hun zelfgebouwde website "LeerLeren. Het is een onderdeel van de schoolwebsite en probeert op een speelse en inventieve manier te laten zien hoe leuk leren is onder het motto: je hoeft niet slim te zijn om slim te leren". Te zien op: http://04736.06sc.thinkquest.nl/

13 ▶ De Algemene Chinese School viert haar 25-jarig bestaan. Honderden kinderen volgen op zaterdag Chinese les om naast in het Nederlands ook in de moedertaal te kunnen communiceren.

15 ▶ Het is zestig jaar geleden dat bij de DEMKA vijf gietstalen luidklokken werden gegoten voor onder andere de Sint Ludgeruskerk in Zuilen, de Hervormde kerk in Maarssen en het kerkje van Slot Zuilen. Het zijn de enige gietstalen klokken die ons land rijk is. De klok uit de Ludgeruskerk is na de afbraak enige tijd opgeslagen geweest op de gemeentewerf en hangt nu bij het oorlogsmonument in Zuilen.

16 ▶ Joost F.K. Kits Nieuwenkamp overlijdt op 67-jarige leeftijd. Hij is jarenlang voorzitter geweest van de Historische Vereniging Vleuten, De Meern en Haarzuilens. Daarnaast heeft hij een aantal bestuursfuncties vervuld, vooral in organisaties die met historie verband houden.

16 ▶ In verband met de aanleg van een weg tussen de Castellumlaan en de Langerakbaan is er een opgraving verricht op de Hoge Woerd. Delen van de vicus (het kampdorp) bij het Romeinse Castellum zijn blootgelegd. Voor het eerst is duidelijk te zien hoe zo'n nederzetting was opgebouwd. De vicus dateert van rond het jaar 70.

16 ▶ De twee-jaarlijkse literatuurprijs van de stad Utrecht, de C.C.S. Crone-prijs, wordt door burgemeester Brouwer uitgereikt aan Arthur Japin.

24 ▶ Het jeugdhostel Singelzicht aan de Wittevrouwenkade wordt officiëel geopend. In feite wordt hier al een jaar hulp geboden aan dak- en thuisloze jongeren. De GG en GD, die al vijf hostels beheert, stelt dat het project succesvol mag worden genoemd. Veel bewoners stromen door naar een zelfstandige woning of andere woonvoorzieningen.

24 ▶ Het minstens 425 jaar oude torenuurwerk van de Klaaskerk is na 40 jaar weer terug in Utrecht. Het is opgesteld in de noordelijke arm van het dwarschip van de kerk. Omdat de oude speeltrommel nog steeds in de zuidertoren functioneert bij het carillon, is een houten replica vervaardigd door Henk Scholte en in het uurwerk geplaatst. Wethouder van monumenten Harm Janssen stelt het uurwerk officiëel in gebruik.

24 november

25 ▶ Ter gelegenheid van het 75 jarig jubileum van het (vanouds socialistische) zangkoor Stem des Volks wordt een jubileumconcert gegeven in de Geertekerk. Naast werk van Mozart worden ook twee strijdliederen gezongen.

26 ▶ Kardinaal Simonis, sinds 1983 aartsbisschop van Utrecht, viert zijn 75-ste verjaardag.

27 ▶ Altrecht (Riagg) en de Universiteit Utrecht hebben de Parel van Integratie gewonnen. Deze prijs wordt door het Kenniscentrum Grote Steden uitgereikt voor het onderzoek naar allochtone cliënten in de geestelijke gezonheidszorg.

29 ▶ De Gouden Domtoren wordt uitgereikt aan mevrouw Hoff-Claessens. De tachtigjarige vrijwilligster zet zich al dertig jaar in voor buurthuis Ravelijn.

2 ▶ In het door de gemeente gepresenteerde herinrichtingsplan "Zijdebalen" zal het gebouw van de Lubro-bakkerij aan de Hogenoord gespaard blijven. Het gebouw staat hoog op de lijst industriele monumenten van de Provincie.

2 ▶ Na bijna honderd jaar sluit de viswinkel Oostveen aan de Nobelstraat.

13 ▶ De Gemeentelijke Stimuleringsprijs voor lokaal vrijwilligerswerk 2006 is gewonnen door het Aboriginal Art Museum.

13 ▶ Paulus Jansen, fractievoorzitter van de SP in de Utrechtse gemeenteraad heeft in verband met zijn vertrek naar de Tweede Kamer afscheid genomen.

14 ▶ De in Utrecht geboren en getogen zanger, cabaretier, presentator en acteur Robert Long overlijdt op 63 jarige leeftijd.

16 ▶ De derde generatie Conemans viert het 100-jarig bestaan van het kleermakersbedrijf

dat in Utrecht eerst gevestigd was op Kintgenshaven en later aan de Mariaplaats. In 2005 werd de nieuwe winkel aan de Springweg betrokken.

22 ▶ Directeur Aart Schrijver van het Bartholomeus Gasthuis gaat met de VUT. Hij is sinds zijn indiensttreding in 1982 veel bezig geweest met verbouwingen van het gasthuis en andere verbeteringen voor de bewoners. Op de valreep heeft hij nog een verbouwing voorbereid. Ook de restauratie van het luidklokje van het Gasthuis is op zijn initiatief aangepakt.

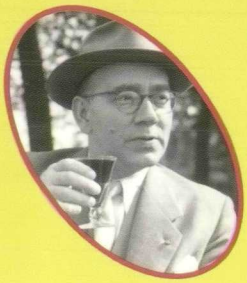

NIEUW DANSALBUM
INHOUD:
Maxixe Brésilienne.
Maxixe Brésilienne d'Oliveira
Two Step.
Two Step of the Night. G. H. LEBON - J. DITCH
One Step.
Als de Vrede kom!... M. de COCK
Fox-Trot.
Tante Mina..... M. de COCK
Valse.
Dickie..... M. de COCK
Valse Boston.
Liefdetranen... M. de COCK
One Step.
Billie Ritchie... M. de COCK
One Step.
Hap zeil 'ie... M. de COCK
Uitgave der Vennootschap
„MUZIEK EN LETTEREN"
AMSTERDAM.
F. MOLS

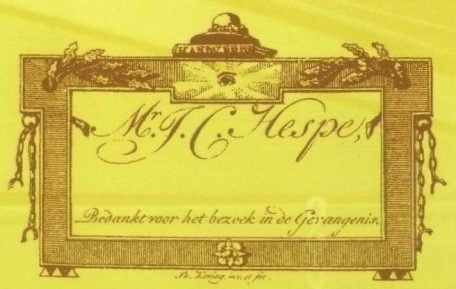
Mr. J. C. Hespe,
Bedankt voor het bezoek in de Gevangenis.

THE FOX-TROT
THE NATURAL TURN
GENTLEMAN
LADY
BEGIN HERE
BEGIN HERE